

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

ОЛЕНА ДУДНИК

**УМАНЩИНА В ДОБУ УКРАЇНСЬКОЇ
РЕВОЛЮЦІЇ 1917-1921 РР.**

Монографія

Умань
Візаві
2022

УДК 94(477.46)«1917/1921»(02)

Д81

Рецензенти:

Романюк Іван Миронович, доктор історичних наук, професор кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського;

Кузнець Тетяна Володимирівна, доктор історичних наук, професор кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини;

Мельниченко Василь Миколайович, кандидат історичних наук, професор кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

*Рекомендовано до друку вченою радою
Уманського державного педагогічного університету
імені Павла Тичини
(протокол №16 від 28.06. 2022 р.)*

Дудник О. В.

Д81 Уманщина в добу Української революції 1917-1921 рр. : монографія / Олена Дудник ; МОН України, Уманський держ. пед. ун-т імені Павла Тичини. – Умань : Візаві, 2022. – 198 с.

Монографія присвячена подіям Української революції 1917-1920 рр. в Уманському повіті Київської губернії. На основі архівних та опублікованих джерел досліджено регіональні аспекти державотворення, національно-культурного відродження українського народу. Простежено суспільно-політичні й соціально-економічні зміни у часи Української Центральної Ради, гетьманату Павла Скоропадського, Директорії УНР, більшовицької влади.

Книга стане в пригоді для тих, хто цікавиться актуальними проблемами вітчизняної історії та історією рідного краю зокрема. Вона прислужиться для краєзнавчих досліджень і адресується дослідникам, студентам, учителям, учням, хто не байдужий до історії України.

УДК 94(477.46)«1917/1921»(02)

© Дудник О. В., 2022

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917-1921 РР. НА УМАНЩИНІ	6
РОЗДІЛ 2. ДОБА УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ Участь населення Уманщини у розгортанні громадсько- політичного життя.....	17
Суспільно-політична активність уманського селянства.....	56
Культурно-освітня діяльність громадських організацій Уманщини.....	67
РОЗДІЛ 3. УМАНЩИНА У ЧАСИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО	
Зміна чиновницького апарату на місцях.....	86
Репресивна політика гетьманської влади.....	93
Соціальні конфлікти в добу Гетьманату.....	97
Стан культурно-освітнього життя.....	108
РОЗДІЛ 4. БОРОТЬБА ЗА ДЕРЖАВНІСТЬ УКРАЇНИ (ГРУДЕНЬ 1918-ЛИСТОПАД 1921)	
Встановлення та перші кроки влади Директорії УНР на Уманщині (кінець 1918 р.).....	117
Боротьба з більшовиками.....	122
Денікінський режим на Уманщині.....	138
Єврейські погроми.....	142
Остаточне утвердження влади більшовиків.....	147
«Більшовизація» культурно-освітньої діяльності.....	162
ПІСЛЯМОВА	169
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	173

ПЕРЕДМОВА

*Моєму Взірцеві чесності, порядності,
сумління та справедливості – моєму батькові
Володимиру Бурію – з глибокою вдячністю,
світлою пам'яттю і безмежною любов'ю*

В умовах переосмислення української історії, що розпочалося завдяки демократичним перетворенням у незалежній Україні, зусилля багатьох вітчизняних науковців зосереджені на вивченні та висвітленні подій, що мали місце в Україні 1917-1921 років. У цей час на поверхню суспільного буття усіх українських земель загалом і кожного регіону, міста чи села окремо, вийшло нездоланне прагнення боротися за особисту свободу та державну незалежність, бути творцем власного життя. За майже столітній період, особливо впродовж останніх 30 років, науковці зібрали, проаналізували та осмислили величезну кількість різноманітних джерел про тогочасні події.

Повноцінне духовне відродження народу не можна уявити без вивчення історії окремих регіонів, міст і сіл, адже Україна складається з певних консолідованих територій, для яких характерні своєрідні історичні та культурні умови, які проявлялися в умовах національно-демократичної революції. Всебічне з'ясування характеру визвольних змагань висуває потребу зосередити увагу на висвітленні регіонального зрізу революційних процесів, повсякденного життя провінції, функціонування самоврядних органів, деструктивної ролі отаманщини. Врахування уроків минулого, засвоєння всього цінного і повчального має важливе значення для сучасного державотворення, утвердження демократичних принципів розвитку суспільства.

Звернення до історії губерній, повітів та волостей України, з'ясування ставлення населення до тогочасних революційних процесів дає можливість визначити їх місце в національно-визвольній боротьбі, виявити загальні закономірності та особливості виникнення та розвитку подій. Таке регіональне спрямування є неабияк важливим з історичного погляду. Уманський повіт входив до Київської губернії, яка у 1917-1921 рр. неодноразово була епіцентром суспільно-політичних подій, впливовим геополітичним фактором у межах тогочасної України. Місцеве населення у повній мірі відчуло на собі

весь трагізм та наслідки революцій, воєн, повстань, зміни владних режимів. На прикладі окремо взятого краю та його населення можна наочно уявити всю складність і небезпеку тогочасного життя.

Розвиток Уманщини в революційний період 1917-1921 рр. до цього часу не розглядався у вітчизняній історіографії, лише окремі сюжетні лінії ставали предметом наукового інтересу дослідників Східного Поділля. Між тим, цей край цілком може бути своєрідним барометром для «вимірювання» динаміки зміни настроїв та очікувань населення в умовах складних революційних подій, взаємодії та взаємовпливу різних режимів, їх органів влади та ін.

Значний інформаційний потенціал джерел, у сукупності з наявною історіографічною базою, дозволив, на нашу думку, відповісти на багато питань, що стосуються минулого Уманщини 1917-1921 рр., у тому числі й пояснити роль краю в тогочасних загальнодержавних подіях.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917-1921 РР. НА УМАНЩИНІ

За останні чверть століття історична реконструкція Української революції 1917-1921 рр. стала однією з наймасштабніших у вітчизняній історіографії. Історії українських визвольних змагань 1917-1921 рр. присвячено великий пласт джерел, різнопланових за проблематикою, шириною висвітлюваних аспектів, а також за формою і жанром. Сучасний правознавець О. Мироненко стверджує, що про події 1917-1921 рр. вийшло понад 80 документальних збірників¹.

Однак підходи та висвітлення революційних подій, що розвивалися у повітах та волостях не були і не могли бути однотайними. На тематику та зміст наукових праць безпосередньо впливали чинники, зумовлені суспільно-політичною ситуацією в Україні, ставленням владних структур до історичної науки, можливостями використання архівних джерел, світоглядною позицією дослідників тощо.

Важливі кроки у дослідженні воістину епохальних перетворень в Україні з позицій національно-визвольних змагань здійснено вперше активними учасниками тогочасних революційних подій – Михайлом Грушевським², Володимиром Винниченком³, Павлом Христюком⁴, Микитою Шаповалом⁵, Дмитром Дорошенком⁶, Ісааком Мазепою⁷ та ін. У їх працях, опублікованих у 20-х роках ХХ ст. в еміграції, доводилося, що визвольні змагання в Україні тісно пов'язані із загальноросійським революційним процесом та детерміновані ним, але процеси в Україні мають об'єктивну основу для їх виокремлення й іменування Українською національно-демократичною революцією.

---

¹Мироненко О. Світоч української державності. Політико-правовий аналіз діяльності Центральної Ради. К., 1995. С. 3-4.

²Грушевський М. С. Новий період історії України. За роки від 1914 до 1919. К. : «Либідь», 1992. 46 с.

³Винниченко В. Відродження нації. (Історія української революції [марець 1917 р.-грудень 1919 р.]). Частина III. Київ – Відень, 1920. К. : Видавництво політичної літератури України, 1990. 542 с.

⁴Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917-1920 рр. Українська революція. Розвідки і матеріали. Книга перша. Т.1. Відень, 1921. 154 с.

⁵Шаповал М. Більшовизм і Україна. Прага: Вид-во «Вільна спілка», 1926. 60 с.

⁶Дорошенко Д. Історія України. 1917-1923 рр. Том I. Доба Центральної Ради. Ужгород, 1932. 437 с.

⁷Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917-1921 рр. Дніпропетровськ : «Січ», 2002. 336 с.

Історія України 1917-1920 років розглядається крізь призму боротьби українського народу за свої національні інтереси. Важливе значення має робота Д. Дорошенка, у якій зібрано значний фактичний матеріал про події у волостях і повітах Київської губернії у революційну добу. Події розглядаються з позиції ліберально-демократичного крила українського визвольного руху, до якого він належав. Документальною насиченістю відзначається праця П. Христюка «Замітки і матеріали до історії української революції 1917-1919 рр.» Автор аналізує події з позиції партії українських соціалістів-революціонерів (есери), до якої він належав. Робота є цінною тим, що в ній зібрано фактичні матеріали про події революції, що відбувалися і в регіонах України. Безпосередній учасник революційних подій І. Мазепа виклав свої спогади у книзі «Україна в огні й бурі революції 1917-1921 рр.». Подано частково фактичний матеріал про розвиток революційних подій в повітах, містах і селах Київської губернії.

На початку 20-х років ХХ століття в Україні ще друкувалися дослідження з історичної тематики 1917-1921 рр. Процес відродження національної освіти в добу революції знайшов відображення в ґрунтовній праці комісара народної освіти Київської губернії за доби Центральної Ради Степана Постернака⁸. Автор характеризує періоди в розвитку національної освіти, виділяє її особливості залежно від зміни урядів та їх політики.

Радянська історіографія при висвітленні подій 1917-1921 рр. діяла за схемою, нав'язаною комуністичним керівництвом: в Росії, як і в Україні, послідовно відбулися Лютнева буржуазно-демократична і Жовтнева (соціалістична, пролетарська) революції. У горнілі громадянської війни та боротьбі з іноземними інтервентами було доведено життєспроможність останньої. А український національно-визвольний рух в Україні, у її регіонах, кваліфікував як контрреволюційне прагнення «віджилих» класів перешкодити історичному прогресові.

Власне, проблема Української революції у радянській історичній літературі не лише не досліджувалась, її місце посіла тема «Тріумфальна хода радянської влади». З таких позицій радянські історики розглядали події у містах і селах України, а щоб довести

---

⁸Постернак С. Із історії освітнього руху на Україні за часи революції. 1917-1920. К., 1920. 130 с.

правомірність таких висновків, підбирались і відповідні факти⁹. Історіографічне значення праць радянських істориків передусім у тому, що у них наводився фактологічний матеріал, який поряд з новими архівними джерелами допомагає переосмислити участь населення в громадсько-політичному житті, в національно-демократичних перетвореннях на Уманщині в роки революції.

Важливим поштовхом для переосмислення української історії стали роки перебудови та гласності. Середину 80-х – поч. 90-х років вітчизняні історики цілком справедливо вважають початком «українського відродження». Відкрилися можливості подолати стереотипи старого мислення, ширше використовувати архівні джерела, аналізувати їх і робити наукові висновки. Цілком зрозуміло, що покоління радянських істориків, які формувалися в умовах сталінського режиму і пережили сталінську диктатуру та її наступні модифікації, далеко не всі були готові відмовитися від ідеологічних догм. З'явилася когорта вчених, які, спираючись на цивілізаційні підходи до аналізу історичних подій, та використовуючи надбання історичної науки та архівні джерела, активно включилися у вивчення подій Української революції. В цьому аспекті виділяються праці Владислава Верстюка¹⁰, Валерія Солдатенка¹¹, Олександра Реєнта¹², Дмитра Розовика¹³, Руслана Пирогова¹⁴. Підсумки наукової розробки проблеми української державності доби національно-визвольної революції 1917-1920 рр. здійснив науковець Валерій Капелюшний¹⁵.

У працях цих та інших дослідників не тільки розглядаються, але й поглиблюються концептуальні засади історії Української національно-визвольної революції, розкриваються її рушійні сили, створення державних структур влади, їх внутрішню та зовнішню

---

⁹Рубач М.А. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине в период проведения Октябрьской революции. К. : Из-во Акад. наук УССР, 1957. 457 с.; Білан Ю.Я. Героїчна боротьба трудящих України проти внутрішньої контрреволюції та іноземних інтервентів у 1918-1920 роки. К., 1957. 48 с.; Супруненко М.І. Україна в період іноземної інтервенції і громадянської війни (1918-1920 рр.). К. : Держполітвидав УРСР, 1951. 311 с.

¹⁰Верстюк В.Ф. Українська Центральна Рада. Навчальний посібник. К. : Заповіт, 1997. 344 с.

¹¹Солдатенко В.Ф. Українська революція: концепція та історіографія (1918-1920). К. : Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», Видавничий центр «Просвіта», 1999. 508 с.

¹²Реєнт О. Українська революція і робітництво. Соціально-політичні та економічні зміни 1917-1920 рр. К. : Інститут історії України НАН України, 1996. 265 с.

¹³Розовик Д.Ф. Українське культурне відродження в роки національно-демократичної революції (1917-1920). К. : Київський університет, 2002. 311 с.

¹⁴Пиріг Р. Я. Гетьман Української держави Павло Скоропадський. Українська ідея. Постаті на тлі революції. К. 1995. 256 с.

¹⁵Капелюшний В.П. Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917-1921 рр.) : Монографія. К., 2003. 608 с.

політику. Відомі науковці правомірно стверджують, що Українська революція стала одним із справжніх апогеїв українського національного поступу. При всій важливості праць сучасних істориків у них недостатньо враховано регіональний аспект розвитку національно-демократичних процесів у губерніях, і особливо в повітах та волостях, містах і селах України. Історики визнають, що є потреба звернутися до висвітлення регіональних проблем Української революції. В. Солдатенко зокрема стверджує, що Українська революція мала два поступу – національно-визвольний і соціально-визвольний. З таких позицій доцільно прослідкувати їх прояви в регіонах.

Відродження багатопартійності у незалежній Україні стимулювало вчених до вивчення історії українських політичних партій. З'явилися роботи, автори яких висвітлюють діяльність українських політичних партій у контексті національно-державного розвитку України. У цьому аспекті виділяються праці Тетяни Бевз, Олени Любовець, Василя Стрільця. У монографії Т. Бевз «Між романтизмом і реаліями (сторінки історії УПСР)» відтворена діяльність українських есерів у добу Української революції¹⁶. В. Стрілець видав монографію, в якій розкривається історія виникнення та діяльність Української радикально-демократичної партії¹⁷. О. Любовець у своїй праці розкрила міжпартійну та внутрішньопартійну боротьбу щодо вибору шляхів суспільно-політичного розвитку України в добу національно-демократичної революції 1917-1920 років¹⁸. У контексті нашого дослідження важливе значення мають регіональні аспекти у цих працях, зокрема висвітлення процесу виникнення та діяльність партійних осередків та філій у повітах Київської губернії.

Фактологічний матеріал «Політичної історії України. ХХ століття» дає можливість прослідкувати розвиток суспільно-політичних процесів в умовах революції, наявність політичних партій, платформи та моделі реалізації¹⁹.

Селянська проблематика в діяльності українських урядів та

---

¹⁶Бевз Т. Між романтизмом і реаліями (сторінки історії УПСР). К., ІПІЕМД. 1999. 268 с.

¹⁷Стрілець В.В. Українська радикально-демократична партія: витоки, ідеологія, організація, діяльність (кінець ХІХ століття – 1939 р.) : Монографія. К. : ВПЦ «Київський університет», 2002. 361 с.

¹⁸Любовець О.М. Українські партії й політичні альтернативи 1917-1920 років : Монографія. К. : Основа, 2005. 311 с.

¹⁹Політична історія України. ХХ століття: У 6. т. / Редкол.: І.Ф. Курас (голова) та ін. К. : Генеза, 2002-2003. Т. 2. Революція в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917-1920) / В.Ф. Солдатенков (кер.), В.Ф. Верстюк. 2003.488 с.

політичних партій 1917-1920 рр. знайшла висвітлення у колективній праці «Історія українського селянства»²⁰. У науковому доробку аналізується робота селянських з'їздів різного масштабу, створення Всеукраїнської селянської спілки, висвітлюються причини та характер селянського руху в революційну добу. Автори доводять, що селянський рух набув різноманітного ідеологічного забарвлення, оскільки він не міг залишатися поза увагою політичних партій, що діяли на той час в Україні.

Висвітленню соціально-економічних суперечностей в українському селі в революційну добу присвячена монографія П. Захарченка, Н. Земзюліної та О.Несторова²¹. Автори суттєво розширюють та поглиблюють уявлення про складові продовольчої політики властей, формування селянського опору, уточнюють масштаби його розгортання. Науковці аналізують переважно селянський рух, що мав місце в умовах більшовицького панування на Правобережній Україні у 1919 році.

Про наростання селянського екстремізму в Україні у березнь-жовтні 1917 року йдеться в науковій розвідці І. Хміль та І. Куташова²². Автори доводять, що у багатьох місцевостях Правобережжя селяни самовільно відчужували і засівали орні землі, виганяли або ж убивали поміщиків та орендаторів, їх адміністрацію, громили економію, самовільно вирубували й вивозили ліс. На підтвердження наводяться фактичні матеріали з повітів Київської губернії. Проте причини загострення протистояння на селі автори глибоко не розкривають.

Єврейські погроми в Україні стали основою монографічного дослідження В. Сергійчука²³. В монографії науковець наводить статистичні дані погромницького руху на Київщині, зокрема, в Умані, Ладижинці, Дубовій, Тальному. Однак автор фрагментарно подає картину погромництва у ряді населених пунктів Уманського повіту, всебічно не аналізує причин єврейських погромів.

Свідчення про єврейські погроми на Уманщині подає очевидець тих подій Рахіль Фейгенберг. Вона підготувала книгу «Летопись мертвого города», яка вийшла за кордоном єврейською

²⁰ Історія українського селянства. Нариси. В 2-х томах. К. : Наукова думка, 2006. Т. 1. 632 с.

²¹ Захарченко П., Земзюліна Н. Несторов О. У поході за волею (селянсько-повстанський рух на Правобережній Україні у 1919 році). К. : ЗАТ «Нічлава», 2000. 176 с.

²² І. Хміль, І. Куташов. Наростання селянського екстремізму в Україні (березень-жовтень 1917). *Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 рр.* К., 2002. С. 53-77.

²³ Сергійчук В.І. Уся правда про єврейські погроми. Мовою невідомих документів і матеріалів. К. : Козаки, 1996. 122 с.

мовою²⁴. Книга вийшла у 1928 році в Ленінграді російською мовою. У книзі викладені спогади про єврейські погроми у квітні-травні 1919 року у містечках Дубова та Умані. Автор згадує прізвища євреїв та їх сімей, які стали жертвами цих трагічних подій. Книга насичена багатьма фактами, однак автор не аналізує причин єврейських погромів, не робить спробу абстрагуватися від цих подій і подивитись на них з політичних та соціальних позицій.

У контексті нашого дослідження заслуговує на увагу «Нарис історії Уманщини»²⁵. Його автори переоцінюють окремі події з історії Уманщини в добу національно-визвольної революції 1917-1920 років. У книзі показано, що в містах та селах повіту з початком революції стали розвиватися демократичні процеси, національному відродженню сприяли українські політичні партії. Однак у книзі не знайшли висвітлення антиукраїнські репресивні дії червоногвардійців, які прийшли встановлювати радянську владу в Україні. Доцільно було б подати відомості про участь населення у виборах до місцевих органів, до Всеросійських та Українських установчих зборів.

Окремі сюжетні лінії ставали предметом наукового інтересу дослідників В. Мицика²⁶, І. Опацького²⁷, краєзнавців²⁸.

Окремі події, що відбувалися у роки Української революції відображено в нарисі з історії Христинівщини²⁹. У книзі подано матеріали про характер землеволодіння та наявність тяглової сили в селах напередодні Лютневої буржуазно-демократичної революції. Автор правомірно стверджує, що одна із причин виступів селянства крилася у непослідовності земельної політики Української Центральної Ради, у діях Гетьманату щодо повернення землі колишнім власникам. Автор книги започаткував розповідь про діяльність партизанських загонів, сформованих із селян в районі Яроватка – Христинівка – Умань. Подана інформація про участь

---

²⁴ Рахиль Фейгенберг. Летопись мертвого города / Перевод с еврейского С.М.Гинзбурга. Ленинград : Прибой, 1928. 215 с.

²⁵ Монке С. Ю., Петренко А. І., Кузнець Т. В., Карасевич А. О., Кривошея В. В., Кривошея І.І Нарис історії Уманщини (з найдавніших часів до 60-х років ХХ століття). К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2001. 266 с.

²⁶ Мицик В. Всю душу за волю України : [рев. події на Тальнівщині]. Виднокрай : історія Тальнівщини в людях, подіях та експонатах музею. Київ. С. 91-103.

²⁷ Опацький І. Ю. Німецька військова адміністрація в Умані у 1918 р. (за матеріалами щоденника П. Ф. Курінного). [Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету](#). Вип. 45(1). С. 192-195.

²⁸ Торгалю Ю. В. Умань і уманчани очима П. Ф. Курінного. Умань: Видавець «Сочінський». 428 с.

²⁹ Петро Горохівський. Нарис історії Христинівщини. Умань : «Аналітик», 2003. 154 с.

робітників і службовців Христинівки у липні 1918 року у Всеросійському страйку залізничників. Пізнавальне значення мають матеріали книги про насильне вилучення у селян хліба більшовицько-радянською владою.

Цінним джерелом є епістолярна спадщина безпосередніх учасників подій, їхні щоденники і спогади. В Уманському повіті в революційну добу відбувалися збройні зіткнення військово-політичних та повстанських сил, які боролися за державну владу. У спогадах безпосередніх учасників тих подій подано суб'єктивні враження про розстановку сил та їх наміри. У 30-х роках ХХ ст. в журналі «Літопис революції» надрукував спомини колишній командувач Червоною армією Володимир Антонов-Овсієнко³⁰. Автор розглядає політичні та воєнні аспекти боротьби радянських військ проти республіканської армії УНР. Згадуються і події, що мали місце на Уманщині: селянські з'їзди, перебування в Умані штабу Запорозького корпусу, загонів отамана Григор'єва. Захисник радянської влади визнає, що на півдні Київської губернії у травні 1919 р. мало місце масове повстання проти більшовицької влади, однак вони кваліфікуються як «бандитські зграї».

Володимир Кедровський, який у революційні часи перебував на посаді товариша генерального секретаря військових справ, у своїх мемуарах відзначає вплив військових частин, що розташовувалися у південних повітах Київщини і склалися переважно з українського селянства, на розвиток українського визвольного руху³¹. Зокрема, мемуарист згадує про 14 запасний полк в Умані, солдати-українці якого розігнали маніфестацію ліво-радикальної частини залоги більшовиків та анархістів, а їхні червоні та чорні прапори розірвали на шматки. Причиною такої реакції солдатів-українців було те, що у місцевій Раді крайні ліві завжди виступали проти національних вимог українців.

Генерал-хорунжий Армії УНР Микола Капустянський залишив дослідникам, як він визначив, короткий воєнно-історичний огляд, у якому розповідається про похід української армії у 1919 році на Київ та Одесу³². Автор спогадів розповідає про просування Київської

---

³⁰ Антонов-Овсієнко В.А. В боротьбі проти Директорії. Літопис революції. 1930. № 1-3. С.105-131; 1930. №5. С. 173-193. Антонов-Овсієнко В.А. В боротьбі за радянську Україну. Літопис революції. 1932. №1-2. С. 112-152.

³¹ Кедровський В. 1917 рік. Спогади члена українського військового комітету і товариша військових справ у часи Української Центральної Ради. Вінніпег: Видавнича спілка «Тризуб», 1967. 523 с.

³² Капустянський М. Похід Українських Армій на Київ – Одесу в 1919 році: Короткий воєнно-історичний огляд. Друге видання. Частина III. Мюнхен : Видавництво Хвильового, 1946. 200 с.

групи на Христинівку та Умань. Пізнавальне значення мають факти про підтримку партизанськими загонами українських військових підрозділів. Наслідком такої допомоги стало звільнення 17-19 серпня 1919 року від денікінців Христинівки та Умані.

У мемуарах громадської діячки, журналіста Надії Суровцевої подається фактичний матеріал про настрої уманського селянства, що були переплетінням національних і соціальних почуттів, у яких бажання одержати землю займало першорядне значення; вона пише про українізацію російської армії, що перебувала на Уманщині у революційний період; про розбудову місцевих органів управління нової влади на національно-демократичних засадах; про боротьбу різних політичних сил за вплив на маси; про культурно-освітню роботу в повіті під час революції³³.

За оцінками воєнних істориків, найгероїчнішою сторінкою військового мистецтва періоду Української революції 1917-1921 рр. був Перший Зимовий похід Армії УНР (6 грудня 1919 – 6 травня 1920 рр.). Маршрут Першого Зимового походу пролягав територіями багатьох нинішніх областей України, у тому числі і Черкаської, а під Уманню відбулися одні із основних битв того часу. Особливе місце належить спогадам безпосередніх учасників походу, зокрема командуючого Армією УНР Михайла Омеляновича-Павленка. «Спогади командарма (1917-1920)» побачили світ наприкінці 1920-х - на початку 1930-х рр. і з того часу не один раз перевидавалися. У книзі подано події із детальним аналізом послідовності боїв, партизанських операцій, переміщень частин Армії УНР. Документально точно автор подає описи маршрутів армійських колон територією Уманщини, згадуючи при цьому населені пункти краю: Умань, Маньківку, Бабанку, Легедзино.

У 1942 році у Празі вийшла праця Ісаака Мазепи «Україна в огні і бурі революції». У розділі «Моя подорож до армії. Кінець Зимового походу» містяться цікаві факти про загальне становище України 1919-1920 рр., опис Умані (господарське й національно-патріотичне життя напередодні та після перебування в місті Армії УНР в січні 1920 року)³⁴.

Колишнім ад'ютантом Головного отамана військ УНР Олександром Доценком на основі документів, публікацій сучасників

---

³³Життя Надії Суровцевої описане нею самою в селищі Нижній Сейгман Магаданської області. Наука і культура. Україна. 1990. Вип. 24. С. 412-559.

³⁴Мазепа І. Україна в огні й бурі революції (1917-1921). К., 2003. 608 с.

було створено масштабний проект «Літопис Української революції». Серед частин проекту – робота «Зимовий похід 6.12.1919-6.05.1920»³⁵. Цікавим є розділ четвертий, в якому автор розглядає, аналізує обставини захоплення Умані в січні 1920 року, державницьку діяльність на Уманщині Армії УНР.

Вагомим джерелом у дослідженні минулого є щоденники, котрі на відмінну від інших джерел особового походження фіксують інформацію одразу або ж відразу після події і, як правило пишуться авторами не для публікації. Щоденники Петра Федоровича Курінного є цінним джерелом для вивчення різноманітних аспектів життя Уманщини в революційну добу: повсякденне життя і побут уманчан, єврейські погроми в Умані і повіті.

Петро Федорович Курінний (1852-1931) – житель Уманського Івангородського передмістя, селянин, мировий посередник, особистий почесний громадянин Умані, впродовж майже 30-ти років вів щоденні записи про події у його житті. Загалом Петро Курінний залишив 53 томи щоденників по 100-200 сторінок кожний. Особливість цих щоденників, на думку дослідників, полягає в тому, що, окрім власних роздумів автор записував думки та настрої окремих верств населення: селян, найнятих працівників, духовенства, місцевої інтелігенції³⁶.

Величезна кількість подій і фактів регіонального значення міститься у пресі тієї доби: центральні газети – «Нова рада (Київ)», «Народна воля (Київ)», «Боротьба (Київ)», «Робітнича газета (Київ), місцеві – «Вільна Україна», «Боротьбист», «Свободный голос», «Уманское слово», «Голос Умани», «Союз», «Червона зоря», «Вісті», «Більшовик», видання журнального типу «Громадське життя». Періодика містить багатий фактичний матеріал, який відсутній в інших джерелах, подає широку інформацію про історичні події, що мали місце на Уманщині. Разом із тим, слід відмітити, що підбір матеріалу та його зміст у газетах 1917-1921 рр. залежав від політичної спрямованості працівників тогочасної періодики та тих структур, які фінансували видання періодичної преси.

У державних архівах України містяться документи революційної доби. Зокрема, у Центральному державному архіві вищих органів влади України: фонди 1133, 2174 – по виборах до

³⁵ Доценко Олександр. Зимовий похід (6. XII. 1919-6. V. 1920). К., 2001. 376 с.

³⁶ Щоденник П. Ф. Курінного як етнографічне джерело Уманщини / І. Ю. Опацький, Н. В. Пиж'янова, С. В. Куценко. Гілея : науковий вісник. 2019. Вип. 150 (1). С. 95-98. [UJRN/gileya_2019_150% 281% 29__19](https://doi.org/10.28129/2285-4001.2019.150.95-98) (дата звернення: 13.02.2022).

Українських установчих зборів УНР, фонд 3766 – боротьба за владу в 1917-1920 рр., у Центральному державному архіві громадських об'єднань України: фонд 1 – інформація про суспільно-політичне становище у повіті, фонд 5 – ставлення селянства Уманщини до радянської влади, у Державному архіві Київської області фонди: 2797, 2798 – про діяльність Уманської повітової народної ради, фонд 1447 – про діяльність «Просвіти», у Державному архіві Черкаської області фонди: 847, 2478, 2796, 4460 – про регіональну політику Української Центральної Ради, уряду Гетьманату, Директорії УНР, більшовиків.

Розширенню джерелознавчої бази дослідження сприяли матеріали, які зберігаються у фондах Уманського краєзнавчого музею. Зокрема, накази Уманського повітового старости Михайлова, які дають можливість прослідкувати процес реалізації політики гетьмана П. Скоропадського на рівні повітів та волостей. Окремі документи краєзнавчого музею підтверджують обґрунтоване сучасною історіографією твердження, що німецька військова адміністрація, перебуваючи зі своїми окупаційними військами в Україні, вивозила до Німеччини хліб, крупу, цукор, м'ясо, що викликало селянські хвилювання у повіті. Частина документів засвідчує розміри цих реквізицій та час вивозу продукції з Уманщини.

У часи незалежної України створено умови для вивчення та надання гласності документам, які зберігаються в архівах і до цього часу не друкувалися. Виділяється тематичний збірник документів і матеріалів «Український національно-визвольний рух (березень-листопад 1917 року)³⁷. Документи і матеріали збірника суттєво розширюють і поглиблюють знання про суспільно-політичні процеси та національно-демократичні перетворення на Уманщині в добу Центральної Ради.

Важливі громадсько-політичні події, пов'язані з національно-демократичними перетвореннями, що відбувалися в Україні знайшли відображення у збірниках, у яких вміщено документи і матеріали доби Центральної Ради та Директорії³⁸. Важливе значення мають

---

³⁷Український національно-визвольний рух (березень-листопад 1917 року). Документи і матеріали. К. : Вид – во Олени Теліги. 2003. 1024 с.

³⁸Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918-1920. Документи і матеріали у 2-х томах. К. : Видавництво Олени Теліги, 2006. Т. 1. 688 с.; Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918-920. Документи і матеріали у 2-х томах. К. : Видавництво Олени Теліги, 2006. Т. 2. 744 с.

документи і матеріали збірників, які відтворюють організацію органів влади в губерніях, повітах та волостях.

Використовуючи історіографію та джерельну базу, автор зробив спробу дослідити участь населення Уманщини в розгортанні національно-демократичних процесів, вирішенні аграрного питання та відродження національної освіти в добу революції.

РОЗДІЛ 2

ДОБА УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

Участь населення Уманщини у розгортанні громадсько-політичного життя

Лютнева буржуазно-демократична революція 1917 року в Росії призвела до кардинальних змін у політичній системі країни. Імперські державні інститути впали без помітного опору, довівши повну нездатність виконувати владні функції. Тимчасовий уряд, який із падінням самодержавства прийшов до влади в Росії, взяв курс на демократизацію суспільства.

Революційні події в Росії, на думку дослідників, стали поворотним пунктом в історії й «першим відкритим викликом капіталістичній системі, яка в Європі до кінця ХІХ ст. досягла свого апогею»³⁹. Обвал імперської влади призвів до життя сили, які, здавалось, перебували в ембріональному стані. Суспільно-політична ситуація, яка виникла в Україні після повалення самодержавства, відкривала можливості для національно-демократичних перетворень життя. Але реалізація цих умов українською спільнотою була можлива лише за наявності свободи державної.

Аналізуючи ситуацію в Україні на початок 1917 р., науковці справедливо стверджують, що Українська революція 1917-1921 рр. стала закономірним результатом потужного розвитку визвольного руху й була зумовлена такими причинами: колоніальний гніт, національний, соціально-економічний, загальна криза політичних систем як у Російській імперії, так і в Австро-Угорщині⁴⁰.

Звістка про падіння самодержавства швидко дісталася Києва. Революція викликала у середовищі українських політичних партій та громадських організацій прагнення якнайшвидше самим наблизити розв'язання назрілих проблем національного розвитку і вже 1 березня було сформовано виконавчий комітет Ради об'єднаних громадських організацій, який очолив дуже популярний у місті меценат барон

---

³⁹Карр Э.Х. Русская революция от Ленина до Сталина. 1917–1929 / пер. с англ. Л.А. Черняховской. Москва : «Интер-Ворсо», 1990. С. 8.

⁴⁰Реєнт О.П., Коляда І.А. Україна між світовими війнами (1914–1939). Події. Люди. Документи: Нариси історії : Навч. посіб. Київ : Школа, 2004. С. 35.

Ф. Штейнгель⁴¹. З ініціативи лідерів Товариства українських поступовців 4 березня було скликано в Києві збори близько 100 представників різних організацій та, за пропозицією соціал-демократа Дмитра Антоновича, утворили коаліційний орган – Українську Центральну Раду (УЦР). На посаду голови УЦР було запропоновано вченого-історика, громадсько-політичного діяча Михайла Сергійовича Грушевського⁴².

Від селянства Уманщини до Української Центральної Ради входили Олександр Ільченко та Іван Матвієнко.

Важливий вплив на розгортання суспільно-політичної активності населення Уманщини мало звернення Центральної Ради 9 березня 1917 року «До українського народу». Центральна Рада зверталася до народу із закликом «рішуче домагатися від нового уряду прав, які тобі належать і які ти повинен мати». Звернення містило перелік конкретних вимог українського руху: запровадження української мови у судах, урядових інституціях, церквах, земствах, у навчальних закладах усіх рівнів, інших неурядових закладах. Громадяни закликалися гуртуватися в політичні та економічні спілки, культурно-просвітницькі товариства, формувати Український національний фонд та «вибирати своїх людей на всі місця». Центральна Рада заявила про свій політичний намір – добитися автономії для України⁴³.

Крах монархії викликав на периферії підвищення активності громадян, які масово почали читати газети. Чутки про крах російського монархізму дійшли і до Уманського повіту. Як відомо, ця адміністративна одиниця займала площу 3774,2 квадратних верст, де мешкало 320744 осіб. Упродовж 1914-1923 років Уманський повіт об'єднував 202 населених пунктів, серед яких були міста, містечка, 144 села. В десяти населених пунктах Уманського повіту знаходилося кілька винокурених і цукрових заводів, на яких працювали переважно робітники. До того ж, працювало багато різних дрібних ремісничих підприємств, майстерень. За національним складом населення у повіті переважали українці (46.6%), значний відсоток становили євреї (28.8%), поляки (26.8%) росіяни (7%). Представники

⁴¹Реєнт О.П., Коляда І.А. Україна між світовими війнами (1914-1939). Події. Люди. Документи: Нариси історії. Навч. посіб. Київ : Школа, 2004. С. 40

⁴²Рубльов О.С., Реєнт О.П. Українські визвольні змагання 1917-1921 рр. Київ : Видавничий дім «Альтернативи», 1999. С. 29-31.

⁴³Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. Том 1. 4 березня-9 грудня 1917 р. К. : Наукова думка, 1997. С. 143.

національних меншин проживали переважно в повітовому місті⁴⁴.

Уманський повіт був наближений до прифронтової зони, перебував на шляхах переміщення великих військових угруповань. Тому на характер національно-демократичних перетворень безпосередній вплив мав військово-політичний фактор. У повіті проживало переважно сільське населення, яке в різних формах боролось за вирішення аграрного питання. Уманський повіт знаходився у відносній віддаленості від Києва, де проходили важливі суспільно-політичні події. Між тим, за чисельністю населення, ремісничому та сільськогосподарському виробництву, торгівлі займав одне із провідних місць у Київській губернії.

Про події у Петрограді і ліквідацію в Росії самодержавства громадськість Уманщини дізналася завдяки періодичній пресі. 4 березня 1917 року газета «Киевская мысль», яка поширювалася в містах і селах губернії, повідомила своїх читачів, що в Києві «відбулося багатолюдне зібрання представників українських місцевих та деяких провінційних організацій та груп». На зібранні були зачитані телеграми та особисті повідомлення, які стосувалися революційних подій в Росії. Завдяки цьому стало відомо про утворення у Петрограді Тимчасового уряду, який заявив про свої демократичні наміри, а учасники зібрання вітали цей уряд і «ухвалили надавати йому всіляке сприяння». «На завершення, – повідомляла газета, – було ухвалено випустити від імені об'єднаних українських організацій до широких мас міського та сільського населення відозви про необхідність підтримки повного порядку та спокою і сприяння можливому послабленню продовольчого питання»⁴⁵.

Перші кроки у пробудженні національної свідомості українців пов'язані з гаслом «Вільна Україна». З поваленням царизму це гасло відіграло роль політичного об'єднуючого чинника, навколо якого згуртовувалися українці, їх політичні сили та громадські об'єднання, незалежно від їх світоглядних позицій. Воно мало за своїм змістом багато варіантів в умовах розгортання національно-демократичної революції і вже в березні 1917 року стало домінувати у виступах та заявах представників, політичних сил, громадськості, відображалось на прапорах і транспарантах під час мітингів та демонстрацій. Гасло «Вільна Україна», його підтримка свідчили про прагнення

⁴⁴Статистический бюлетень Киевского Губернского Статистического бюро. К., 1922. С. 30.

⁴⁵По губернії. *Киевская мысль* (Киев). 1917. №63.С. 1.

найширших верств українського суспільства провести національно-демократичні перетворення. Учасники акцій вимагали відродження української мови, створення української школи, преси, припинення війни. Союз українських автономістів-федералістів став видавати газету «Вільна Україна», яка поширювалася у повіті, розповідала про демократичні зміни в суспільно-політичному житті країни. Цьому сприяла робота членів «Союзу», яку вони проводили під гаслом «Передай нашу газету з рук в руки, з хати до хати». У селі Паланочка Уманського повіту відбулася маніфестація, присвячена жертвам російської революції. Учасники маніфестації зібрали гроші до національного фонду, хліб і крашанки для армії. Серед маніфестантів майоріли національні прапори з написом «Хай живе Вільна Україна»⁴⁶. На першому з'їзді кооператорів Уманщини виступи ораторів завершувалися словами «Слава Вільній Україні»⁴⁷.

Учасники демонстрацій та зборів у своїх промовах вітали Українську Центральну Раду і висловлювали надію, що вона передасть землю малоземельним і безземельним селянам та буде поглиблювати демократичні процеси в Україні. Активний учасник Української революції Микола Ковалевський відзначав, що гасло «Вільна Україна» об'єднувало різні в соціальному плані українські сили, а «ще більше, в ньому містились сподівання сірої людини, тієї середньої людини, яка під тиском царського режиму не дійшла ще до рівня високої політичної свідомості, але відчувала інстинктом, що «Вільна Україна» поставить його на рівні з іншими народами і дасть йому сповнення його мрій і надій. Це було гасло тієї середньої людини – «чоловіка вулиці» – як це говорять тепер, яка становила переважну масу українського народу»⁴⁸.

Вже у першій половині березня 1917 року на Уманщині стали виникати громадські ради та комітети, які підтримували Тимчасовий уряд і претендували на виконання владних функцій у повітах та волостях. Ці структури претендували на представницькі органи влади, а провідне місце в їх діяльності належало представникам партії кадетів, яка в перші місяці революції в українських містах користувалася політичним впливом. Партія називала себе партією народної свободи, виступала за республіканську форму правління, закликала до припинення класової боротьби.

---

⁴⁶Хай живе Вільна Україна. *Вільна Україна (Умань)*. 1917. № 2. С. 1.

⁴⁷Уманський краєзнавчий музей (далі – УКМ). Справа 692/19. С. 2.

⁴⁸Ковалевський М. При джерелах боротьби: спомини, враження, рефлексії. Інсбрук, 1964. С. 278.

Водночас не викликає сумнів, що певну частину мешканців Уманщини царепадіння приголомшило, адже тут унаслідок тривалого імперського гноблення краю утвердилася стійка суспільна думка про непохитність самодержавства. Навесні 1917 року в багатьох віддалених від повітових центрів селах люди практично не мали ніякої інформації про політичну ситуацію. Надія Суровцева (тоді – інструктор Центральної Ради), згадувала, що під час відрядження до Умані у квітні-травні їй довелося бувати в селах Уманського повіту і вона з'ясувала, що «багато сіл взагалі ще нічого не знали про те, що сталося в Петрограді, ані про Тимчасовий уряд, ані про Центральну Раду. І от нашим завданням було їздити, сповіщати і переобирати сільське та волосне правління, замінюючи його сільрадами. Одночасно створювалися «Просвіти»... Сприймалося все з захопленням, ухвалювалися резолюції, проводилися вибори до нових сільрад...»⁴⁹. Творчі українські сили сприйняли цей факт із неприхованим схваленням і глибокою тривогою за майбутнє.

За прикладом громадськості Києва, в Умані створюється Комітет об'єднаних громадських організацій, до складу якого входило 13 членів і 3 кандидати. Особливість Комітету в тому, що до його складу увійшли представники землевласників, торгово-промислової буржуазії, чиновники адміністративних та владних структур: урядовий комісар повіту барон Юрій Федорович Меєндорф, голова повітової земської управи, начальник військового гарнізону міста. За національною приналежністю в складі місцевого Комітету були українці, росіяни, євреї і поляки. Однак, у його складі був лише один робітник, всі ж інші – службовці (юристи, вчителі, агроном, равін). Головою виконавчого комітету об'єднаних громадських організацій обрано А.Філдковського. Комітет заявив, що в силу обставин він бере на себе всю повноту адміністративно-політичної влади в Уманському повіті, і визнав, що він підтримує політику російського Тимчасового уряду і буде сприяти її проведенню у повіті⁵⁰.

Першочерговим завданням Комітет об'єднаних громадських організацій вважав за необхідне забезпечити належний порядок та спокій населення міста і повіту. У разі потреби, за його позицію, мають бути використані і збройні сили. За підтримки Комітету 12 березня 1917 року в Умані відбулася маніфестація жителів міста і

⁴⁹Надія Суровцова. Спогади. Київ : Вид-цтво ім Олени Теліги. 1996. С. 64.

⁵⁰УКМ. Справа НДФ 65/2. Ч. II С. 2-3.

парад військового підрозділу, що перебував у місті. Серед маніфестантів майоріли синьо-жовті українські прапори та прапори національних меншин. Маніфестанти несли плакати, які закликали до боротьби за вільний розвиток України, упровадження демократичних засад громадського та суспільного життя. Оркестр виконував «Марсельезу». В маніфестації взяли участь робітники заводу «Труд», демократична інтелігенція, школярі, представники громадських організацій, що розпочали легально діяти у повіті.

Місцеві громадські сили не змогли швидко організувати свої представницькі органи. У березні 1917 року центральна преса писала, що комітет в Умані «зорганізувавшись наспіх з людей непопулярних у місті, комітет веде політику «тихих кроків». Ця політика, не відповідає моменту і стану справ в Умані, викликає в населення невдоволення і різку критику». Перед тим, як роззброїти поліцію і жандармерію, як це було зроблено в усіх містах Київської губернії, Уманський комітет хитався цілих два тижні».

Перехід влади до рук Тимчасового уряду спонукав його до негайних дій щодо уникнення політичної кризи. Першим кроком, який вивів із невідання розгублених чиновників на місцях, стало розпорядження про інститут комісарів. Вони наділялися владними повноваженнями – мали виконувати рішення центральної влади, що перебувала на тому етапі в Петрограді. Вже 4 березня 1917 року Тимчасовий уряд видав постанову, згідно з якою губернатори та віце-губернатори усувалися від посад, а їх обов'язки покладалися на голів губернських земських управ – губернських комісарів. Обов'язки повітових справників цією ж постановою покладалися на повітових комісарів – голів повітових земських управ, які обиралися ще до революції і за своїм соціальним станом в основному належали до поміщиків. Більшість новопризначених комісарів належали до партії кадетів, або ж октябристів, і діяли відповідно до своїх партійних програм. Вони у значній частині населених пунктів України зберігали на місцях старий державний апарат, і намагалися не допустити розширення українського національно-визвольного руху.

22 березня 1917 року Уманське надзвичайне земське зібрання обрало Никифора Блаватного на посаду повітового комісара (в структурі Тимчасового уряду). Н. І. Блаватний походив із селянського роду Блаватних з Володарщини. Навчався в Київському комерційному училищі, яке не закінчив, та поступив до Тифліської військової школи, по закінченню якої розпочав військову кар'єру.

Початок Першої світової війни зустрів у військовому званні поручика. Дослужився до капітана та, ймовірно, через поранення у бою був переведений до 14-го запасного піхотного полку, який на початку 1917 року дислокувався в Умані.

У листопаді-грудні 1917 року в Україні комісари Тимчасового уряду були замінені комісарами Української Народної Республіки. На посаду уманського повітового комісара призначено Костенка, а його помічником став Віталій Суровцов.

Громадсько-політичне життя в Уманському повіті суттєво пожвавилось і набуло більш цілеспрямованого характеру у зв'язку з відновленням діяльності українських політичних партій та створенням ними своїх осередків у повітах та волостях. Відроджені партійні структури, оцінивши політичний момент, визначали свою роль у вирішенні нагальних суспільно-політичних завдань. Поряд з розробкою та прийняттям партійних програм, розпочалася робота по створенню місцевих осередків та груп. У вирішенні цього завдання важливе значення мали партійні з'їзди, конференції та наради, у роботі яких брали участь представники з повітів та волостей.

На легальний з'їзд Товариства українських поступовців, який проходив у Києві 25-26 березня 1917 року прибули делегати від 33 місцевих громад. Серед учасників з'їзду були представники Києва, Одеси, Катеринослава, Вінниці, Кам'янець-Подільського, Умані та інших міст. На з'їзді прийнята нова назва організації – Союз українських автономістів-федералістів (СУАФ), що, на думку делегатів, більш точно відповідала поставленим партією завданням. Учасники з'їзду вирішували ключове питання – про державний статус України. Делегати зійшлися на тому, що «необхідно всіма силами і засобами утворювати автономію України». З'їзд висловився за створення комісії, яка б підготувала проект автономії України у складі федеративної Росії. Дискусія розгорілася навколо можливих шляхів досягнення автономії. В ході обговорення перемогла думка, що Україна має отримати автономію легітимним шляхом, із санкції Всеросійських установчих зборів. З'їзд висловився за організацію виборних партійних комітетів на місцях та об'єднання широких народних мас для вирішення політичних, соціальних, економічних та культурних завдань⁵¹.

Під впливом рішень СУАФ виникають та організаційно

---

⁵¹Український національно-визвольний рух (березень-листопад 1917 року). Документи і матеріали. К.: Вид – во Олени Теліги. 2003. С. 86.

оформляються осередки соціалістів-федералістів переважно у повітових містах. Порівняно з іншими містами відносно швидко оформилася Уманська філія СУАФ. Вже 5 квітня 1917 року відбулися збори уманської громади, які звернулися до населення повіту із зверненням підписатися на демократичну пресу. Отримавши матеріальну підтримку від місцевих кооперативних організацій, партійний осередок став випускати газету «Вільна Україна». З метою розширення пропаганди програмних вимог партії, доведення їх до широких верств населення у кооперативному журналі «Комашня» було видруковано десять тисяч листків. На сторінках часопису оцінювалася суспільно-політична ситуація в країні та висловлювалися рекомендації громадянам стосовно того, чого їм слід добиватися в умовах революції. Партійці закликали населення взяти участь у виборах до Установчих зборів, рекомендували обирати до них «таких людей, які б стояли за права свого народу, за здобуту нову волю, за демократичну федеративну республіку Росію з автономією України». Газета «Вільна Україна» на своїх сторінках друкувала статті, які в популярній формі роз'яснювали суть термінів «автономія», «федеративний устрій», «федерація». На шпальтах газети порушувалися питання про функції центральної і місцевої влади при умові створення федеративної держави⁵².

Суттєвий поштовх у створенні на Уманщині партійних осередків українських соціал-демократів відіграла загальнопартійна конференція УСДРП, яка відбулася в Києві 3-5 квітня 1917 року. В прийнятій резолюції конференція висловилася за поширення впливу партії серед населення, що передбачало організацію партійних осередків на місцях. Конференція підтримала принцип федеративного устрою побудови демократичної республіки. На зібранні було заявлено, що Українські установчі збори мали б висловити волю всього населення України, а тому слід готуватися до їх виборів. А санкціонувати автономію України, за переконанням соціал-демократів, мали б Всеросійські установчі збори. Виходячи з цього, конференція визначила: «дозволити товаришам по партії підтримувати принцип федеративного устрою Російської демократичної республіки».

«Робітнича газета» повідомляла, що в перші дні революції в повітах Київської губернії активну участь у формуванні місцевих

---

⁵²Вільна Україна. Вільна Україна (Умань). 1917. №3. С. 10.

партійних осередків брав член ЦК М. Авдієнко, який об'їздив повіти та волості Київщини, виступав на робітничих мітингах, маніфестаціях, зборах. Авдієнко зустрічався з інтелігенцією, пропагував ідеї партії, розповідав про її завдання, а наслідком його діяльності стала поява в ряді міст партійного осередку українських соціал-демократів. Як установила сучасна дослідниця Олена Любовець, вже до середини 1917 року практично на всій території Київської губернії були засновані осередки цієї партії – діяло 9 партійних комітетів. Українські соціал-демократи проводили свою діяльність переважно у містах, а також в окремих містечках та селах, де були підприємства дрібної і харчової промисловості, насамперед, цукрової⁵³.

З початком травня 1917 р. у повітах Київщини стала поширюватися «Робітнича газета» – орган ЦК УСДРП, з липня – щотижнева газета «Воля». Друкувалися пропагандистські листівки, брошури та відозви. Зокрема, окремою брошурою поширювалася резолюція квітневої партійної конференції УСДРП.

У формування Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР) та визначення перспектив діяльності вагомий внесок зробили члени Київської організації. Це проявилось передусім у тому, що на першому установчому з'їзді УПСР, що проходив у Києві 4-5 квітня 1917 року, обговорювався проект програми партії, підготовлений членами київської організації з активною участю Миколи Ковалевського. Учасники з'їзду прийняли запропонований проєкт за основу і після прийняття поправок затвердили програму партії. У державному будівництві передбачалося втілення в життя широкої національно-територіальної автономії України із забезпеченням прав національним меншинам; найдоцільнішою формою державного устрою вважалася федеративно-демократична республіка. На основі рішень з'їзду з 18 квітня 1917 року став виходити тижневик «Боротьба» за редакцією партійної колегії. В першому номері була вміщена стаття «Чого домагається Українська партія соціалістів-революціонерів?» за підписом Центрального Комітету партії. У наступному номері газета вмістила заклик «По всіх містах і селах гуртуються люди в партію українських соціалістів-революціонерів»⁵⁴.

Після установчого з'їзду в повітах Київської губернії відносно

---

⁵³ Любовець О.М. Українські партії й політичні альтернативи 1917-1920 років : Монографія. К. : Основа, 2005. С. 21-22.

⁵⁴ Чого домагається Українська партія соціалістів-революціонерів? *Боротьба (Київ)*. 1917. 1 травня. С. 4.

стрімко почали зростати партійні осередки українських есерів. Сприяло цьому висунення з'їздом привабливих на той час гасел національного визволення і безвикупної передачі земель великих власників для її зрівняльного поділу між селянами. Вже до середини 1917 року практично на всій території Київської губернії були засновані партійні осередки, насамперед у містах і містечках. Паралельно закладалися партійні організації у селах. Відбулося оформлення організації українських есерів в Умані. Обраний на зборах Уманський комітет розпочав діяльність не тільки в місті, а й в селах і містечках повіту. В результаті його зусиль виникли організації у Христинівці, Ботвинівці, Кузьминій Греблі, Шукайводах, Тальному, Майданецькому⁵⁵.

Восени 1917 року партійні групи були організовані в усіх повітах Київської губернії (всього 40), а найбільше їх припадало на Черкаський та Уманський.

Українські есери кількісно зростали завдяки своїй аграрній програмі та організації селянських спілок. На Київській губернській партійній конференції УПСР 6-8 жовтня 1917 року відзначалося, що «до партійних організацій українських есерів вступають переважно молоді селяни»⁵⁶.

За даними Ю. Гамрецького, влітку 1917 року ця партія нараховувала понад 1 млн. членів: з них майже 80% становили селяни, 10% – інтелігенція⁵⁷. Есери свою роз'яснювальну та організаторську роботу серед селянства в основному проводили через селянські спілки та сітку просвітницьких товариств. У роботі партійці активно використовували також кооперативні організації, що мали чималий досвід у співпраці з українським селом і зосереджувались на товарообміні.

Місцеві партійні осередки Київської губернії – українських есерів, соціалістів-федералістів та соціал-демократів використовували загалом однакові засоби впливу на населення. Головна увага зосереджувалася, насамперед на агітації. З метою пропагування та поширення партійних ідей при повітових комітетах створювалися комісії – пропагандистські, агітаційні, видавничі, мітингові, музично-артистичні. Силами цих комісій на місцях

---

⁵⁵Бевз Т. Між романтизмом і реаліями (сторінки історії УПСР). К., ІПІЕМД. 1999. 49 с.

⁵⁶З партійного життя. *Боротьба (Київ)*. 1917. 6 жовтня. С. 14.

⁵⁷Гамрецький Ю.М. Універсали – визначальні віхи історії Центральної Ради. *Український історичний журнал*. 1991. № 9. С. 23.

засновувалися академічні школи, клуби, громади. Великого значення у революційний період доби Центральної Ради мали артистично-концертні та музично-артистичні комісії. У їх завдання входило влаштування публічних лекцій, концертів, концертів-мітингів, вечорів. Ці комісії тісно співпрацювали з різними громадськими клубами, місцевими організаціями «Громада», «Просвіта» та іншими культурно-просвітними організаціями. Крім культурної і агітаційно-пропагандистської спрямованості організовані заходи мали й таке призначення, як збір коштів на видавничу діяльність партій. Завдяки друкованій та усній агітації, соціалістичним партіям вдалося популяризувати свої партійні програми і залучати на свій бік різні верстви суспільства, особливо селянство.

Особливо помітний вплив мали українські есери на підготовку та проведення селянських з'їздів, на діяльність селянських спілок та сільських рад. Селянські з'їзди в період Центральної Ради виступали своєрідним барометром, який показував настрої селянства, їх вимоги до нової влади. Вони стали проводитися з квітня 1917 року і в добу Центральної Ради проходили досить регулярно на рівні губернії, повітів, волостей. «Всеросійські Установчі Збори мають бути скликані як найшвидше в Петрограді на підставі прямого, тайного, рівного і всенароднього виборчого права. Домагатися, щоб у Росії була демократична федеративна республіка, яка найбільш забезпечує волю і права працюючого народу. Україна повинна мати національно-територіальну автономію і входити в склад Російської республіки, як автономна одиниця, рівноправна з нашими автономними одиницями республіки» – проголошувалося у постанові Уманського селянського з'їзду, який відбувся 11 травня 1917 року⁵⁸.

Особливість селянських з'їздів у тому, що їх учасники не тільки висловлювалися щодо вирішення соціально-економічних питань, особливо земельного, яке було найбільш болючим для широких верств селянських мас, а й вносили пропозиції відносно державного статусу України, організації державної влади на місцях. У роботі губернських з'їздів брали участь делегати від селянських спілок, що діяли у волостях та селах. Вони мали можливість вислухати позицію політичних партій, висловити думки своїх односельчан, урядовців і, повернувшись додому, популяризували рішення з'їздів серед селянства. Делегати від селянства Уманського

---

⁵⁸Постанови Уманського Селянського з'їзду 11 травня 1917 р. *Нова рада (Київ)*. 1917. 19 травня. С. 2.

повіту Д. Ходзінський, А.Гребовецький, Н. Ріщик, І. Мазуренко та інші (18 делегатів) взяли участь у роботі Київського губернського селянського з'їзду, що проходив 17-18 червня 1917 року. Поряд з делегатами інших повітів, уманчани схвально підтримали Перший універсал Центральної Ради, який на з'їзді оголосив Михайло Грушевський. Учасники губернського з'їзду, стоячи, з великою увагою слухали зміст документу. Обговорення Універсалу сприяло усвідомленню учасниками з'їзду суті автономії України, значення викладених в Універсалі положень для українського державотворення.

Слідом за Київським губернським селянським з'їздом проходили селянські з'їзди на рівні повітів та волостей. На кожному з них обговорювалися аграрне питання, яке найбільше хвилювали селянство. Чисельний склад з'їздів, активність їх учасників свідчать про зростання громадсько-політичної активності селян.

На селянський з'їзд Уманського повіту, що відбувся 29 червня 1917 року прибуло біля 400 представників. Учасники з'їзду прийняли рішення усіма засобами підтримувати Українську Центральну Раду, висловилися за те, щоб зносили з Тимчасовим урядом вести тільки через Українську Центральну Раду так само, як закони центрального російського уряду мусять втілюватися в життя тільки за згодою Центральної Ради. Учасники зібрання прийняли рішення активно втілювати в життя положення I Універсалу Центральної Ради. Як один із напрямів вирішення цього завдання, з'їзд доручив Уманській повітовій раді негайно розіслати всім сільським радам Універсал Центральної Ради для оголошення його в церквах та громадських місцях. Наказано всім сільським та волосним радам вивісити текст Універсалу в сільських та волосних управах. З'їзд висловився за те, аби повітова рада подбала, щоб урядові та громадські інституції проводили в життя положення Універсалу та постанови Української Центральної Ради. Уманській Повітовій Раді та Раді Селянської спілки доручено слідкувати за тим, щоб усі урядові, земські та громадські інституції були демократизовані й українізовані. Як важливий крок на шляху українізації прозвучала вимога перевести діловодство наявних інституцій та організації на українську мову. Рада Селянської спілки Уманщини привітала перший уряд автономної України і висловила побажання аби «Генеральний Секретаріат, зміцнюючи здобутки українського народу, об'єднав круг

себе всю етнографічну Україну»⁵⁹. Збори Косенівської селянської спілки за участі понад 300 чоловік у прийнятій постанові зазначали, що селянська спілка визнає Українську Центральну Раду тимчасовим урядом України, виконуватиме всі її та Генерального секретаріату постанови і розпорядження. Разом з тим, збори висловилися за те, щоб домагатися від Тимчасового уряду негайного затвердження Генеральних секретарів із продовольчих справ, військових, доріг, пошт і телеграфу. З резолюції зборів Косенівської селянської спілки випливає, що збори висловилися за ліквідацію приватної власності, а земля мала бути передана земельним комітетам.

Єврейські політичні партії, відстоюючи права євреїв на самовизначення, активно включилися в процес Української революції і щиро підтримували українські національні прагнення. У травні 1917 року утворено уманську організацію Загального Єврейського Робітничого Союзу в Литві, Польщі та Росії «Бунда». Уманська організація Європейської Соціалістичної Робітничої Партії («Серп») підтримала Українську Центральну Раду: «Виходячи з соціалістичного погляду, що кожна нація має право на самовизначення, і що домагання українців національно-територіальної автономії не суперечить основам соціалізму, ми вважаємо; а) що Тимчасовий Уряд не має підстав відмовити Центральній Українській Раді в негайному задоволенні виставлених нею вимог; б) що невиразне становище Тимчасового Уряду, так само, як значної частини російської демократії до національних вимогань України, штовхає соціалістичні елементи в обійми буржуазного шовінізму, що може довести до розколу революційних сил країни. Ми, єврейські соціалісти (Серповці), борючись за широку єврейську національну автономію, підемо плечем в плече з демократичними елементами України в їх боротьбі за національно-територіальну автономію»⁶⁰.

З перших кроків діяльності перед українською владою гостро постало фінансове питання. Відсутність національної валюти, податкової системи змусило діячів Центральної Ради ініціювати збір добровільних пожертв у створений Національний фонд. Було започатковано роботу комітету зазначеного Фонду на чолі з Людмилою Старицькою-Черняхівською. Комітет розсилав звернення до приватних осіб та організацій з пропозицією підтримати фінансово

---

⁵⁹ УКМ. Спр. 692.25. Арк. 20.

⁶⁰ Резолюція «Серповців». *Нова рада (Київ)*. 1917. 1 липня с. 3.

українську справу. В Уманському повіті ініціатива Центральної Ради знайшла широку підтримку. Газета «Нова рада» повідомляла, що День національного фонду в Умані проходив з великим ентузіазмом і духовним піднесенням: «Військова Українська рада зранку впорядкувала маніфестацію. В обідню пору зібралося військо й мешканці міста та передмістя коло військового собору. Командир полку росіянин вітав українців солдатів з їх національним святом і закликав усіх жертвувати на Національний фонд. Виступало кілька промовців од українських організацій, селянської спілки та польська делегація, яка також прибула на українське свято. По всьому місту маячили українські прапори. Увечері відбулися концерти та гулянка в саду»⁶¹. Ця акція принесла у скарбницю Центральної Ради від населення міста і повіту 6 тисяч карбованців.

Серйозною перевіркою національної самосвідомості населення, його громадсько-політичної активності стали вибори до органів місцевого самоврядування. За умов становлення реальної державної влади Центральної Ради українцям було вкрай необхідно зайняти міцні позиції на місцях. Цим вони могли забезпечити підтримку заходів української влади, направлених на утвердження національної державності. Центральна Рада надавала великої уваги виборам і з приводу їх проведення видала «Циркуляр», яким приписувала усім урядовцям вжити заходів, направлених на те, щоб вибори пройшли на належному рівні. Водночас Центральна Рада прийняла відозву до населення у цій справі, зазначивши, що майбутні вибори до земств є якісно новим етапом у справі становлення нового ладу в Україні. Враховуючи той факт, що зі знищенням імперської влади мали загинути старі порядки, новообрані установи повинні були стати справді народним представництвом. Тому Центральна Рада «закликає увесь народ жваво і дружно стати до виборів у ці народні установи та, вибираючи кращих людей, треба пам'ятати, що тим самим ми затверджуємо всю ту волю та права, здобуті народом через революцію»⁶².

Вибори в Україні до міських земств в умовах розгортання Української революції мали свої особливості. Це були перші вибори в українському суспільстві, які наближалися до демократичних стандартів. Згідно нового закону вони проводилися на засадах

---

⁶¹День Національного фонду в Умані. *Нова Рада (Київ)*. 1917. 2 червня. С. 3.

⁶²Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. Том 1. 4 березня-9 грудня 1917 р. К. : Наукова думка, 1996. С. 183-184.

загального прямого, рівного виборчого права при таємному голосуванні та проходили за пропорційною системою, за списками, складеними партійними комітетами. У їх процесі партійні блоки або партії оприлюднювали свої листи, і виборцям залишалося тільки визначитися на користь того чи іншого списку.

Міські вибори стали першою серйозною перевіркою українського визвольного руху на здатність конкурувати з російськими партіями. Українські партії отримали можливість виступати з власними програмами і перевіряти свої сили напередодні виборів до Всеукраїнських та Всеросійських установчих зборів. У ході виборів утворювалися виборчі блоки. В ряді повітових міста створювалися позапартійні списки. В Умані був складений список української соціалістичної демократичної громади. За повідомленням інструктора Центральної Ради, «українські партії з другими не входили в блок, позаяк неукраїнські соціалісти вороже ставилися до українського руху. Український список містить в собі представників соціалістичних і демократичних партій». На місцях створювалися комісії з виборів, друкувалися агітаційні листівки і газети, влаштовувалися збори, мітинги-концерти, збиралися пожертви прихильниками окремих партій на підтримку виборчої кампанії. За даними дослідника В. Бойка, в Умані за український список проголосували 2464 виборців (17,7%). В цілому по Україні за українських соціалістів проголосувало 98330 виборців (8,1%). Більшість з цих голосів – 63% належало спискам українського соціалістичного блоку⁶³. Слід визнати, що єдиної блокової тактики українські партії напередодні муніципальних виборів не виробили. Разом з тим, вибори показали, що значна частина міського населення підтримує українські домагання.

19 грудня 1917 року Генеральний секретаріат прийняв спеціальне рішення про офіційні назви старих земських інституцій. З цього часу «губернське земське зібрання» мало іменуватися «губернською народною управою», «повітове земське зібрання» – «повітовою народною радою», «повітова земська управа» – «повітовою народною управою», «волосне зібрання» – «волосною народною». Між тим, селищні, волосні, міські, повітові, губернські ради і управи в офіційних документах української влади, іменувалися

---

⁶³Бойко В.М. Участь українських партій у муніципальній кампанії 1917 р. *Український історичний журнал*. 1997. №5. С. 30-33.

«народними», і «земськими» і «народними (земськими)».

Революційні зміни зачепили інтереси панівних верств суспільства, і вони стали гуртуватися та зміцнювати свої організації. З метою захисту власних соціальних інтересів та приватної власності поміщики об'єднувалися в «Союз земельних власників», промисловці сформували «Торгово-промислову раду, виник «Союз домовласників», «Союз службовців», «Український політичний клуб». Помірну активність проявляв Уманський «Союз землевласників», який об'єднував поміщиків, заможних селян, орендарів.

Ситуація в країні загострювалась, а проблеми міліції залишались невирішеними. Обіцяного фінансування від Тимчасового уряду в сумі 300 тисяч карбованців так і не надійшло. Тому нагальною проблемою став пошук коштів, або ж організація таких міліцейських формувань, які б правоохоронну діяльність поєднували з господарською та користувалися більшою довірою народу. І тому цілком природним шляхом виникає Вільне Козацтво. В умовах формування центральних органів влади та нестабільності місцевих органів суттєві функції забезпечення громадського порядку в містах та селах в добу Центральної Ради взяло на себе Вільне козацтво. Традиції минулого, воля до боротьби за людські права, інстинкт самозахисту української землі сприяли відродженню вільнокозачого руху. В кінці березня 1918 року в середовищі нащадків козаків з'явилися ініціатори та організатори відновлення вільнокозачого руху. Серед них виділявся Семен Григорович Гризла, який походив із селянської сім'ї, що проживала в містечку Кальниболото на Звенигородщині. Сучасники характеризують його як «дуже толкового, розумного чоловіка». Перед початком Першої світової війни він працював волосним писарем, ймовірно, працював і учителем початкової школи. В квітні 1917 року його зусиллями відбувся повітовий з'їзд Вільного козацтва, на якому Гризла обирають кошовим отаманом⁶⁴.

На з'їзді було заявлено, що Вільне козацтво організовується для оборони вольностей українського народу та охорони його ладу. Визначалися умови його формування: до Вільного козацтва мали право вступати громадяни не молодші віком 18 років. До організації не приймалися особи, які були вороже налаштовані до України,

---

⁶⁴Коваль Р.М. Отамани гайдамацького краю. 33 біографії. К. : Правда Ярославичів, 1998. С. 43.

покарані судом за кримінальні злочини. На Звенигородському з'їзді було визнано, що Вільне козацтво має стати крайовою військовою організацією.

Окремі отамани висловлювали пропозиції, щоб Вільне козацтво переобрало на себе функції місцевих правоохоронних органів та створити з допомогою військових формувань надійну охорону державного й особистого майна⁶⁵.

Другий Військовий з'їзд, який проходив з 18 по 23 червня 1917 року у Києві, доручив Генеральному Військовому комітету зайнятися організацією вільнокозацьких формувань у загальноукраїнському масштабі, що засвідчує їх легалізацію.

У вересні 1917 року у газеті «Нова рада» було опубліковано лист завідувача відділу «Вільного козацтва» при Генеральному секретаріаті Аполлона Певного до губернських та повітових рад, волосних управ, Селянських спілок, «Просвіт», кооперативів у справі організації Вільного козацтва. «З огляду на те, що під час майбутньої мобілізації, коли залізниці не зможуть своєчасно перевезти з фронту салдатів, останні, не ждучи поки їх повезуть та покинувши військові частини, дезорганізованими юрбами можуть сунути додому пішки, нищачи та руйнуючи все, що зустрінеться їм на шляху, Генеральний Комітет постановив в найближчому часі приступити до організації товариств, які б поставили собі ціллю удержати непорушно порядок та спокій населення. Зберегти хазяйство і все добро народне від знищення і грабування, і взагалі стояти на сторожі спокою та порядку в Україні». З метою виявити наявні організації типу Вільного Козацтва і підготовки доповіді Генерального Військового комітету Центральній Раді місцеві органи влади зобов'язані були подати інформацію щодо окремих осередків по губернії (кількість членів, їх вік, керівництво, озброєння, ставлення місцевого населення до їх діяльності)⁶⁶.

Привертає увагу позитивне ставлення селянства Уманщини до ідеї утворення Вільного козацтва. Селянський з'їзд Уманського повіту 29 червня 1917 року з приводу вільнокозачого руху зазначив, що найкращим засобом охороняти себе від грабіжництва, розбою та інших злочинних небезпек, які загрожують мирному ладу та здобутій волі, є заснування Вільного козацтва. З'їзд обрав Комісію з 18 осіб на

⁶⁵Лободаєв В.М Звенигородський кіш Вільного козацтва: становлення та еволюція ідейно-організаційної структури (березень 1917-квітень 1918 рр.). *Вісник Київського університету імені Т. Шевченка*. К., 1999, Вип.45. С. 23.

⁶⁶В справі організування Вільного козацтва. *Нова Рада (Київ)*. 1917. 2 вересня. С. 2.

чолі з комісаром Никифором Блаватним для найшвидшої організації козацтва у повіті.

3 жовтня 1917 року в Чигирині відбувся Всеукраїнський з'їзд Вільного козацтва, на якому були присутні 200 представників від 60-тисячної армії козаків Київщини, Чернігівщини, Катеринославщини, Полтавщини Херсонщини і Кубані. Ймовірно, брав участь у з'їзді і повітовий комісар Уманщини Никифор Блаватний. З метою організаційного становлення вільнокозачого руху на форумі було обрано Генеральну Раду Вільного козацтва у складі 12 осіб на чолі з Павлом Скоропадським. Місцем перебування Генеральної ради було визначено місто Біла Церква на Київщині, куди 10 листопада 1917 року переїхав наказний отаман Вільного козацтва Іван Полтавець-Острияниця з генеральною старшиною⁶⁷.

У другій половині жовтня 1917 року відбувся з'їзд комісарів України, який проходив у Києві. На порядку денному зібрання стояло питання щодо Вільного козацтва. Частина комісарів з Лівобережної України висловила протидію формуванню Вільного козацтва, «яке може стати зрядом в руках небезпечних для революції людей», на що комісари Правобережжя заявили: «вільне козацтво треба ширити, і воно зможе захистити народ од грабіжників». Позицію комісарів Правобережжя підтримав секретар Київського губернського комісаріату Шульгін, при цьому наголосивши: «вільне козацтво доказало державну мудрість селянства. Козацтво спасало не раз населення од погромів». Після дебатів з'їзд комісарів прийняв резолюцію, у якій зазначалося, що немає потреби організувати в країні Вільне козацтво «озброєння широких верств людности може запропастити здобуту волю і загальмувати встановлену владу на місцях, ... що ж торкається тих кадрів «вільного козацтва», які стихійно повстали на місцях, ... треба одібрати зброю і передати її українським військовим частинам». За таку резолюцію з'їзду підписалося 25 комісарів, проти – 20, утрималось – 5 осіб⁶⁸.

Незважаючи на таку позицію частини комісарів, населення Київської губернії активно підтримало вільнокозачий рух, і він поширювався в Україні. Цьому сприяли з'їзди прихильників козацтва, які проводилися у повітах та волостях краю. Вже у серпні 1917 року на Київському губернському з'їзді відзначалося, що «не в одній Звенигородщині засновано Вільне козацтво. Пустило воно свої

⁶⁷Коваль Р.М. Повернення отаманів Гайдамацького краю. К. : Діокор, 2001. С. 88.

⁶⁸Всеукраїнський з'їзд Вільного козацтва. *Народна воля (Київ)*. 1917. 24 жовтня. С. 3.

корінці і в Білій Церкві, і в Умані, і в Каневі, і в Острозі, і в Ніжині». Газета «Народна воля» у ці ж дні, посилаючись на офіційні джерела, повідомляла, що «в Уманському повіті уже організувалось 1700 вільних козаків»⁶⁹. Зокрема, підтримала рух по створенню Вільного козацтва Косенівська Селянська спілка. Учасники загальних зборів спілки 10 вересня 1917 року висловилися за те, щоб усі чоловіки та хлопці, вільні від військової служби влилися у Вільне козацтво.

Основні зусилля Вільне козацтво зосереджувало на тому, щоб «не дати Матір Україну нікому на поругання»⁷⁰. Збройне формування підтримувало Центральну Раду, в багатьох випадках виконувало функції міліції, погрожувало судовим покаранням усім, тим, хто порушував громадські порядки. Вільне козацтво чинило активний опір більшовицьким військам, які у грудні 1917 року прийшли з півночі з метою ліквідувати УНР і захопити українські землі. Враховуючи його заслуги, соціалісти-самостійники 17 грудня 1917 року на своєму об'єднавчому з'їзді заявили про визнання вільнокозачого руху справою національно-державною і тому рух мав би утримуватися за державний кошт⁷¹. Така оцінка базувалася винятково на його заслугах. Вільне козацтво у лютому 1918 року не допустило більшовицьку армію до м. Тального, оточивши червоноармійські загони⁷².

Становлення та діяльність правоохоронних органів в Україні доби Центральної Ради відбувалися у складних умовах революційних перетворень та військових протистоянь. Влітку 1917 р. в Україні посилюється тенденція до занепаду правопорядку зростання хаосу, розпаду здеморалізованої армії. Наслідком цього була поява значної кількості дезертирів та злочинних угруповань. У місцевих газетах публікувалися повідомлення про порушення правопорядку в повітах: про розкрадання майна поміщицьких маєтків, крадіжки майна, вбивства – злочини, які ще напередодні війни були в українському селі винятками .

26 жовтня 1917 року Генеральне секретарство внутрішніх справ звернулось до губернських і повітових комісарів з циркуляром, в якому «велить негайно доручити земським і міським управам поставити на обговорення справу вироблення штатів міліції міст і

⁶⁹ Вільне козацтва. *Народна воля (Київ)*. 1917. 14 вересня. С. 2.

⁷⁰ Вільне козацтва *Селянська думка (Тараща)*. 1917. Ч. 2. С. 2.

⁷¹ Любовець О.М. Українські партії й політичні альтернативи 1917-1920 років : Монографія. К. : Основа, 2005. С. 93.

⁷² Михайло Іванченко. Вільне козацтво. *Добридень*. 2000. № 7-8. С. 44.

повітів». Відомство зобов'язало земські і міські управи навести порядок у питанні розроблення штатів міліції міст і повітів. Передбачалося створення не тільки піших, але і кінних міліцейських загонів, створення резервів міліції та системи навчання кадрів для підготовки осіб, що бажають вступити на службу до міліції. У губерніях діяльністю міліції керували інспектори, у повітах і містах – повітові і міські начальники міліції та їх помічники, у волостях і містечках – дільничні начальники міліції та їх помічники. Безпосередню службу несли старші міліціонери. Держава виділяла кошти на міліцейську форму. При зарахуванні на службу кожний міліціонер повинен був дати підписку, що він буде служити не менше 6 місяців⁷³. Для несення служби в містах і містечках повіту призначалися жителі сільської місцевості, у волостях – представники міського населення.

Генеральне секретарство внутрішніх справ звернулося до Головного артилерійського управління в справі озброєння міліції. «Секретарство ґрунтується на тому, що за останній час повітові комісари та начальники міліції просять видати їм для міліціонерів зброю та набої, бо більшість міліціонерів зовсім не озброєні. Через те секретарство просить головне артилерійське управління зробити розпорядження київському артилерійському складові, щоб він видав для міліції потрібне число зброї та набоїв...»⁷⁴.

Упродовж квітня-червня 1917 року газета «Нова Рада» публікувала матеріали, в яких йшлося про заснування українізованих полків та створення Рад у війську. Прагнення до створення національних збройних сил висловили вояки Уманської залози, де розташовувався 14-й запасний піхотний полк. В умовах поглиблення українського національного руху 23 квітня 1917 року відбулася масова панахида українців за Борисом Грінченком, після якої в приміщенні комерційної школи відбулися збори на його пам'ять з участю близько 200 воїнів та представників громадськості. На зібранні йшлося про створення українських військових частин. Наприкінці квітня була створена Українська військова рада в повітовому місті, яка й здійснювала керівництво рухом військових. З її ініціативи 31 травня в будинку міського театру відбувся перший військовий мітинг. Понад 1000 військових підтримали постанову першого Всеукраїнського військового з'їзду, прийняли привітання

⁷³ В Генеральному Секретаріаті. Реорганізація міліції. *Нова рада (Київ)*. 1917. 27 жовтня. С. 3.

⁷⁴ Озброєння міліції. *Нова рада (Київ)*. 1917. 17 жовтня. С. 2.

Українській Центральній Раді і визнали «за потрібне негайно проводити справу організації українського війська серед Уманського гарнізону». В місцевій газеті «Голос Умани» повідомлялося «...украинский митинг 31 мая постановил переименовать местный полк в украинский имени Гонты... С протестом против постановления митинга 31 мая выступил Уманский Совет рабочих и солдатских депутатов в летучке, проведенной в номере нашей газеты от 6 июня. Кроме того Советом в общем заседании принята была резолюция протеста и постановлено было утром 7 июня созвать солдатский митинг, на котором подвергнуть детальному обсуждению требование украинской рады. В 7 часов вечера в Украинском справочном бюро состоялось объединенное заседание представителей украинской местной рады, Советов рабочих и солдатских депутатов и гарнизонного совета, созванное по инициативе украинской рады в целях попытки найти общий язык и пресечь рознь. ... Из речей украинцев выяснилось, что решение их о переименовании полка безповоротно. Поддерживать Временное Правительство они согласны только при условии немедленного, не дожидаясь Учредительного Собрания, признания со стороны правительства широкой автономии Украины и сформирование отдельного украинского войска. ...Особенное возмущение украинцев вызывает то обстоятельство, что временное правительство не сочло нужным выступить с официальным признанием справедливости требований автономии Украины».

Пропозицію військових підтримав з'їзд Уманської селянської спілки, який відбувся 11 травня. З'їзд постановив – негайно формувати з запасних тилкових частин окремі українські, з тим, щоб вони перебували на Україні⁷⁵.

Проти українізації військових частин рішуче виступив виконком Уманської Ради робітничих і солдатських депутатів, заявивши, що такі дії послаблюють єдність революційної армії. Проте наміри і розмах руху були цілеспрямовані. Так, 11 червня 1917 року в присутності 4000 солдатів місцевого гарнізону відбувся черговий мітинг. Його учасники ухвалили резолюцію, яка передбачала назвати 14 піхотний запасний полк, що базувався в Умані, полком імені козацького сотника Івана Гонти. Виходячи з цього, було вирішено повідомити про це військового міністра УЦР й разом з тим просити

---

⁷⁵Постанови Уманського Селянського з'їзду 11 травня 1917 р. *Нова рада (Київ)*. 1917. 19 травня. С. 2.

його затвердити таке рішення. А вже 15 червня воякам українського полку імені Івана Гонти було зачитано текст Першого Універсалу, вони схвально зустріли рішення Центральної Ради про проголошення автономії України. Після цього в урочистій обстановці український полк присягнув на вірність Українській Центральній Раді.

У ході роботи другого Київського губернського селянського з'їзду його делегатам стало відомо, що в Умані сформовано український полк імені Івана Гонти, вітали це голосним «Слава!»⁷⁶.

В липні 1917 року двома ешелонами український полк імені Івана Гонти зі станції Умань вирушив на фронт. Вояків урочисто проводжали городяни. «Тисячний натовп стояв на пероні. Хор учителів Уманського повіту, що перебувають нині на курсах українознавства, біля двохсот осіб, співав гімн. Оркестр чергувався з ним і згуки «Ще не вмерла Україна» не вмовкали. На паровозі маячив український прапор...були майже всі українці Умані» – повідомляла київська газета⁷⁷.

Центральна Рада погодилася з рішенням російського уряду про вибори до Всеросійських установчих зборів. Постановою Тимчасового уряду від 14 червня 1917 року вибори до Установчих зборів призначалися на 17 вересня, а їх скликання – на 30 вересня 1917 року. Загострення політичної боротьби в країні змусило Тимчасовий уряд перенести вибори на 12 листопада і скликання Установчих зборів на 28 листопада. Загальне керівництво підготовчими роботами по виборам здійснювала Київська Округова у справах виборів до Всеросійських Установчих зборів комісія, створена 28 серпня 1917 року⁷⁸. До її складу ввійшли М. Н. Мороз – голова комісії; член Київського округового суду П. П. Александров – заступник товариша голови комісії; члени комісії від земської управи Г. І. Кириченко і М. М. Стасюк (товариш голови ЦК Селянської спілки), від міської управи – М. І. Ейшинський і П. В. Стефанович; діловод І. В. Ткаченко⁷⁹.

Основні засади організації виборів до російського парламенту співпадали з попередніми законами про вибори до міських дум та земств. Впроваджувалася пропорційна система – кандидати балотувалися не за загальнодержавними, а за регіональними

---

⁷⁶Умань. *Вільна Україна (Умань)*. 1917. №12. С.11.

⁷⁷Умань. *Нова рада (Київ)*. 1917. 21 липня. С. 4.

⁷⁸Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОУ). Ф. 1156. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 168.

⁷⁹ЦДАВОУ. Ф. 1156. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 38.

списками, фактично вони склалися в межах губернії.

Жовтень-грудень 1917 року проходив у повітах і волостях Київської губернії під знаком виборів. Після жвавих дебатів та погодження позицій у вересні 1917 року у повітах губернії утворився блок українських есерів і українських соціал-демократів, до блоку приєдналася Селянська спілка. Есери виставили 18 кандидатів, 16 кандидатів висувалися від Ради селянських депутатів Київської губернії та Селянської спілки. Саме ці політичні та громадські сили створили список №1. Серед висунутих кандидатів були відомі діячі партії українських есерів – М. Чечель, О. Севрюк, та інші⁸⁰.

Програма кандидатів списку №1 полягала в тому, щоб забезпечити «повне необмежене самооприділення народу українського, а також всіх націй і народів Росії, вся земля тим, хто її обробляє»⁸¹. Кандидати списку №1 знаходили підтримку переважно в сільській місцевості, за них агітувала місцева преса.

З'їзд партійної організації УПСР Київщини (6-7 жовтня 1917 року) визнав за необхідне, щоб партія взяла участь у виборах до Всеросійських установчих зборів, і водночас запропонував, щоб обрані депутати з'їхалися до Києва і створили «Державну Українську Раду», яка б замінила Центральну Раду, взяла владу в свої руки та провела вибори до суверенних Українських установчих зборів – законодавчого органу. Ще радикальніше до справи скликання Установчих зборів поставилися делегати Національного з'їзду Київщини, заборонивши своєю постановою депутатам, обраним до Всеросійських установчих зборів, брати участь у його роботі до скликання Українських установчих зборів⁸².

У процесі підготовки до виборів Всеросійських установчих зборів, партійні організації, селянські з'їзди, народні ради (земства) висловлювали пропозиції щодо майбутньої роботи російського парламенту. В жовтні 1917 року Київська губернська рада ухвалила список кандидатів до Установчих зборів. У спільному списку від українських соціалістичних партій до Всеросійських установчих зборів йшов голова Уманської Повітової Ради селянських депутатів і повітового комітету УПСР Олександр Ільченко⁸³. Вимоги до роботи українців у майбутньому парламенті стосувалися зовнішньої і

⁸⁰Передвиборчий рух. *Боротьба (Київ)*. 1917. 19 жовтня. С. 14.

⁸¹Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. Том 1. 4 березня-9 грудня 1917 р. К. : Наукова думка, 1996. С. 83.

⁸²Любовець О.М. Українські партії й політичні альтернативи 1917-1920 років : Монографія. К. : Основа. С. 91.

⁸³На шляху до федерації. *Боротьба (Київ)*. 1917. 19 жовтня. С. 6.

внутрішньої політики, яку мав визначити російський парламент і відображали програмові засади українських політичних партій, зокрема УПСР та УСДРП. В наказі висувалася вимога, щоб депутати Всеросійських установчих зборів добивалися найшвидшого закінчення війни, підписання миру без анексій і контрибуцій на основі самовизначення всіх народів, оголошення таємних договорів. Також висловлювалася позиція щодо вирішення аграрного питання, яке полягало в тому, щоб скасувати приватну власність на землю, вся земля з лісами, водами і надрами мала передаватися без викупу в земельні фонди, право встановлювати порядок користування землею належатиме земельним комітетам.

Виборча кампанія розпочалася в Київській губернії біль-менш організовано. Київська комісія подбала, щоб у всіх місцевих газетах було надруковано оповіщення про порядок проведення виборів по Київській окрузі. Відповідно до Постанови Тимчасового Уряду від 14 червня і Положення про вибори, виконання цієї відповідальної й важкої роботи, що була, по суті, загальним переписом населення губернії за короткий проміжок часу (з 24 вересня по 3 жовтня) покладалася на органи місцевого самоврядування. Там, де волосні й міські управи не було організовано, як от в Умані, до складання списків залучалися громадські організації під контролем Округової комісії, страхові агенти, священики, дякони, псаломники, службовці кооперативів, учні і вчителі старших класів у вільний від навчання й роботи час⁸⁴. Вони мали скласти і перевірити списки, обходячи двори. В тих волостях, де списки було складено більш чи менш правильно, їх необхідно було доповнити, а там, де багато виборців пропустили, скласти нові. Військових вносили до окремих списків. Був встановлений низький для того часу віковий ценз у 20 років. Виборчі права були надані жінкам⁸⁵.

За даними Округової комісії на 24 жовтня, в більшості повітів Київської губернії списки було оприлюднено своєчасно, підготовка протікала нормально, цивільне населення виявляло «високу зацікавленість до виборів». 28 жовтня в Уманський повіт були відправлені кур'єри від повітових і міських комісій з виборчими бюлетенями.

Київська Округова комісія ретельно продумувала всі деталі

---

⁸⁴Зенич І. В. Організація виборів до всеросійських установчих зборів на Київщині. *Сторінки історії : збірник наукових праць*. 2013. Вип. 36. С. 67.

⁸⁵Від Київської комісії по виборах до Установчих Зборів. *Нова Рада (Київ)*. 1917. 29 вересня. С. 2.

підготовки виборів. За її вказівкою, губернський, повітові й міські комісари мали розробити план охорони порядку під час виборів із залученням міліції. В повітах, де не вистачало озброєної охорони, пропонувалось вибрати з місцевих мешканців тимчасовий Комітет з охорони порядку (6–10 чол.).

Обсяг виконаних робіт і матеріальні витрати у підготовці виборів свідчать про те, наскільки важливою подією на той час були вибори до російського парламенту. Київська Округова комісія відповідально підійшла до організації виборів у Київській губернії, проте, низка технічних перешкод: революційні події, брак коштів, страйк друкарів, транспортні розлади, незадовільна робота телеграфної служби значна міграція населення тощо, змусили її перенести вибори⁸⁶.

Вибори до російського парламенту увиразнили політичні симпатії і антипатії виборців. На виборчі дільниці в Уманському повіті прийшли 149283 осіб з 203375 виборців, що становило 73,4 % . Як стверджує дослідник проблеми О. Мельник, у виборах до Всеросійських установчих зборів в Україні взяли участь 55,3% виборців, із них 64% віддали свої голоси за українські соціалістичні партії. Особливо помітну підтримку список №1 мав у південних і західних повітах Київської губернії: Черкаському, Чигиринському, Уманському і Бердичівському. За кандидатів від партії українських есерів у цих повітах проголосувало до 58,2% виборців⁸⁷. Цілком природним є те, що в аграрному регіоні переважну кількість голосів отримали УПСР – партія, що відстоювала інтереси селян і Селянська спілка. Друга обставина полягала в тому, що в політичній полеміці перевагу мали українські есери над російськими соціал-революціонерами, які також намагалися забезпечити свій вплив на селянські маси.

На наслідки виборів у повітах вплинули розходження в ставленні українських соціалістів-революціонерів до Всеросійських установчих зборів. 5 листопада 1917 року про своє існування заявила фракція незалежних, яка виникла з рядів партії українських соціалістів-революціонерів і закликала бойкотувати вибори до Всеросійських установчих зборів, перенесення їх до Українських

---

⁸⁶Зенич І. В. Організація виборів до всеросійських установчих зборів на Київщині. *Сторінки історії : збірник наукових праць*. 2013. Вип. 36. С. 73-75.

⁸⁷Мельник О.О. Ставлення українських політичних партій до Всеросійських і Українських зборів (березень 1917 р.-1918 рр.). Афтореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київський національний університет ім. Т. Шевченка. К., 1995. С. 21.

установчих зборів на середину лютого 1918 року. Ліва, прорадянська течія у лавах УПСР заявила про можливість одночасного існування в межах УНР двох законодавчих органів влади: Установчих зборів (позакласових) і Всеукраїнської Ради селянських, робітничих і солдатських депутатів. Така заява вносила у свідомість виборців роздвоєний підхід у ставленні до державних структур влади. На активність виборців вплинули і чинники суб'єктивного характеру: недостатня агітаційна робота українських партій та їх боротьба між собою, в якій часто-густо використовувалися непарламентські методи⁸⁸.

Українська влада усвідомлювала, що демократична самостійна республіка не може існувати без чітко визначеного виборчого права, без власних органів законодавчої влади. Вона виходила з того, що вищою законодавчою інституцією в республіці мали стати Українські установчі збори, які у перших документах Центральної Ради іменувалися ще й територіальним з'їздом або Сеймом. Питання про обрання парламенту України, його назву та час скликання активно обговорювалося в середовищі українських політичних сил у червні 1917 року. В емоційному зверненні до громадян «Великої Української Республіки» Центральна Рада закликала українців активно брати участь у виборах до Установчих зборів і таким чином подбати, «щоб сонце волі вже не сходило з нашого блакитного неба, щоб вічно світило воно нам і нашим нащадкам». Застерігаючи від впливу ворогів – «людей великоросійського племені, які [...] дивились на українців як на худобу, як на бидло і ніяк не можуть погодитись на тому, що трудящий український народ стане самоврядувати у себе в Україні», у відозві пропонувалося всім виборцям «прикласти максимум зусиль, звернути всю увагу на те, щоб у кандидатські списки до виборів в Українські установчі збори було призначено кращих людей, які б не віддали нашої країни на поталу ворогам»⁸⁹.

Значний поштовх до прискорення розробки закону про вибори зробив Всеукраїнський робітничий з'їзд, який за доповіддю Дмитра Антоновича прийняв рішення, де у наполегливій формі ставилася вимога якнайшвидше скликати Українські установчі збори. Сесія УЦР, обговоривши 9 серпня 1917 року питання про Українські

---

⁸⁸Любовець О.М. Українські партії й політичні альтернативи 1917-1920 років : Монографія. К. : Основа, 2005. С. 91.

⁸⁹ЦДАВОУ. Ф. 1133. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 3 зв.

установчі збори, ухвалила постанову, в якій говорилося, що тільки саме народ може вирішити про політичний лад України⁹⁰.

Підготовка до виборів особливо активізувалася після проголошення Центральною Радою III Універсалу, який знаходив підтримку від населення Київської губернії. Так, з приводу прийняття III Універсалу на адресу Центральної Ради було направлено привітання вояків 14-го піхотного запасного полку імені Івана Гонти, що дислокувався в Умані⁹¹.

Київський Виконавчий Комітет об'єднаних громадських організацій у відозві «До селянства на Україні» наголошував: «обрані од вас до Установчої Ради люде *по закону*, а не насильством установлять новий державний лад, що виведе наш рідний край, змучений і виснажений, до кращого, щасливого, мирного життя»⁹².

20-22 грудня 1917 року у Києві проходив Четвертий Український Національний з'їзд Київської губернії. На з'їзд прибули 519 делегатів, серед них від Уманського повіту – 31 особа. З'їзд висловив повне довір'я Українській Центральній Раді і Генеральному секретаріатові. Політичні партії отримали право утворювати виборчі блоки і розгорнули агітацію серед населення, публікуючи власні програми і списки кандидатів. На теренах Київського виборчого округу передбачалося обрати до Українських установчих зборів 45 депутатів⁹³. У грудні 1917 року повітові газети надрукували виборчі списки кандидатів до Українських установчих зборів. Кожен список був окремий і включав осіб, які висувалися політичними силами, що діяли в повітах. Аналіз списків дає підстави стверджувати, що у виборах брали участь передусім усі більш-менш впливові політичні партії, що діяли тоді в Київській губернії.

До списку №1 (Українська партія соціалістів-революціонерів та Селянська спілка) від Уманського повіту увійшли: Ільченко Олександр Пантелеймонович – член Київської Губернської Ради селянських депутатів, Голова Уманської Повітової Ради селянських депутатів і повітового комітету УПСР, член Центральної Ради, Кухар Григорій Ілліч – член Уманської повітової ради селянських депутатів, Ковбасюк Ісак Федорович, Вуйко Герасим Іванович, Дорошенко

⁹⁰Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. Том 1. 4 березня-9 грудня 1917 р. К. : Наукова думка, 1996. С. 252-253.

⁹¹Новини. *Вільна Україна (Умань)*. 1917. №31. С. 4.

⁹²До селянства України. *Нова Рада (Київ)*. 1917. 25 березня. С. 1.

⁹³Мироненко О. Світоч української державності. Політико-правовий аналіз діяльності Центральної Ради. К., 1995. С. 97.

Пилип Якович⁹⁴.

Партії, що дотримувалися демократичних принципів, але були наближені до загальноросійської партії кадетів, створили блок під № 2. Вони стояли за «вкуп землі у панів та підпанків». Спільний список кандидатів висунув блок українців-самостійників і української Трудової партії. Українські соціал-демократи йшли на вибори до парламенту за окремим списком. Свій список висунули біженці-українці Холмщини і Гродненщини, Українська федеративна демократична партія також запропонувала своїх кандидатів. У виборчому процесі до Українських Установчих зборів активну участь брали неукраїнські політичні сили. У процесі підготовки до виборів було сформовано 21 блок⁹⁵.

Вибори вимагали значних фінансових витрат і у жовтні 1917 року Уманський повітовий комісар звернувся до громадян повіту з відозвою надсилати гроші у фонд виборчої кампанії. Встановлювалася і сума внесків: для повітового комітету – 20 коп., для Київського губернського комітету – 10 коп., для Центрального виборчого комітету – 10 коп.⁹⁶. Уманська повітова комісія повідомляла Головну Комісію по справах виборів до Установчих зборів УНР: «Населення до Українських виборів ставиться з більшим ентузіазмом, ніж до Російських. Земство асигнувало на вибори 10000 крб.»⁹⁷.

Представники губернської, повітової та волосної влади проявляли певну турботу про проведення виборів до українського парламенту. Київський губернський комісар Олександр Саліковський 14 листопада 1917 року направив повітовим комісарам циркуляр, у якому висловив тривогу, у зв'язку з тим, що згідно інформації Секретаріату внутрішніх справ «у деяких повітах селяни відмовляються брати участь у виборах до Установчих зборів». У циркулярі висувалася вимога з'ясувати причини відмови від виборів і усунути всі перешкоди, «які спричиняються до доведеного бойкоту селянами виборів до Установчих Зборів». Реагуючи на вимоги губернського комісара, уманський повітовий комісар 2 грудня 1917 року повідомляв, що про вибори селяни повідомлені агітаторами, які виїжджали у села повіту, а також «розісланою літературою

⁹⁴Новини. *Вільна Україна (Умань)*. 1917. 23 грудня. С. 1.

⁹⁵По Умані. *Вільна Україна (Умань)*. 1917. №14. С. 2.

⁹⁶Новини. *Вільна Україна (Умань)*. 1917. №22. С. 4.

⁹⁷Вісті Головної Комісії по справах виборів до Установчих Зборів Української Народної Республіки (Київ). 1917. №4. С. 7.

українських соціалістів-революціонерів»⁹⁸.

Найвні джерела свідчать, що на Уманщині активна діяльність щодо підготовки та проведення виборів проводилася навколо списку, запропонованого українськими есерами та Селянською спілкою. Партія та спілка виступали за широку національно-територіальну автономію України в складі федеративно-демократичної Російської Республіки. Щодо земельної проблеми, то ці політичні сили виступали за те, щоб «уся земля без викупу перейшла в користування всього трудового народу». Українські есери та спілка вимагали негайного припинення світової війни, підписання миру без анексій та контрибуцій. Зокрема, Уманська Селянської спілка виступала за: «1). До Установчих Зборів підтримувати Тимчасовий Уряд та допомагати йому зміцнити новий лад в державі. 2). Вимагати від Тимчасового Уряду якнайшвидше скликати Установчі Збори на підставі рівного, загального, прямого виборчого права при таємному голосуванні. 3). Федеративна Демократична Республіка з національно-територіальною автономією України. 4). Повне забезпечення громадських свобод: свободи совісті (віри), слова, друку, зібрань, спілок. 5). Всі громадяни держави рівні перед законом, не зважаючи на посаду, релігію, стать та національність. 6). Всі землі повинні належати народові... фабрики та заводи належатимуть тим, хто в них працює (робітникам). 8). Справедливе оподаткування. 9). Реформа школи. Загальна обов'язкова освіта (для всіх дітей шкільного віку) на рідній мові. 11). Виборний, гласний суд. 12). Оголошення миру без анексій та контрибуцій...»⁹⁹.

Однак надзвичайно складні військово-політичні умови, в яких перебувала Україна наприкінці 1917-на початку 1918 рр. наклали негативний відбиток на проведення виборів до Українських установчих зборів та на їх результати. Вибори проведено тільки у 7 виборчих округах із 13, а обрано лише 172 депутати із 301. Серед обраних депутатські місця належали переважно членам УПСР (115), більшовикам (34) представникам від єврейських партій (9) тощо¹⁰⁰.

З різних об'єктивних та суб'єктивних причин не всі мешканці Уманщини реалізували своє виборче право. Одна із причин крилася у низькій політичній свідомості селянства. Уманська повітова комісія у справах виборів до Установчих зборів УНР 24 січня 1918 року на

⁹⁸ Дежавний архів Київської області (далі – ДАКО). Ф. Р. 2796. Оп. 2. Спр.1. Арк. 75, 80.

⁹⁹ Програма Уманської Селянської спілки. *Вільна Україна*. 1917. 11 травня. С. 2.

¹⁰⁰ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918-1920. Документи і матеріали у 2-х томах. К. : Видавництво Олени Теліги, 2006. Т. 2. С. 697.

своєму засіданні розглянула протоколи дільничних виборчих комісій і відмітила, що підрахунки наслідків голосування на дільницях проводилися гласно в присутності нейтральних спостерігачів. Разом з тим було відзначено, що в селі Аполянка Уманського повіту вибори не відбулися, оскільки виборці не були обізнані із програмами партій, які висували своїх кандидатів; в селі Небелівка цього ж повіту вибори не відбулися з невідомих причин. Комісія не затвердила результати виборів в селі Городниця, оскільки протокол про наслідки виборів підписав лише один голова виборчої комісії. Порівняно з іншими, більш організовано пройшли вибори до Українських установчих зборів в місті Умані, Бабанській, Оксанинській, Верхняцькій, Христинівській волостях Уманського повіту¹⁰¹.

Слід зазначити, що на хід виборчої кампанії та її наслідки негативно впливала агітація більшовиків. Один із керівників Уманської більшовицької організації Ізраїль Кулик у своїх спогадах визнав, що більшовикам вдалося втягнути в процес виборів частину солдат, які «нищили плакати всіх інших партій і мало не вчинили самосуду над тими, хто їм у цьому перешкоджав»¹⁰².

Вдалося установити наслідки виборів до Українських установчих зборів в Уманському повіті: за список № 1 віддали свої голоси 85,7 % виборців: по місту Умані за цей список проголосувало 2385 виборців, а по повіту – 119803, всього ж – 122188 виборців. Агресія більшовицької Росії проти УНР перешкодила волевиявленню всім виборцям України, а також зашкодила провести сесію депутатам, обраним до Українських установчих зборів.

28 жовтня 1917 року на засіданні Уманської Ради робітничих і солдатських депутатів прозвучав осуд дій більшовиків, які шляхом повстання захопили владу. На цьому засіданні відмічалось, що неможливо привітати повстання, яке відбулося за 2 – 3 тижні до скликання Установчих зборів, які і без кровопролиття вирішили б питання про війну, про мир, про землю. Уманська Рада робітничих і селянських депутатів підтримала пропозицію лідера меншовиків Мартова про те, щоб припинити братовбивчу війну між двома частинами демократії, вступити в переговори із соціалістичними партіями щодо створення міністерства, яке б довело Україну до Установчих зборів. Ще Уманська Рада відхилила запрошення

---

¹⁰¹ЦДАВОУ. Ф. 2174. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 11.

¹⁰²До історії більшовицької організації на Черкащині. Збірник спогадів учасників революційних подій 1917-1920 рр. Черкаси : Черкаське обласне видавництво, 1958. С. 80.

керівників РКП(б) взяти участь її представнику у Всеросійському з'їзді Рад.

У перші дні листопада 1917 року, пробільшовицьки налаштовані депутати, що входили до Уманської ради робітничих і солдатських депутатів, стали вимагати передачі влади в місті радам. В обговоренні цього питання брали участь більшовики, меншовики та бундівці. Більшовик Ізраїль Кулик наполягав на негайному повстанні. Бундівці, разом з присутнім Мойсеєм Рафесом, заперечували, доводячи, що повстання буде пов'язане з кровопролиттям, його позицію підтримали меншовики. Однак під тиском більшовиків була прийнята ухвала про взяття влади у повіті Уманською Радою робітничих і солдатських депутатів. Більшовики добилися створення військово-революційного комітету, розподілили обов'язки між його членами. Революційний комітет із солдатів створив озброєний загін¹⁰³. Ще раніше, в жовтні, більшовики почали створювати бойові дружини з робітників, при цьому залучалися і солдати автотранспорту 8-ї армії, частина яких стояла на пробільшовицьких позиціях¹⁰⁴.

Проте розпочатий більшовиками збройний виступ був придушений силами, які підтримували Центральну Раду. Події розвивалися не так, як планували більшовики. Представники політичних сил Уманщини демократичного спрямування створили Комітет громадської безпеки. До складу комітету увійшли соціал-демократи, українські есери, тощо. Вони негайно зв'язалися з Центральною Радою, поставили її до відома про плани місцевих більшовиків. Центральна Рада в той же час прислала на «усмирення» радикалів частину куреня полуботківців під командуванням поручика Шестопада. Демократичні сили Умані та полуботківський курінь зірвали наміри більшовиків захопити в листопаді 1917 року владу в повіті.

Більшовицький Раднарком у грудні 1917 року розпочав військовий похід, маючи на меті захопити українські землі і упродовж січня 1918 року збройні сили більшовицької Росії зайняли Київ, стали окупувати Правобережну Україну. В зв'язку з реальною загрозою втратити суверенітет УНР Уманська міська дума 14 лютого 1918 року на своєму засіданні обговорила питання про

¹⁰³ До історії більшовицької організації на Черкащині. Збірник спогадів учасників революційних подій 1917-1920 рр. Черкаси : Черкаське обласне видавництво, 1958. С. 81-82.

¹⁰⁴ Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні. Встановлення Радянської влади на місцях : У 2 т. К. : Наукова думка. 1967. С. 38.

самоохорону міста¹⁰⁵. Цю функцію дума доручила вуличним комітетам міста, зобов'язавши їх організувати нічне чергування з тим, щоб попередити крадіжки, грабунки та насильства. Захистити місто від більшовицьких військ вуличні комітети не були готові – в них не було озброєння, належної організації та виучки. До того ж міська дума не мала наміру організовувати вуличні комітети самоохорони у військові озброєні загони.

У винятково складних умовах, коли більшовики стали захоплювати землі України, свою позицію з приводу цих домагань висловили учасники Селянського з'їзду Уманщини, який відбувся в грудні 1917 року. На з'їзді досить гостро обговорювалося питання з приводу дій більшовиків, їх намірів переобрати Центральну Раду та захопити в Україні владу. Учасники з'їзду категорично заявили, що Центральна Рада обрана і підтримана Всеукраїнськими з'їздами – селянськими, робітничими, військовими. До того ж до складу УЦР входять представники всіх соціалістичних партій та національних меншин. Делегати Селянського з'їзду заявили, що вони визнають Центральну Раду в тому складі, в якому вона перебувала на той час. Одночасно з'їзд висловив рішучий протест з приводу «втручання Совітів солдатських депутатів в справи Української Народної Республіки» і заявив, що ці «Совіти» складаються з людей тимчасово закинутих війною та попередньою політикою царизму на територію України. Саме тому вони не можуть вирішувати долю нашого краю». Виходячи з цього, з'їзд в прийнятій резолюції зазначив, що «постанов Совітів робочих і солдатських депутатів російсько-централістичного напрямку не визнавати і проти проведення їх в життя на Україні рішуче всіма засобами боротися»¹⁰⁶.

Населення Уманщини, партійні організації морально підтримували Центральну Раду під час наступу на Україну більшовицьких червоноармійських загонів. Жителі Христинівки 10 грудня 1917 року висловили довіру Центральній Раді. 26 грудня 1917 року загальні збори селян села Ладижинка Уманського повіту висловили протест проти агітації пробільшовицьки налаштованих солдат, які «збивають з толку селян. Зі свого боку, ми, селяни, твердо заявляємо, що всіма засобами будемо підтримувати вищу владу України – Генеральний Секретаріат, обраний нашим парламентом

¹⁰⁵ ДАКО. Ф. Р. 2796. Оп. 1. Арк. 2.

¹⁰⁶ Постанова. *Вільна Україна (Умань)*. 1917. №30. С. 3.

Українською Центральною Радою»¹⁰⁷.

Проте у боротьбі з зовнішнім ворогом – більшовицькою армією, що наступала проти УНР, однієї політичної та моральної підтримки Центральній Раді було замало, потрібні були озброєні захисники української землі.

Незалежність УНР, її столицю героїчно захищали від більшовицької навали з півночі розрізнені загони українських патріотів. Особливо в цьому відзначився студентський курінь стрільців, серед яких були учні гімназії імені Кирило-Мефодіївського братства і студенти Українського народного університету. На Уманщині активний опір більшовицьким силам чинило Вільне козацтво. За викликом повітової земської управи до Умані прибув Гусаківський курінь отамана А. Шкільного. До отамана приєдналися курені з інших волостей повіту. На захист рідної землі підняв козаків Об'єднаний штаб Вільного козацтва південної Київщини та північної Херсонщини, який був заснований у Звенигородці. Козаки заблокували залізничну гілку Христинівка – Цвіткове, захопили артилерію 2-го корпусу більшовицької гвардії, а також змусили штаб 8-ї більшовицької армії повертатися від Тального і шукати обхідного шляху. Біля станції Бобринська більшовицькі загони оточили понад 8 тис. вільних козаків. Після запеклого бою сам М. Муравйов ледве вислизнув з оточення. З часом він згадував: «На Україні довелося натрапити на оригінальну організацію буржуазної самооборони. Особливо дався взнаки Звенигородський повіт, де український шовіністичний націоналізм збудував собі фортецю у вигляді так званого Вільного козацтва. Ця організація не тільки не допустила нашої влади в повіт, а навпаки, сама перейшла до наступу, чим зробила чималу шкоду нашим військам. Я дуже жалію, що мені не довелося зруйнувати це гніздо, втопити в крові тих, що посміли підняти руку на червону армію...»¹⁰⁸.

Більшовицькі загони червоноармійців завойовували Правобережну Україну. Початок 1918 р. приніс Україні жорстоке протистояння між більшовицькою армією й військовими формуваннями української влади. «Насправді, – зазначав Валерій Солдатенко, – саме в цьому році виявили себе, і при тому досить масштабно, потужно, результативно, практично всі альтернативи тогочасного життя, своєрідно сконцентрувалися на стислому

¹⁰⁷Постанова селян. *Народна воля (Київ)*. 1918. 24 січня. С. 3.

¹⁰⁸Ковалевський М. При джерелах боротьби: спомини, враження, рефлексії. Інсбрук, 1964. С. 2.

часовому відтинку цілі історичні епохи»¹⁰⁹. Можна погодитися з істориком, що захоплення українських земель більшовицькими загонами, сформованими переважно з морально нестійких вояків, у січні-лютому 1918 року стало переконливою альтернативою – «потужно й результативно» – в плані розстрілів та репресій, проведення безпрецедентних реквізицій, накладання контрибуцій, пограбування банків, панських маєтків. Ось що планував зробити командир більшовицьких загонів Микита Муравйов під час захоплення Києва: «Знаєте, як я буду брати Київ? Я візьму анархістів, дам їм бомби, кинджали — вони увійдуть у місто вночі, будуть всіх різати... Нема чого боятися кровопускання: хто не з нами – той проти нас»¹¹⁰. Так і сталося: 5 тис. киян втратили життя впродовж трьох тижнів (з 8 лютого до 1 березня 1918 року).

15 лютого 1918 року в Уманському повіті було встановлено владу Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів. На українських землях більшовики запроваджували «червоний терор». Увірвавшись в середині лютого 1918 року до міста Умані, червоноармійці під приводом звільнення політв'язнів з місцевої тюрми випустили всіх арештованих, серед яких було багато кримінальних злочинців. У зв'язку з цим інцидентом начальник тюрми повідомляв Київському тюремному інспектору: «В ніч на 17 лютого невідомими особами, слід вважати червоноармійцями,... здійснено збройний напад на тюрму... Тюрма розгромлена і утримувані в ній арештанти 109 чоловік звільнені». Перша поява більшовиків «...в Умані, – згадував один із учасників тих подій, – супроводилася жорстоким терором. Особливо жорстоко діяв 8-й полк, в складі якого було багато кримінальних елементів. Появившись у місті, червоноармійці накинулись займати квартири,... а після розсипались по місту грабувати буржуїв»¹¹¹.

З першим приходом більшовицької влади в губерніях, повітах з'явилися різного типу революційні комітети, які ділили у селах поміщицьку землю, худобу, реманент. Більшовицька влада заможним верствам населення міста Умані наклала контрибуцію в 25 тис. крб.

Більшовики переслідували все національно-українське,

---

¹⁰⁹Солдатенко В.Ф. Україна в революційну добу: Іст. есе-хроніки. У 4-х т. Т. 2: Рік 1918. Київ: Світогляд, 2009. С. 3.

¹¹⁰Гриневич Л. Следственное дело Главкома красных войск в Украине М. Муравьев. *Зеркало недели*. 2000. № 15 (288), 15-21 апреля. URL: http://gazeta.zn.ua/SOCIETY/cledstvennoe_delo_glavkoma_krasnyh_voysk_v_ukraine_muravieva.html (дата звернення: 12.02.2022).

¹¹¹УКМ. Сп. НДФ 65/2. Арк. 524.

відновлювалася російська мова, арештовувалися прихильники Центральної Ради. Каральні загони червоноармійців насильно забирали у населення продукти, хліб, і передавали їх Червоній армії. Більшовики дивились на місцеве самоврядування як на явище «буржуазне» та «модерністське» за своєю природою. Для них більш прийнятною моделлю стали Ради робітничих і селянських депутатів, завдяки яким вони прагнули захопити владу в Україні і проводити свою політику. З перших днів свого перебування на Уманщині більшовики скасували місцеве самоврядування, а натомість проголошували курс на створення політичних (класових) органів управління. Проте, реалізувати свої плани більшовики не встигли, оскільки радянська влада на Уманщині проіснувала недовго (біля 28 днів). Тогочасна петроградська преса писала, що більшовики не витримують боротьбу з українським народом: «Коли вони не зуміли справитись з слабшим Доном, то тим більше вони не зможуть розгромити України. Остання далеко сильніша за Дон, має своє дисципліноване військо, котре без перерви поповнюється прибуваючи з фронту українськими частинами». «Україна буде тим горіхом на котрому комісари зламають собі зуби»¹¹².

На основі Брестської угоди, яку уклала Центральна Рада з країнами Четвертного блоку, вже в березні 1918 року на Правобережну Україну вступили німецькі війська. Червоноармійські загони, боячись зіткнення з німецькими військами, в перші дні березня залишили Уманщину. Навіть тимчасове перебування червоноармійських загонів залишило у спадок руйнування та пограбування. Місцева газета «Союз» повідомляла, що на Уманщині було зруйновано та розграбовано до 50 % економік повіту. До того ж, спішно відступаючи, більшовики залишили значну кількість різної зброї і цим створили великі проблеми для належного життя та спокою жителям краю. З відходом більшовицьких військ демократична громадськість порушила питання про підрахунки збитків, яких зазнало населення внаслідок перебування червоноармійських військ в Уманському повіті. Попередні підрахунки показали, що втрати в повіті від більшовицької влади, її реквізицій становили тисячі карбованців. Створена комісія для з'ясування збитків попередньо виявила, що тільки через контрибуцію більшовицька влада в повітовому місті привласнила 250 тис. крб.

---

¹¹² Російські газети про війну більшовиків з Україною. *Народна воля (Київ)*. 1917. 19 грудня. С. 2.

Однак, комісія не встановила куди пішли вилучені кошти¹¹³.

Перебування в Україні Червоної армії, її втручання у внутрішнє життя мешканців руйнували місцеву владу на рівні повітів та волостей, згорталось громадське і політичне життя в містах і селах. До того ж українська влада була ослаблена і не змогла в повному обсязі опанувати становищем та утвердити лад і спокій в Україні. Як зазначив Дмитро Дорошенко «присутність уряду відчувалася лише в Києві, а поза столицею край жив своїм власним життям»¹¹⁴. У цих умовах демократичні сили Уманщини стали формувати тимчасові революційні комітети, які б допомогли Центральній Раді відновити свою владу, забезпечити порядок і спокій населення міста та сіл повіту.

Центральна Рада не зуміла об'єднати патріотичні сили суспільства, створити боєздатну армію для відсічі червоноармійських військ, що прийшли з Росії і покликала на допомогу німців та айстро-угорців. 6 березня 1918 року в Умань вступили загони німецької піхоти. Дев'ять місяців на Уманщині господарювали німці. У березні 1918 року газета «Союз» зазначала, що «німці все більше покладають свою руку там, де влада українська безсила»¹¹⁵.

З'явившись на Уманщині, німецька військова адміністрація встановлювала свій окупаційний режим. Перед уманською владою німецькі офіцери поставили завдання – розмістити належним чином німецький військовий загін та 400 коней. Коли ж присяжні уманської управи заявили, що для цього в місті немає житлових приміщень, то німецький офіцер відповів: «Тоді ми викинемо управу і займемо її приміщення»¹¹⁶. Німецьке командування проявляло інтерес до приміщень навчальних закладів міста, зокрема, мали намір реквізувати єврейську гімназію. Оцінюючи поведінку німецьких військових на півдні Уманщині, газета «Уманское слово» писала: «Пришлые гости, все определенное и удобно устраивающиеся в новом доме украинской государственности, начинают чувствовать себя уже совсем по домашнему. И невольно затрагивается в душу тревога за прочность нынешнего политического положения, за судьбу многих, пока еще оберегаемых, остатков великих революционных

---

¹¹³ Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область. К., 1972. С. 555.

¹¹⁴ Дорошенко Д. Історія України. 1917 -923 рр. Том II. Українська Гетьманська Держава 1918 року. Ужгород, 1930. С. 7.

¹¹⁵ *Новости. Союз (Умань)*. 1918. № 1. С. 2.

¹¹⁶ *Новости. Уманское слово (Умань)*. 1918. №82. С. 3.

дострижений»¹¹⁷.

Поведінка та дії німецької військової адміністрації стали предметом обговорення в Уманській думі. Присяжні констатували, що німці самотійно реквізують житлові приміщення, зосереджуючись «на самих красивих будинках в місті». Повітова дума 13 квітня 1918 року висловила протест проти дій німецьких вояків на уманських землях. У прийнятій заяві вказувалося недопустимість реквізиції навчальних закладів для потреб окупаційних військ. Дума звернулася до уманського коменданта з вимогою посилити контроль за діями німецьких військ у повіті. Між тим, в наказі німецького етапного коменданта Уманського повіту Бухера від 25 травня 1918 року говорилося, що за всякі дії проти німецьких військових загонів, наказів і розпоряджень, люди будуть покарані позбавленням волі до 10 і більше років. Німецька адміністрація за підбурювання проти окупаційних військ, за зберігання без дозволу зброї, нанесення шкоди телефонам, телеграфним спорудам погрожувала жителям смертною карою¹¹⁸.

Поява на українських землях у лютому 1918 року німецьких військ викликала стурбованість найширших верств населення Уманщини. Особливо невдоволення зросло за умов, коли німецька військова адміністрація при сприянні української влади стала активно вивозити з України хліб та хлібні вироби, продукцію тваринництва, сировину. А коли німецьке командування стало видавати власні накази і погрожувати військово-польовими судами, то населення краю опинилося в роздумах.

У квітні 1918 року Україною прокотилася хвиля репресій. В Умані розпочалися арешти колишніх членів російської соціал-демократії. У міській думі священник Крамаренко закликав: «Власть должна защищать республику. Мы сейчас в стадии войны с большевиками. И большевиков не должны рассматривать как идейных противников, а как врагов, и нужно принимать не так близко к сердцу аресты. И если бы власть не смотрела за тем, чтобы враг не свивал под носом себе гнездо, то такую власть я сам бы прогнал»¹¹⁹. У Житомирі окупанти арештували групу гласних місцевої Думи. Уманська Дума заявила публічний протест, на що центральна українська влада зробила їй зауваження займатися господарськими, а

¹¹⁷Новости. *Уманское слово (Умань)*. 1918. №75. С. 2.

¹¹⁸УКМ. Спр. НДФ. 72/8. Арк. 1.

¹¹⁹Новости. *Уманське слово*. 1918. 16 квітня. С. 1.

не політичними проблемами. Рафаїл Чорний охарактеризував позицію Міністерства внутрішніх справ у зв'язку з таким зауваженням: «Це звучить по губернаторськи і нагадує часи поліцейських прийомів»¹²⁰.

Щоб заспокоїти громадськість з приводу появи на українських землях німецьких та австрійських військ, 7 березня 1918 року було направлено циркуляр місцевим органам влади за підписом міністра внутрішніх справ Павла Христюка. У документі роз'яснювалося, що за допомогою німецько-австрійських військ збройні сили УНР звільнять Україну від більшовиків. Тому місцеві органи місцевого самоврядування (міські, повітові, волосні та сільські управи) мають можливість приступити до своєї діяльності та забезпечення потреб населення.

Після введення в лютому 1918 р. окупаційних військ на Уманщині з'явилися польські військові загони, які здійснювали незаконні реквізиції майна і продовольства. Вочевидь, вилучення майна і продовольства, здійснюване польськими легіонерами, викликало законні протести і відповідний опір із боку уманських хліборобів. На початковому етапі перебування в Україні, польські вояки намагалися проводити розрахунки за так званими «твердими цінами», а згодом удавалися до відвертого обману селян, видаючи фіктивні документи про реквізицію. Ось що доповідали у телеграмі міністерству харчових справ уманський повітовий комісар Костенко і повітовий комендант Андрейчук: «В Уманській повіт на Поділлі несподівано вступив другий польській корпус в складі 15.000 піхоти, дивізія кавалерії, чотири гарматних бригади в кількості 100 гармат, (80 броневиків, авіаційний парк з обозом, повним озброєнням і набоями зайняв 13 сіл. По шляху на Умань вони реквізують коней, пашню і наші харчі, хотять заснувати штаб і зайняти військові казарми в Умані, а звідти грузитись, як кажуть, в Бобруйськ. Така сила людей та коней витягне останні харчові запаси повіту. Прохаємо негайно дати розпорядження і вжити всіх заходів, щоб цей корпус якмога скоріше покинув Уманщину»¹²¹.

6 квітня військовий міністр Олександр Жуковський оприлюднив наказ від 30 березня 1918 року, в якому значилося: «1) польські війська не мають жодного права втручатись у внутрішні справи республіки і не можуть робить будь-яких розпоряджень у

¹²⁰Новости. *Уманське слово*. 1918. 16 квітня. С. 1.

¹²¹Поляки на Уманщині. *Нова рада (Київ)*. 1918. 3 квітня. С. 3.

цьому відношенні; 2) усякі самочинні реквізиції цими військами фуражу, хліба та інших продуктів мусять бути негайно припинені, позаяк реквізиції робляться за згодою та дозволом українського уряду; 3) ніякого поділу зброї та різного військового майна, одібраного у громадян Української Республіки, між польськими частинами та українськими не повинно бути»¹²². Жодного слова про компенсацію втрат або повернення майна населенню, відібраного польськими військовими формуваннями, у документі не знаходимо. Це свідчило про безпорадність української влади у справі захисту інтересів громадян УНР.

Після підписання Брестського миру і приходу окупаційних військ діяльність Центральної Ради також була малоефективною, адже гостро бракувало не лише власного війська, але й урядовців і службовців. Активний учасник Української революції, прихильник партії українських соціалістів-революціонерів Павло Христюк оцінював діяльність УЦР так: «Основною помилкою Центральної Ради в той час була її позиція «соціального міжкласового миру», її віра в те, що намічені цілі вдасться перевести без жорстокої боротьби з буржуазією. Ця позиція і ця віра вели до того, що Центральна Рада, з одного боку не поспішала з проведенням у життя оголошених реформ, а з іншого – переоцінювала вагу обраних на основі п'ятичленної формули органів самоврядування і майбутніх Установчих зборів та недооцінила «ваги і значення в революції класових органів працюючих мас – рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, хоч і являлась сама більш класовим, ніж міжкласовим органом»¹²³.

Ще один сучасник – Петро Мірчук – перекладав основну провину за падіння УЦР на тогочасних політичних діячів, які так захопилися міжпартійними баталіями, що вийшли за рамки відчуття реальності та, фактично, втратили безпосередні зв'язки з українською глибинкою. «Їхню увагу займали насамперед безупинні партійні з'їзди та безкінечні дискусії про партійні програми. За тією партійною суматохою уряд не знайшов ні часу, ні снаги поцікавитись і зайнятись тим, що під загальнонаціональним і державницьким аспектом діється поза Києвом», – писав він у спогадах¹²⁴. Дослідник історії Української революції В. Солдатенко вважає, що

¹²²Про польські легіони. *Поділля*. 1918. 6 квітня. С. 1-2.

¹²³Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції. В 4-х т. Т. 2. Прага, 1921. С. 57-58.

¹²⁴Мірчук П. Українська державність. 1917-1920. Філадельфія, 1967. С. 221.

соціалістичну лінію насаджував незмінний голова УЦР Михайло Грушевський¹²⁵.

Суспільно-політична активність селянства Уманщини

Вітчизняна історіографія незаперечно довела, що в добу революції в Україні відбувалися селянські виступи. Вони носили різний характер і створювали серйозні проблеми для владних структур, виступали дестабілізуючим фактором державотворення, безпосередньо впливали на соціально-економічне становище населення. Селянський рух, його спрямованість зосереджувалися на тому, щоб переглянути аграрні відносини на селі, ліквідувати велике землеволодіння та наділити землю малоземельним і безземельним селянам.

Слід визнати, що в революційну добу розв'язання земельного питання в інтересах українського селянства набуло дуже важливого значення. Воно обумовлювалося тим, що у селах мешкало понад 80% населення України, а частка малоземельних та безземельних селян складала понад 60 %. В Київській губернії в 1917 році сільське населення нараховувало 3076922 осіб, а це становило 69,5% від загальної кількості населення. В Уманському повіті проживало на селі 328677 осіб, що становило 80,2% від загальної кількості населення¹²⁶.

В Київській губернії також було велике землеволодіння з однієї сторони, та малоземельні і безземельні селянські господарства – з другої. Згідно статистичних даних, опублікованих у 1917 році у газеті «Народна воля», найменше орної землі на душу населення припадало в Київській губернії – по 0,7 десятин (Поділля – 0,8 дес., Чернігівщина – 0,9 дес., Харківщина і Полтавщина – 1 дес., Волинь і Катеринославщина – 1,1 дес., Херсонщина – 1,5 дес., Таврія – 1,8 дес.)¹²⁷. Вивчення значного масиву документів у фондах декількох центральних та обласних архівів, аналіз періодики та інших опублікованих матеріалів дає можливість переконатись, що в кожному із повітів Київської губернії землеволодіння було розподілено далеко не рівномірно. Як свідчать матеріали, у вересні 1917 року у Підвисоцькій волості Уманського повіту поміщицьке

¹²⁵Солдатенко В.Ф. Україна в революційну добу. Т. 2. Київ : Світогляд, 2010. С. 144.

¹²⁶Статистический бюлетень Киевского Губернского Статистического бюро. К., 1922. С. 30.

¹²⁷Земельна справа. *Народна воля (Київ)*. 1917. 14 вересня. С. 1.

землеволодіння становило 56% (18760 десятин землі у поміщиків і 14506 десятин у селян). В Мошурівській волості цього ж повіту селяни володіли 7713 десятинами землі, а поміщики 9532 десятинами (55%); в Тальнівській волості відповідно 14033 і 10876 (56,3 %). Селянам Христинівської волості належало 8715 десятин землі, а поміщикам – 9454 (52%). В Оксанинській волості – селяни володіли 13544 десятинами землі, а кілька поміщицьких сімей – 12845 десятинами. Подібна ситуація була у Кузьминській, Багвянській, Посухівській волостях Уманського повіту. Барон Юрій Меєндорф в селі Томашівці Уманського повіту володів 550 десятинами землі, а його мати, Марія Василівна, в селі Вільшана Слобідка – 450 десятинами. Брату барона, Федору, у селі Ягубець належало 635 десятин землі¹²⁸. У селі Верхнячка Христинівської волості на кожне селянське господарство припадало 2,5 десятин землі, 51 сім'я із 433 не мала худоби, а в 412 – не було коней. У Россішках цієї ж волості нараховувалося 220 селянських дворів із 998 десятинами землі, у той час як три поміщики мали 1900 десятин землі¹²⁹.

Поряд із наявністю різних розмірів земельної власності, що викликало задрість і незадоволення малоземельних і безземельних селян, причина селянських виступів крилася в земельній політиці українських урядів, що виникали в ході революції. Продовольча політика українських властей, та ставлення до соціальних потреб селянства безпосередньо впливала на їх настрої.

З початком Української революції безземельні та малоземельні селяни сподівалися, що відтепер земельні наділи неодмінно дістануться їм. Але Тимчасовий уряд послідовно захищав інтереси поміщиків, спрямовані на збереження і зміцнення земельної власності. Зважаючи на заворушення селянства, російська влада намагалася заспокоїти його різними обіцянками, відкладаючи розв'язання аграрного питання до скликання Всеросійських установчих зборів. Тимчасовий уряд з метою захистити права власників надав повноваження губернським комісарам використовувати військову силу в разі потреби. 21 квітня 1917 року уряд видав закон про утворення земельних комітетів. У Петрограді створювався Головний комітет, а на місцях – губернські, повітові та волосні комітети. Створення земельних комітетів – це один із засобів

---

¹²⁸Весь Юго-Западный Край. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской, Волынской губерниям. К., 1914 г. С. 627-628.

¹²⁹Петро Горохівський. Нарис історії Христинівщини. Умань : «Аналітик», 2003. С. 57.

відволікти селянство від силового захоплення поміщицької землі. Головний комітет мав добирати матеріали для земельної реформи і підготувати проект для розгляду на засіданні російського парламенту. Справжньою метою, поставленою перед комітетами, була боротьба із самовільним захопленням поміщицьких земель. Цьому сприяв і склад земельних комітетів – до них входили переважно активісти селянських спілок. У Київській губернії у складі комітетів було більше $\frac{2}{3}$ членів від Селянської спілки¹³⁰. Однак селянство України вимагало від Центральної Ради провести аграрну реформу до скликання Всеросійських установчих зборів – надати землю малоземельним та безземельним. Вимоги щодо вирішення земельного питання звучали у заявах українських політичних партій, які проголошували свої програмні підходи щодо вирішення земельних відносин. Українські есери вважали, що «всі землі на Україні переходять без викупу в користування всього народу»¹³¹. Українські соціалісти-революціонери у своїй програмі вимагали ліквідувати приватну власність на землю, а «земельні багатства повинні бути передані вільним спілкам землеробів, общинам і народним закладам місцевого самоуправління на основі загального державного закону і законів автономних областей». Партійна преса соціалістів-революціонерів «Боротьба» писала, що «земельна справа в Україні стоїть не так, як у Великоросії, ... у нас, наприклад, землеволодіння переважно хуторянське та подвірне, через що і питання це неоднаково буде скрізь вирішуватись; тому треба, щоб земельну реформу в Україні проводив сам український народ. Земельний закон має виробити народна рада»¹³².

На сторінках центрального друкованого органу УСДРП «Робітничої газети» постійно пропагувалася ідея українських соціал-демократів про перетворення приватної власності «невеликої кількості капіталістів і великих землевласників» на суспільну власність¹³³. Ще одна впливова політична сила – Українська партія соціалістів-федералістів на початку революції не мала чітких принципів вирішення земельних відносин в Україні.

Особливо гучно звучали вимоги до Центральної Ради провести земельну реформу на з'їздах селянських спілок та сходах. На

¹³⁰Новини. *Селянська думка (Тараща)*. 1917. ч. 2. С. 2.

¹³¹Український національно-визвольний рух (березень-листопад 1917 року). Документи і матеріали. К. : Вид – во Олени Теліги. 2003. С. 261-262.

¹³²Б. н. *Боротьба (Київ)*. 1917. 23 листопада. С. 16.

¹³³Про земельну політику. *Робітнича газета (Київ)*. 1917. 7 вересня. С. 2.

Київському губернському селянському з'їзді, який проходив 27-28 квітня 1917 року в прийнятій резолюції вказувалося, що «приватна власність на землю на Україні повинна бути скасована і земля повинна перейти без викупу в Український земельний фонд, яким має порядкувати Український народний сейм». Висловлювалися застереження про те, що земля повинна належати тільки тим, хто її обробляє своїми руками. Рішення селянського з'їзду Київської губернії щодо земельного питання виражало позицію партії українських есерів. Есерівські підходи до реформування аграрних відносин на селі домінували на Уманському, Білоцерківському, Канівському, Ніжинському повітових селянських з'їздах. Часопис «Боротьба» (орган УПСР) зазначав, що у квітні 1917 року в Україні відбулося кілька селянських з'їздів різного масштабу, і на всіх них «селяни виявили повну свідомість своїх інтересів та волю захищати народні права і боротися за проведення законним шляхом земельної реформи відповідно до вимог трудового люду»¹³⁴.

Рішення губернського з'їзду підтримали селяни Уманського повіту. 11 травня 1917 року Уманський селянський з'їзд приймає постанову «Про землю», в якій зазначається: «1. Самочинних захватів землі не робить й ждуть вирішення земельної справи через Український Народний Союз. 2. Приватна власність на землю в Україні повинна бути скасована і земля повинна перейти без викупу в Український Земельний Фонд, яким має порядкувати Український Народний Союз. 3 цього фонду земля повинна даватись в користування тільки тим, хто її обробляє своїми руками. 3. Вимагати од Правительства негайного видання закону про заборону продажу, довгосрочної аренди, закладу земель, а також масової порубки лісів. 4. До видання земельного закону для забезпечення селян строевим лісом, випасом, рибною ловлею, установлення справедливих орендних цін, а також цін на робочі руки і підготовки матеріалів для земельного закону повинні бути засновані повітові, Губернський і Краєвий Український Земельний Комітет»¹³⁵.

Українська влада не вирішувала земельне питання, не задовольняла вимоги малоземельного і безземельного селянства. У той же час посилювала тиск на селянські маси, вимагаючи від нього передати державі хлібну та сировинну продукцію. Таке завдання покладалося на продовольчі комітети, сформовані в губерніях,

¹³⁴Селянська Спілка. *Боротьба (Київ)*. 1917. 8 травня. с. 5.

¹³⁵Постанови Уманського Селянського з'їзду 11 травня 1917 р. *Нова рада (Київ)*. 1917. 19 травня. С. 2.

повітах та волостях згідно постанови російського Тимчасового уряду. В червні 1917 року повітові продовольчі управи Київської губернії отримали від губернського продовольчого комітету телеграму, в якій вимагалось, щоб місцева адміністрація посилила збір продуктів для російської армії. При цьому зазначалося, що на фронті російська армія розпочала наступ, а продуктів харчування для вояків не вистачає. Російська армія оцінювалася як «революційна армія», і без допомоги українського населення вона не зможе перемогти ворога, а це загрожує тим, вказувалось у телеграмі, що «люди попадуть у рабство до німців»¹³⁶.

Повітові продовольчі управи Київської губернії відреагували на таке звернення по різному: деякі передали зміст телеграми волосним управам, окремі звернулися безпосередньо із закликом допомогти російській армії з продовольством, «бо голодне військо, – як зазначила Уманська продовольча управа, – шукатиме собі їжу і нищити вогнем і мечем». Київський губернський продовольчий комітет у жовтні 1917 року видав обов'язкову постанову, згідно якої за першою вимогою місцевих продовольчих комітетів селяни повинні були здавати державі лишки хліба. В умовах наростаючого дефіциту харчових продуктів селянство без особливого ентузіазму сприймало заклики деяких політичних партій і Тимчасового уряду про необхідність вести війну «до переможного кінця» та не бажало годувати російську армію.

У перші місяці своєї діяльності Центральна Рада затягувала аграрну реформу, належним чином не реагувала на вимоги селянства. Така бездіяльність влади стала однією із причин того, що селяни переходили до більш радикальних дій. Документальні матеріали свідчать, що з березня до серпня 1917 року в Київській губернії селянами використовувалися різні форми економічного тиску на землевласників із збереженням за ними права власності на землю – вимагали перерозподілу орендних земель, збільшення їх фондів, зменшення орендної платні. На цей час виступи селянських мас характеризуються переважно захопленням майна поміщиків, приватновласницьких угідь, луків. Широкого поширення набрав рух селянства за справедливу їм оплату за збирання хліба в поміщиків.

У зв'язку із тривожною тенденцією наростання хвилі селянських виступів Міністерство внутрішніх справ наполегливо

---

¹³⁶Національна бібліотека України імені В. Вернадського. Інститут рукопису. Фонд стародруків. Кл 478. С. 1.

вимагало від Київського губернського комісара прийняти відповідні заходи. Такі вимоги поширювалися через постанови про передачу необроблених поміщицьких земель селянам, прийнятих на селянських сходах¹³⁷.

Загрозлива ситуація в центрі й на місцях підштовхнула лідерів Центральної Ради до ухвалення Третього універсалу, який можна вважати одним із найрадикальніших і найконструктивніших документів української влади. У положенні УЦР про земельну справу роз'яснювалося, що Третій універсал лише проголосив загальні підвалини для наступних законів про землю, які мають виробити уряд та Всеукраїнські Установчі збори. Акцентувалося на тому, що загальнонародне право власності забороняло будь-кому продавати виділені землі, а до обрання Установчих зборів порядкувати на землях мали виборні земельні комітети. Самовільне захоплення землі заборонялося так само, як і експропріація сільськогосподарських машин, лісів, будівель, корів, коней, та іншого майна¹³⁸.

З оприлюдненням Третього універсалу та відозви генерального секретарства земельних справ «До населення України!» на селі виникло багато непорозумінь. У першу чергу власників земельних угідь насторожило скасування права власності на поміщицькі землі та інші землі нетрудових господарств сільськогосподарського призначення.

Українська влада відчувала незадоволення селянських мас, але упродовж 1917 року законодавчо не забезпечувала вирішення земельних відносин, відсутність законодавчої бази сковувало діяльність земельних комітетів. Селянство неоднозначно відреагувало на функції земельних комітетів, які мали здійснити перепис робочої худоби, господарських будівель, реманенту та взяти під охорону всі маєтки. Уманський земельний комітет визнавав, що від селян повіту щоденно надходять вимоги щодо надання ділянок землі в орендне користування під ярій посів. Однак відсутність відповідних нормативних актів не дозволяло комітету задовольнити їх.

Ситуація на Уманщині з кожним днем наближалася до точки неповернення. Лівацькі гасла «Земля селянам!», «Грабуй награване!» породили розгул анархії, яка до осені набула

---

¹³⁷ДАКО. Ф. 1716. Оп. 1. Спр. 47. Арк. 79.

¹³⁸Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. У 2-х т. Т. 1: 4 березня-9 грудня 1917 р. Київ : Наукова думка, 1996. С. 447.

загрозливих масштабів. Провокаційні заклики спонукали населення до пограбування панських маєтків і економій, самовільних захоплень земель, нищівної вирубки лісів, спустошення складів, гуралень, цукроварень, млинів та запасів продовольства. Багвянський волосний комітет ухвалив відібрати у поміщиків землі, необроблені до жовтня місяця, і передати їх разом з інвентарем безземельним і малоземельним селянам. Повітовий земельний комітет спробував скасувати цю постанову, але селяни самостійно захопили незорані землі. У селі Легедзине цього ж повіту селяни захопили в економії реманент, буряки, цукор, які орендувала Майданецька цукроварня¹³⁹. На шпальтах часопису Української Селянської спілки подана інформація про погром Іванківської гуральні, під час якого селяни забрали спирт, розібрали на частини обладнання і рознесли по домівкам; пограбування Тальянківського монастиря, «ченці напівроздягнуті розбіглися по селах, але селяни гонять їх геть». Селяни села Мошурів Тальнівської волості пограбували Кришталінську економію: розікрали дрібний інвентар, заготовлені для цукроварного заводу дрота¹⁴⁰. В селі Россішки Христинівської волості селяни хотіли пограбувати цейхгауз (складське приміщення де зберігалися запаси зброї, спорядження, обмундирування, продовольство), але їм завадила волосна самооборона¹⁴¹.

У телеграмі Уманського союзу землевласників генеральному секретаріату внутрішніх справ УНР говорилося: «В результаті того, що населення неправильно зрозуміло Універсал, захоплені всі маєтки Уманського району. Реквізований живий і мертвий інвентар і всі запаси, розкрадено корм, багато житлових будинків розгромлено і спалено. Просимо якомога швидше вжити заходів для припинення страшної анархії. Просимо виконати обіцянку прислати військову силу»¹⁴². У зв'язку з таким проханням, міністр юстиції звернувся до прокурора Уманського окружного суду з вимогою, щоб разом з місцевою владою, політичними партіями, громадськими організаціями не допускати ніяких насильств та захоплення чужих маєтків¹⁴³. Марно намагалися комісари окремих повітів запровадити у них військовий стан. Коли Уманський повітовий комісар 25 жовтня благав про це Київського губерньського комісара, останній відмовив,

¹³⁹ Анархія на Київщині. *Нова рада (Київ)*. 1917. 18 листопада. С. 4.

¹⁴⁰ Тальне (Уманського повіту). *Нова рада (Київ)*. 1918. 24 січня. С. 2.

¹⁴¹ Анархія. *Нова Рада (Київ)*. 1918. 24 січня. С. 2.

¹⁴² Чеботарьов Ю. Селянський рух на Україні в 1917 р. К. : Держполітвидав УРСР, 1940 с. 39-40.

¹⁴³ Вільна Україна (Умань). 1917. №9. С. 7.

бо подібне становище було майже у всіх повітах губернії¹⁴⁴.

На початку листопада 1917 року на засіданнях Уманського виконавчого комітету Ради селянських депутатів визнавалось, що великі земельні володіння переходять в управління сільських земельних комітетів. Висувалося завдання розробити пропозиції щодо розмірів земельних наділів¹⁴⁵.

14 листопада 1917 року за підписом голови уряду Володимира Винниченка було розіслано всім губернським комісарам України циркуляр, в якому суворо заборонялося захоплення поміщицьких земель. Винні розглядалися як грабіжники і притягалися до карної відповідальності. 16 листопада губернський комісар Олександр Саліковський у зв'язку з посиленням селянського руху віддав розпорядження не зупинятися перед використанням військової сили¹⁴⁶.

Враховуючи таку ситуацію, командування штабу Київського військового округу для утихомирювання селянства направило у сільські райони військові сили. Війська були розквартировані у багатьох повітах Київської губернії. Зокрема, в Уманському повіті було розквартировано військову частину чисельністю 200 солдатів. Військові частини поряд з охороною цукрових, винних і винокурних заводів мали завдання приборкувати селянство, захищати приватну власність від захоплення і погромів. З цією метою сконцентрувати загін у кількості 300 осіб у Києві¹⁴⁷. Проте солдати часто виступали «дезорганізаторами» населення. Негативним явищами суспільного життя населення України були погромницькі акції. Хвиля солдатського беззаконня та сваволі накрила і Умань. 27 листопада в Умані виступили солдати маршових рот, до яких приєдналися і військові 16-го піхотного полку. Розгромили і пограбували збройні крамниці, спалили частину будинків, частину пограбували, готувалися захопити банк і казначейство. Наляканий комендант Уманського гарнізону в телеграмі Генеральному секретаріату військових справ просить прислати війська. За розпорядженням генерального секретаря в Умань були вислані війська для

---

¹⁴⁴Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні. Встановлення Радянської влади на місцях: У 2 т. К. : Наукова думка, 1967. С. 36-37.

¹⁴⁵Новости. *Южная газета (Киев)*. 1917. 12 листопада. С. 2.

¹⁴⁶Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні. Встановлення Радянської влади на місцях: У 2 т. К. : Наукова думка, 1967. С. 47.

¹⁴⁷І. Хміль, І. Куташов. Наростання селянського екстремізму в Україні (березень-жовтень 1917). *Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 рр.* К., 2002. С. 72.

придушення погромного руху¹⁴⁸. На думку начальника 1 участку Уманської повітової міліції підпоручикам Орловського-Малаєвського, міліція Умані не спроможна була навести порядок у місті. Без зброї і боєприпасів, без належного приміщення, міліціонери місяцями не отримують зарплату. Бездіяльність Уманської думи і призвело до погромів¹⁴⁹.

Соціальне становище селянства ускладнювали не тільки невирішеність характеру землекористування, але й вилучення у селян хліба та іншого продовольства, що посилено розпочалося в роки Першої світової війни і тривало в часи революції. З цією метою приймалося відповідне законодавство. З березня 1917 року згідно з законом Тимчасового уряду «Про передачу хліба у порядкування держави» на Україні запроваджувалася хлібна монополія, яка передбачала передачу всіх «лишків» харчів державі за мізерними твердими цінами. Держава купувала хліб у повітах Київської губернії за 3 крб. за пуд зерна, а перекупники продавали за 15 крб. На цьому етапі українська влада намагалася виконувати рішення Тимчасового уряду. Генеральний секретаріат УНР вважав хліб власністю держави і зобов'язував земельні та продовольчі комітети вилучати хліб у селян.

Особливо загострилося становище із продовольством у містах і селах Київської губернії у зв'язку з появою в Україні півмільйонної німецької та австро-угорської армії. З часом ставало очевидним, що розорене шістьма роками війни, внутрішнього безвладдя та анархії, господарство УНР не може вдовольнити апетитів окупантів – українське село змушене не тільки годувати армію окупантів, але й надсилати продукти харчування їх зголоднілим сім'ям у Німеччину та Австро-Угорщину. До справи відбирання продовольства підключилися продовольчі загони із співвітчизників та підрозділи окупаційних військ, а також створене на початку квітня 1918 року Державне хлібне бюро, контори якого знаходилися і в багатьох містах Київської губернії.

Під тиском партії українських есерів та Селянської спілки Центральна Рада в січні 1918 року прийняла земельний закон, який передбачав вилучити землю у поміщиків і передати її у відання земельних комітетів та сільських громад. Рішення мали затвердити Українські установчі збори. Для отримання земельних наділів у трудове користування безземельні та малоземельні селяни мали

¹⁴⁸Погром в Умані. *Нова рада (Київ)*. 1917. 28 листопада. С. 2.

¹⁴⁹К погрому в Умані. *Києвлянин (Київ)*. 1917. 6 грудня. С. 2.

подати заяву до сільських управ, які для цього формували спеціальні списки. Списки затверджували сільські сходи і передавали до волосного земельного комітету. Процедурою передбачалося право селян на оскарження рішення земельного комітету тощо. Газета Української Селянської спілки повідомляла, що в земельний комітет Уманського повіту щоденно приходять селяни зі скаргами на несправедливий розподіл землі, і «якщо не буде справедливості, то селяни зі зброєю в руках будуть її добиватися»¹⁵⁰.

Однак у зв'язку з наступом більшовицьких військ, евакуацією центральної влади, земельний закон не набрав поширення. До того ж наміри Центральної Ради зберегти високопродуктивні сільські господарства вступали в суперечність з інтересами малоземельних і безземельних верств села, які прагнули до зрівняльного розподілу. Тому ленінські декрети про землю з його популістськими гаслами і обіцянками тотального перерозподілу поміщицької землі на користь найбідніших верств мав великий вплив і на українське селянство. Проголошені наміри Центральної Ради, демагогія більшовиків та есерів спровокували захоплення селянством чужого майна, землі, активну протидію землевласникам. Оприлюднена земельна реформа зачепила інтереси основної маси сільського населення Уманщини – протиставила великих (20 %) та середніх (60 %) власників усім безземельним і малоземельним селянам. Хвиля протестів великих і середніх землевласників, виступи незаможників призвели до анархії і беззаконня у суспільстві. Прагнення до земельної власності стала причиною стихійної масової боротьби селянства Уманщини за доби Центральної Ради.

Більшовицька влада, захопивши українські землі (кінець 1917-початок 1918 р.), стала запроваджувати свою земельну політику – утворення колективних господарств на основі поміщицьких маєтків. Однак такі господарства поширення на тому етапі більшовицької влади не одержали, бо більшовики більше зусиль зосереджували на захопленні хлібних запасів та вивезенні їх до більшовицької Росії для постачання червоноармійських загонів. Під час наступу на Україну більшовицьке керівництво проголошувало: «В Україну по хліб!». Проте вони не просто хотіли отримати хліб шляхом торгового обміну, а силою, як військовий трофей з переможеної країни. В Київській губернії першими почали заготівлю хліба продовольчі

---

¹⁵⁰Тальне (Уманського повіту). *Нова рада (Київ)*. 1918. 24 січня. С. 2.

загони, сформовані більшовиками ще в листопаді 1917 року і надіслані у повіти для реквізиції хліба.

В грудні 1917 року до Києва прибула делегація московського крайового комітету з проханням до генерального секретарства продовольчих справ відновити вивіз хліба в центральні та північні райони Московщини. На що очільник відомства Микола Ковалевський відповів телеграмою: «Відкрити границі України для вивозу хлібу можна тільки при таких умовах: 1) негайно повинні бути прислані гроші; 2) повинно бути вислано в Київ якнайбільше красного товару (мануфактури), ременів, взуття, гальошів, чаю та інших потрібних народів товарів; 3) всі переговори повинні вестись тільки з секретарством і тільки через московський комітет, а також не повинно висилатись товарів окремим українським губерніям помимо секретарства; 4) негайно повинні перестати їздити на Україну «ходоки» та «торбарі». Відповідь московського продовольчого комітету – погоджується на умови, тільки просить не вимагати третини грошей за вивезений з України хліб та цукор золотом. Про «торбарів» комітет не обіцяє, що вони не будуть їздити на Україну. Комітет готовий відправити 30 вагонів красного товару, 10 вагонів чаю, 5 вагонів гальошів та по 500 пар чобіт і черевиків щодня. Секретарство продовольчих справ дало згоду на вивіз хліба»¹⁵¹.

З витісненням більшовицьких військ і поверненням в столицю Центральної Ради селянські спілки вимагали від влади прискорити проголошену земельну реформу. В багатьох випадках місцева влада приймалися самостійно рішення із земельного питання. Уманська повітова земельна управа у квітні 1918 року прийняла рішення, згідно з яким безземельні селяни до проведення в життя земельного закону мали отримати тимчасово 0,5 десятин землі на одного дорослого і 0,2 – на малолітнього, не більше 3-х десятин земельного наділу мали отримати додатково сім'ї, які вже мали 3,5 десятин. Таку ж ділянку землі передбачено надати особам, які займалися торгівлею або ремеслом. Особи, які здавали ділянки землі в оренду на тривалий термін отримували по 3 десятини. Проте, у ряді сіл по іншому підходили до розподілу землі. У 1918 році в селі Кочержинці Уманського повіту на загальних зборах селяни вирішили поділити землю наступним чином: на одну душу виділити по 5 десятин¹⁵².

Отже, в добу Центральної Ради земельне питання на

¹⁵¹ Харчовий «ультиматум» Московщині. *Народна воля (Київ)*. 1917. 27 грудня. С. 4.

¹⁵² *Новости. Союз (Умань)*. 1918. №4. С. 2

законодавчому рівні в інтересах безземельних і малоземельних селян і не було вирішене. І це було основною причиною селянських виступів. Селяни на своїх з'їздах не тільки активно порушували питання про аграрну реформу, але й пропонували шляхи ліквідації великого землеволодіння. Між тим, українська влада затягувала вирішення земельного питання. Її обіцянки, заяви та рішення в певній мірі заспокоювали селян, вселяли надію на те, що все ж таки вони отримають землю. Разом з тим бажання прискорити земельну реформу призводили до того, що в багатьох селах Уманського повіту селяни самостійно захоплювали землю у поміщицьких господарствах, ділили панські маєтки та інвентар. Усе це викликало соціальну напругу та дестабілізувало суспільно-політичну ситуацію краю.

Культурно-освітня діяльність громадських організацій Уманщини

В умовах Української революції зроблено суттєвий крок у відродженні національної освіти. Відлучення українського народу в умовах самодержавства від історії, рідної мови, літератури, позбавлення його можливостей отримувати національну освіту відобразилося і на рівні грамотності населення Київщини. На початку 1917 року 75 % українців не вміли читати, решта населення, що належало до відносно заможного прошарку, навчалася російською, польською, німецькою та іншими мовами. Другим Всеросійським переписом 1920 року у Київській губернії зареєстровано освічених осіб чоловічої статі – 48%, жіночої – 25,5%. Отже, більше половини чоловічого населення і три чверті жіночого, що проживали в губернії, були неграмотними. Перше місце по освіченості серед чоловічої і жіночої статі займали повітові міста, друге – населенні пункти, до яких входили заводи, залізничні станції, третє місце займали села. За переписом 1920 року грамотність населення Уманщини становила – 41,8% Таращанському – 39,5%. Жіноча грамотність у вищевказаних повітах була нижче середньої і коливалася від 19,6% до 13%¹⁵³.

Із початком революції під впливом вимог Центральної Ради земства, селянські спілки, кооперативні організації, «Просвіти» посилили увагу до розвитку освіти. Український кооперативний з'їзд, що проходив у Києві 14-15 березня 1917 року, заявив, що «українська

---

¹⁵³Статистический бюлетень Киевского губернского статистического бюро. 1922. № 4-5. С. 49-50.

мова повинна бути введена негайно в школі, в суді, у всіх громадських і урядових інституціях». З'їзд закликав «священиків однині проводити проповіді на українській мові». На з'їзді кооператорів Уманського повіту 20 березня 1917 року відзначалося, що царська влада утискувала вільну освіту українського народу. В нових умовах, при новій владі, заявляли делегати, «доцільно намагатися до освіти, запроваджуючи в школах викладання українською мовою»¹⁵⁴.

Селянський з'їзд Уманського повіту, що (11 травня 1917 р.) постановив: «З'їзд вважає необхідним: щоб уся просвіта для українського народу від нижчої до вищої школи велась на Україні на українській мові; щоб наука була безплатною і обов'язковою для дітей обох полів; щоб школа була не церковна, а єдина вільна народна; щоб шкільні програми були так складені, щоб діти могли переходити з нижчої до середньої, з середньої до вищої школи; вчення в народній школі повинно бути не менше 6 років; народніх і середніх шкіл повинно бути стільки, скільки в тому потреби; для поширення освіти повинно закладати «Просвіти», Народні Доми, недільні школи для дорослих, при школах повинні бути ремісничі одділи»¹⁵⁵.

У кінці жовтня 1917 року відбулося засідання Бабанської волосної народної ради, яка висловилася за відкриття в селах Гродзево, Бабанка, Доброводи фельдшерських курсів. Волосна рада звернулася до Уманської повітової народної ради із проханням відкрити в селі Бабанка вищу початкову школу, в селах Свинарка, Танське – однокласні школи перевести у двокласні, а в селах Аполянка, Доброводи, Гереженівка, Гродзево, Сушківка відкрити двокласні школи. Христинівська народна рада прийняла рішення відкрити вищу початкову школу імені М. Грушевського.

Одним з найбільш відомих символів боротьби за національне і соціальне визволення українського народу був і залишається Тарас Григорович Шевченко. В умовах національно-демократичних перетворень у революційну добу (1917-1921 рр.) стає можливим відкрито заявляти наміри якомога кращого вшанування роковин українського поета, відбувається державна підтримка «шевченківських ініціатив», які висувалися українським народом.

---

¹⁵⁴УКМ. Спр. 692/24. Арк. 1.

¹⁵⁵Постанови Уманського Селянського з'їзду 17 травня 1917 р. *Нова рада (Київ)*. 1917. 19 травня. С. 2.

Найбільш цінні матеріали про вшанування постаті Т. Шевченка в повітах Київської губернії в добу Української революції містилися центральні та місцеві газети, безпартійні та різного політичного забарвлення, зокрема «Нова Рада» (Київ), Союз (Умань). Так, газета «Нова Рада» практично в кожному номері подавала інформацію про ставлення громадськості до постаті Т. Шевченка. Значна кількість публікацій наводить на думку, що населення краю не було байдужим щодо вшанування постаті Тараса Шевченка.

У час національно-демократичних перетворень просвітяни зазвичай очолювали шевченківський рух в Україні. Товариство «Просвіта», попри політичну ситуацію, намагалося якомога краще організувати дні пам'яті Великого українського поета. «Просвіта» Уманщини у справі піднесення національної свідомості українського народу велику увагу приділяли постаті Шевченка. Демонстрація вірності ідеалам Т. Г. Шевченка відбувалася на різних з'їздах – губернських, повітових і волосних.

Влаштовані просвітянами свята відвідувала значна частина як місцевого населення, так із сусідніх населених пунктів. Так, в Уманському повіті у селі Красний-Кут на такому святі читалися реферати про Шевченка, декламували вірші, співали пісні, увечері поставили виставу «Нахмарило». Завершувалися вони роздаванням національно-патріотичної літератури, періодичної преси, портретів Т. Шевченка.

Відзначення шевченківських роковин у добу Української революції 1917-1921 рр. вийшло на якісно новий рівень. Уперше за багато років українці отримали можливість гідно відзначити шевченківські дні. Упродовж майже 150 років «шевченківські дні» відбувалися часто нелегально; в умовах імперської Росії навіть столітній ювілей було офіційно заборонено відзначати.

Відзначення роковин Кобзаря в навчальних закладах повіту поступово стало національним святом, яке мало для дітей та їх батьків, педагогів, громадськості великий національно-патріотичний зміст, привертало увагу до потреб української школи і культури. 9 лютого 1917 року вперше в школах Уманського повіту вільно відзначалися роковини смерті Тараса Григоровича Шевченка. У міському соборі, гімназії, хліборобській, технічній та реальній школах м. Умані відбулися панахиди, на яких йшлося про життя Шевченка та його значення як борця за волю народу. Після панахиди кожна школа влаштувала у себе свято. Діти в національному вбранні

декламували вірші Кобзаря та виконували пісні «Заповіт», «Рече та стогне Дніпр широкий», «Ой із-за гори», «Зоре моя вечірняя». Поряд із творами Шевченка майже в кожному колективі співали «Ще не вмерла Україна» на слова Петра Чубинського. У селах повіту теж проходили урочистості. Так, в селі Шельпахівці Христинівської волості на вечері, присвяченому Т. Шевченку читалася його біографія, а у місцевій школі хор учнів та вчителів співав «Вічну пам'ять».

Ще в квітні 1918 року Київська губернська рада стала ініціатором упорядкування і утримання в належному вигляді могили Тараса Григоровича Шевченка на Чернечій горі в Каневі. З участю Канівської повітової ради передбачалося територію могили засадити деревами, виконати дренажні та меліоративні роботи, пробити стоки для спуску води з гори, під хрестом зробити новий камінний постамент, навколо могили звести нову огорожу. Планувалося поглибити фарватер Дніпра біля наміченої пристані «Могила»; привести в належний порядок хату на горі біля поховання, влаштувати у ній бібліотеку, читальний зал і кабінет для праці художників та письменників. Передбачалося впорядкувати тимчасові помешкання для відвідувачів та туристів, книжковий кіоск. З огляду на те, що для виконання цих заходів були потрібні значні кошти, Київська губернська управа звернулася до всіх урядових і громадських установ України з проханням «аби вони також відгукнулись і допомогли своїми пожертвами на упорядкування могили великого співця України, бо це святий обов'язок усього українського народу». У зверненні відмічалось, що вся історія визвольного українського руху нерозривно зрослася з великими заповітами, залишеними нам Шевченком. «Ось через що найпершим нашим обов'язком повинно бути вшанування пам'яті Шевченка через упорядкування його славної могили, що раніше не можна було зробити, дякуючи відомим всім умовам московського панування над Україною». Звернення підписав Голова Київської губернської народної управи С. Петлюра та шість членів управи.

Всебічну підтримку в середовищі інтелігенції Уманщини отримали заходи щодо вшанування пам'яті Великого Кобзаря. 9 червня 1918 року збори Уманської повітової ради у присутності 37 гласних заслухали доповідь «Про асигнування коштів на впорядкування могили Тараса Шевченка біля Канева». Гласні не заперечували відносно виділення коштів, дискусія велася

відносно суми грошей. Збори ухвалили асигнувати на ці благородні заходи 3 тисячі крб.

За часів Гетьманату було взято під охорону могилу Шевченка в Каневі, розпочалися підготовчі роботи щодо перетворення Чернечої гори у меморіальний комплекс, а територію навколо неї – в історико-заповідну зону. Роботи продовжувалися і в добу Директорії. У січні 1919 року Директорія оголосила місце поховання Т. Шевченка Національним заповідником УНР¹⁵⁶.

Земства опікувалися організацією та фінансуванням курсів для вчителів народних шкіл Уманщини. Уманське земство виробило програму освітніх перетворень, складність якої полягала, по-перше, у тому, що для її реалізації необхідні були значні кошти, яких у повітового земства бракувало, і, по-друге, на виконання її основних пунктів відводилося мало часу. Предметом турботи земства була заробітна плата вчителів, пенсії для інвалідів війни, а також сімей службовців земства, призваних до війська.

За пропозицією Уманської шкільної комісії повітова народна рада збільшила асигнування на шкільну мережу, підвищено зарплату вчителям. У лютому 1918 р. Уманська повітова народна рада на сесії схвалила доповідь «Про відкриття нових шкільних комплектів з 1-го вересня 1918 р.» Передбачалося, що у селах повіту, де не було земських шкіл, а тільки церковнопарафіяльні, останні будуть перетворені з однокомплектних у двокомплектні (двохзмінні). У селах, де функціонували земські школи, планувалося об'єднати їх із церковнопарафіяльними. Всього у повітах в поточному році мали відкрити 81 комплект шкіл.

Повітова рада виділила кредити на організацію курсів для вчителів, передбачила фінансову підтримку дітей-сиріт з тим, щоб вони навчалися у школах. Щоб стимулювати навчання молоді, повітова рада запровадила стипендію імені Тараса Шевченка для кращих учнів семінарії та гімназії. Виділяючи кошти на утримання бібліотек, повітова рада застерегла аби для кожної учнівської бібліотеки було виписано Кобзаря Тараса Шевченка.

Важливе значення в громадському житті Умані мало відкриття української гімназії. Вона відкривалася за ініціативи міської повітової ради. Щоб належним чином провести підготовку до відкриття, було створено відповідну комісію. З приводу цієї події

---

¹⁵⁶УКМ. Спр. 1852 Арк. 6, 58-60.

повітова рада у вересні звернулася до жителів міста із повідомленням про набір 80 хлопців та дівчат у перший та другий класи гімназії. Передбачалося платне і безкоштовне навчання. Щоб забезпечити безкоштовне навчання, частині учнів пропонувалося для цього зібрати відповідні кошти. У зв'язку із цим рада зверталася до громадськості із проханням зробити грошовий внесок на користь гімназії. До першого класу приймалися діти не старше 13 років, а до другого – 14 років¹⁵⁷.

Пропозиція щодо відкриття у повіті нового навчального закладу знайшла підтримку українських товариств, організацій та окремих осіб. 26 вересня 1917 року відбувся селянський з'їзд Уманщини. На з'їзд прибуло 114 представників, яких вітав Київський губернський комітет Української партії соціалістів-революціонерів. З'їзд підтримав рішення міської ради про відкриття в Умані української гімназії і висловився за те, щоб були українізовані наявні жіноча та чоловіча гімназії. Турботою про розвиток народної освіти пронизані побажання учасників з'їзду про якнайшвидше переведення в Україні на обов'язкове безплатне навчання учнів початкових та середніх шкіл.

Члени Маньківського споживчого товариства вирішили виділити на утримання Уманської української гімназії п'ять відсотків від свого чистого прибутку¹⁵⁸. Завдяки підтримці громадськості 16 січня 1918 року в Умані була відкрита Українська гімназія імені Бориса Грінченка. У двох відкритих класах гімназії навчалося 89 дітей, винятково сільських. Частині бажаючих навчатися в Уманській гімназії було відмовлено через брак навчальних приміщень, що було постійною проблемою цього закладу. Завдяки доброзичливому ставленню товариства вчителів комерційної школи, для гімназії на 1918 рік було відведено 4 кімнати в приміщенні школи, що дало можливість упорядити два класи.

В Уманській гімназії розпочав активну трудову і творчу діяльність галичанин Дмитро Рудик. Разом із передовою культурною і науковою громадськістю міста добився відкриття першої в Умані української гімназії, в якій мали змогу навчатися селянські діти. Викладав у ній українську мову й літературу. Після реформи шкільництва в Україні ця гімназія стала трудовою загальноосвітньою

---

¹⁵⁷ Дудник О.В. Національно-демократичні перетворення на півдні Київщини в революційну добу (березень 1918-1920 рр.) : Монографія. Умань : СПД Сочінський, 2008. С. 168.

¹⁵⁸ Там само. С. 168.

школою № 1 імені Бориса Грінченка. Дмитро Петрович розробив основні принципи нової системи навчання, яка була прийнята Другим уманським повітовим учительським з'їздом. Водночас активно займається літературною творчістю. В уманському журналі «Громадське життя» (1919 р) видрукувана низка його критичних статей. В тому ж році виходить перша книжка Дмитра Рудика «От це людина, Борис Дмитрович Грінченко», а в 1920 році побачив світ підручник «Короткий огляд українського письменства для середніх шкіл та самоосвіти»¹⁵⁹.

У жовтні цього ж року у місті Умані відкрилася 4-х класна ремісничка школа, до якої приймалися селянські діти, які закінчили однокласну школу.

Займаючись питанням підвищення духовного рівня населення, українська влада не випускала з поля зору проблему розвитку культури, мови, поширення освіти серед національних меншин України, право на освіту яким гарантувалося статтями Універсалів Центральної Ради, законами УНР про національно-територіальну автономію (січень 1918 р.). На кошти поляків-службовців у селі Верхнячка Христинівської волості була відкрита школа з польською мовою навчання. Польська громада цукрового заводу звернулася до Уманської народної управи з проханням, аби відкриту громадою школу, було включено до шкільної сітки Уманського повіту і виділено на її утримання кошти на рівні з іншими школами повіту¹⁶⁰.

Правління Тальнівської Талмуд-Тори 12 листопада 1917 року звернулось до Повітової Народної Управи з проханням видачі коштів на утримання Талмуд-Тори, «котра до цієї пори утримувалася коштами «коробочного збору». В сучасний момент коробочний збір коштів не має і як Земська Управа не призначить коштів на утримання цієї школи, то 200 душ дітей ризикує зостатись без школи. Повітова Управа докладає це на благий розгляд Народної Ради».

Уманська народна рада відгукнулися на прохання представників польської і єврейської міських громад та виділили кошти на облаштування єврейської і польської шкіл¹⁶¹.

Значних успіхів у створенні національних дитячих садків досягла єврейська педагогічна громадськість. В січні 1918 року комітет уманського відділення «Тарбут» прийняв постанову –

¹⁵⁹З порога смерті. Письменники України – жертви сталінських репресій. URL: http://ukrlife.org/main/evshan/martyrolog_n.htm (дата звернення: 8.02.2022).

¹⁶⁰УКМ. Спр.1852. арк. 97.

¹⁶¹УКМ. Спр. НДФ. 1852. Арк. 2.

відкрити в Умані єврейський дитячий садок (для дітей віком від 4-х до 7-ми років). Для роботи у дошкільному закладі були запрошені досвідчені виховательки-фребелічки¹⁶².

Українська Центральна Рада та уряд мали намір відкрити в УНР дев'ять народних університетів. На початку 1918 року було схвалено проект закону, згідно з яким мали з'явитися університети в Умані, Вінниці, Кременчуці, Полтаві, Чернігові та ще в ряді українських міст.

Уманська міська дума в добу УЦР мала намір відкрити в Умані народний університет. Обговорюючи це питання гласні думи вважали, що Умань має стати освітнім осередком для семи сусідніх повітів, виходячи з того, щоб в окрузі функціонувало 19 осередків і 25 вищих початкових шкіл, у яких отримуватимуть середню освіту біля 600 учнів. Для погодження такого рішення з міністерством освіти УНР у квітні 1918 року виїхала делегація на чолі із членом думи Рафаїлом Чорним. У відомстві не заперечували щодо відкриття такого навчального закладу, однак заявили, що вони зможуть тільки частково фінансувати цей проект. У ході підготовки відповідної документації було з'ясовано, що бюджет на утримання приміщення і оплата праці педагогічному колективу мала становити 200 тис. крб. Міністерство обіцяло виділити асигнування у розмірі 100 тис. крб., а другу частину коштів треба було вишукувати у місті. Дума сподівалася отримати грошову допомогу для відкриття народного університету із повітів, які підтримали ідею про відкриття вищого навчального закладу, – Звенигородського, Липовецького, Таращанського, Балтського. В університеті мали навчатися представники різних верств населення, що підтверджувало його статус «народний».

Обговорювалося і питання мови навчання, у результаті було погоджено, що мовою навчання має бути українська. Міністерство не заперечувало і проти того, щоб читання лекцій проводилося й іншими мовами, зрозумілими слухачам, – російською, єврейською та польською¹⁶³. Однак задум про відкриття університету був перерваний гетьманським переворотом.

Шляхи відродження національної освіти були предметом обговорення та турботи селянських спілок та їх з'їздів. На них, поряд

---

¹⁶²Єврейский детский сад. *Свободный голос (Умань)*. 1918. 20 січня. С. 4.

¹⁶³Дудник О.В. Національно-демократичні перетворення на півдні Київщини в революційну добу (березень 1918-1920 рр.): Монографія. Умань: СПД Сочінський, 2008. С. 173.

із ухвалами про розвиток шкільної освіти, наголошувалося на необхідності прийняття радикальних заходів щодо ліквідації неписьменності серед дорослого населення шляхом відкриття у містах і селах курсів, вечірніх та недільних шкіл, культурно-освітніх будинків, хат-читалень, бібліотек і заохочення населення до їх відвідування та здобуття освіти. У перші революційні дні з ініціативи української інтелігенції в ейфорійному пориві демократизації було запалене зелене світло на шляху українізації школи. За ініціативи попечителя Київської шкільної округи Миколи Василенка вже з перших чисел березня 1917 року дозволялося у повітах і волостях, де мешкала переважно українська людність, відкривати українські школи із забезпеченням прав меншин на освіту. Активізувало свою роботу щодо українізації освіти створене ще до революції Товариство шкільної освіти на чолі з відомим педагогом Петром Холодним. Вже червні 1917 року в Умані розпочали роботу лекторські курси українознавства. Лекції на курсах проходили в приміщенні з'їзду мирових суддів по вулиці Шевченка. Розселення учителів відбувалося за гендерною ознакою: жінки отримали кімнати в інтернаті жіночої гімназії (вул. Суворовська), чоловіки – в класах цієї ж гімназії, лектори – в приміщенні церковно-приходського училища¹⁶⁴.

Генеральний секретаріат народної освіти у жовтні 1917 року звернувся до людності України з відозвою про українізацію школи. «В школі повинно забезпечити вільне правдиве слово. На селах повинні закладатись вищі початкові школи. Генеральний секретаріат вважає, що у кожного повинні бути свої рідні школи, як це є по всьому світі. Нехай же народ віддає дітей своїх до рідної української школи, а ми з свого боку будемо допомагати справі рідної освіти і порадою, і людьми, і книгами. На рідній мові повинно йти навчання уже з цього року, і наші селяни повинні чим тільки можуть підтримати рідну школу»¹⁶⁵.

Велику роль в українізації школи й освіти відіграли перший Всеукраїнський педагогічний з'їзд та другий Всеукраїнський учительський з'їзд, які відбулися відповідно 5-6 квітня та 10-12 серпня 1917 року. Згідно рішення першого Всеукраїнського педагогічного з'їзду при Центральній Раді почала працювати шкільна рада, а при комітеті УЦР – шкільна комісія. На шкільну раду

¹⁶⁴К откритию курсов. *Голос Умани (Умань)*. 1917. 1 липня. С. 5.

¹⁶⁵УКМ. Спр. НДФ 65/2. Арк. 263.

покладался обов'язок повернути в Україну з Росії українських вчителів і забезпечити їх відповідними посадами.

Другий Всеукраїнський учительський з'їзд (серпень 1917 р.) ухвалив: «кожна дитина на Україні повинна навчатись і виховуватись на українській мові. Дитину не тільки вчити грамоті, але й знайомити її з рідним краєм, його історією». Київська губерніальна рада у наказі депутатам Всеросійських установчих зборів 2 жовтня 1917 року заявила про те, щоб депутати від Київщини добивалися від російського парламенту прийняття закону, яким забезпечувалося б право кожного народу здобути освіту на своїй рідній мові. Ставилася вимога, щоб не було скривджено і «тих українців, яких закинуло далеко за межі України». Селянський з'їзд Уманського повіту, що (травень 1917 р.) постановив: «З'їзд вважає необхідним: щоб уся просвіта для українського народу від нижчої до вищої школи велась на Україні на українській мові»¹⁶⁶.

У листі-зверненні генерального секретаря народної освіти Івана Стешенка «До земств і міст» зазначалося: «Вимогами власного історичного життя і волею революції, український народ, як і інші в Росії, придбав змогу користуватись всіма здобутками своєї культури, а в тім числі і своєю рідною мовою. Визнаючи потрібним, щоб здійснення цього природнього права народу почалось уже з цього шкільного року, оголошуємо, що у всіх початкових школах України, при забезпеченню прав меншостей, навчання повинно провадитись на українській мові, коли знайдуться для цього учителі, а також мусить викладатись історія та географія України. Для забезпечення меншостей можна заводити паралелі, або призначити одну з шкіл для тієї чи іншої національності. Доводячи до Вашого відома цю постанову Генерального Секретаріату, прошу Управу з свого боку зробити розпорядження всім завідуючим початковими школами і потім дати нам звідомлення, в якій мірі його переведено в життя».

Генеральний секретар освіти звернувся і до всіх педагогів-українців, що мешкали поза Україною, з проханням повернутися до рідної землі для роботи в українізованих гімназіях та вищій школі з метою налагодження викладання українознавства¹⁶⁷.

На другому з'їзді вчителів Уманщини (24-26 вересня 1917 р.) було вироблено і схвалено повітовою шкільною радою план

¹⁶⁶Постанови Уманського Селянського з'їзду 19 травня 1917 р. *Нова рада (Київ)*. 1917. 19 травня. С. 2.

¹⁶⁷До українців поза межами України суших. Від генерального секретаря народної освіти. *Нова Рада (Київ)*. 1917. 17 жовтня. С. 2.

українізації шкільництва у повіті. Цей план передбачав поділ початкових шкіл на дві групи: у першій групі навчання мало повністю базуватися на використанні української мови, а у другій групі навчання мало проводитися як українською, так і російською мовами. Уроки письма, арифметики, читання мали проводитися тільки українською мовою. Завдання полягало у тому, щоб домогтися такого становища, коли б всі учні, які закінчували школу могли вільно читати українською мовою і знати елементарні правила українського правопису.

Аби допомогти вчителям виконати завдання українізації, з'їзд передбачив шляхи підвищення їх кваліфікації. З цією метою рекомендовано організувати курси українознавства для вчителів, передбачено придбати 80 тис. примірників підручників українською мовою. Однак таку кількість підручників уманській шкільній раді придбати не вдалося, бо, як зазначалося в офіційному звіті, «на перешкоді стояли ті умови часу, в яких це робилося»¹⁶⁸.

Ще на початку 1917 року попечитель Київської шкільної округи порушив питання перед Уманською міською управою про доцільність переведення нижчих і вищих початкових шкіл на українську мову навчання. У школах повіту учні мали вивчати українську мову, географію та історію України. А генеральний секретар у справах освіти звернувся до педагогічної ради Уманської школи хліборобства та садівництва із пропозицією подбати про українізацію школи.

Центральна Рада звернулася до українського учительства із закликом поборювати русифікацію, «рішуче домагатися ... права на заведення рідної мови у всіх школах, від нижчої до вищої».

Джерела свідчать, що процес українізації, зокрема, в усіх ланках освіти проходив небезболісно, що було зумовлено як об'єктивними умовами, так і суб'єктивними чинниками. Газета «Союз» (Умань) зазначала, що головними причинами, які гальмували процес освіти селянства, була нестача підручників і коштів, і коли їх усунути, то село легко подолає всі інші перешкоди, «треба лише мобілізувати й згуртувати всі культурно-освітні осередки з власними виконавчими організаціями»¹⁶⁹.

Російський політик, українофоб Василь Шульгін виступив у

---

¹⁶⁸Дудник О.В. Національно-демократичні перетворення на півдні Київщини в революційну добу (березень 1918-1920 рр.) : Монографія. Умань : СПД Сочинський, 2008. С. 177.

¹⁶⁹Там само. С. 177.

газеті «Киевлянин» з заявою «Против насильственной украинизации Южной Руси». Шульгін наполягав на збереженні назви малоросів для мешканців регіону: «Мы все малороссы, любим Украину свою родину и считаем, что только в единении с великой Россией она будет счастлива. Мы решили положить все свои молодые силы на благо всех граждан России, но не за центральную раду»¹⁷⁰. Політик організував цілу гучну кампанію підписів і листів, на підтримку його заяви. Так, на своїх зборах учнівська молодь уманських шкіл (200 осіб), прийняла резолюцію підтримати його заяву. Своєю опозиційністю щодо українізації школи виділялася частина жителів міста та повіту: «С малорусским народом поступают в высшей степени пренебрежительно, навязывая ему непонятную "мову", не справившись у него, желает ли он признать эту мову, кака свой родной язык, считает ли он нужным заменить общерусский язык в правлении, суде и школе искусственным языком, более трудным для него»¹⁷¹. Агітація противників ідеї українізації школи викликала негативне ставлення до реформи частини селянських мас. Як приклад, невідомі селяни села Чорна Кам'янка Уманського повіту «заявили вчителю, що вони хочуть вчити дітей тільки російською мовою, вони не знають ніякої української "мужицької" мови, ні школи»¹⁷².

Проти українізації виступали проросійськи налаштовані педагоги. Ставали на заваді вчителям і настрої місцевої влади. Газета «Народна воля» 31 серпня 1917 року у статті «Вороги українського народу» писала, що голова Уманської земської управи відмовився пожертвувати на Уманську гімназію кошти, заявивши, що «ми живемо в Росії, і тому ніяких подібних українських гімназій заводити не треба»¹⁷³.

Отже, на початковому етапі освітньої реформи в Уманському повіті яскраво проявилися дві протилежні позиції вчителів щодо вирішення проблем українізації школи. Одну з них представляли її прихильники, іншу – ті, що вороже ставилися до неї, ігнорували рішення всеукраїнських з'їздів.

Вирішення проблем українізації на місцях проходило із значними труднощами і подоланням багатьох перешкод.

Особливо активно проти українізації виступали судові

¹⁷⁰Против насильственной украинизации Южной Руси. *Киевлянин (Киев)*. 1917. 18 липня. С. 1.

¹⁷¹Против насильственной украинизации Южной Руси. *Киевлянин (Киев)*. 1917. 17 серпня. С. 2.

¹⁷²Несвідомість. *Нова рада (Київ)*. 1917. 14 вересня. С. 3.

¹⁷³Ми живемо в Росії. *Нова рада (Київ)*. 1917. 3 вересня. С. 3.

інстанції. Загальні збори службовців Уманського окружного суду, всупереч циркуляру Міністерства судових справ про українізацію, винесли постанову, в якій зазначалося, що вимоги замінити у встановлений термін вивіски в суді, бланки, печатки, штемпелі на українську мову неможливо, тому що для проведення такої роботи немає спеціалістів, які б володіли відповідною термінологією на українській мові. Крім цього, доводили працівники суду, немає умов для вивчення службовцями суду української мови, бо « в Умані ні школи, ні курсів, ні вчителів відповідних немає». Уманська газета «Союз» з приводу такої постанови окружного суду вмістила статтю, у якій на конкретних фактах доводила, що в Умані вже створено певні умови для поглиблення українізації. Так, в місті вже працювала українська гімназія імені Бориса Грінченка, проводила діяльність «Просвіта», організовано курси українознавства, політичний клуб, у 14 середніх школах міста викладається українська мова. В повіті українською мовою виходили газети «Союз», «Вільна Україна». Комітет партії українських соціалістів-революціонерів Уманщини визнав постанову окружного суду реакційною, яка направлена проти політики Української Народної Республіки.

Ворожу позицію щодо українізації зайняла і частина російського православного духовенства. На зборах парафіян з приводу обрання делегатів для участі у виборах Київського митрополита священник Турчанінов заявив: «Украина – это слово ругательное, а украинский язык – галицкий жаргон, который нам навязывают»¹⁷⁴.

Паралельно з розгортанням Української національної революції набирало сили національно-культурне відродження українського народу. Найбільшого впливу на державотворчі процеси в гуманітарній сфері товариства «Просвіта» досягли в початковий період революції, який уособлювався із структурами і діяльністю Української Центральної Ради. В добу Центральної Ради в Україні відновлювалися та створювалися осередки «Просвіт», які мали суттєвий вплив на розвиток національної освіти і культури в регіоні.

8 березня 1917 року у відозві Товариства українських поступовців «До українського громадянства» був заклик: «Відживляйте і засновуюте «Просвіти» й інші товариства, бо в них

---

¹⁷⁴Дудник О.В. Національно-демократичні перетворення на півдні Київщини в революційну добу (березень 1918-1920 рр.) : Монографія. Умань : СПД Сочінський, 2008. С. 180.

осередок культурної праці та початок організації наших сил»¹⁷⁵.

У Київської губернії осередки «Просвіт» закладаються вже в квітні 1917 року. Головну увагу «Просвіти» приділяли праці в українських селах. Це було дуже важливо в справі відродження національної справи, оскільки в соціальній структурі українського суспільства селянство становило виняткову більшість. Тому стояло завдання залучити широкий загал сільського населення до вирішення проблем національно-визвольної боротьби. На думку історика Віталія Лозового, основною організаційною формою залучення селянства до участі в державотворчому процесі мали стати товариства «Просвіта»¹⁷⁶.

У квітні 1917 року розпочала свою діяльність «Просвіта» в селі Ягубець Уманського повіту. Голова товариства Юстим Велічко передусім звернувся до молоді, яка закінчила або ж навчалася у двокласній школі із розповіддю про завдання «Просвіти». Молодь села згодилася брати участь у діяльності освітньо-просвітницької організації, записалися до складу «Просвіти» і літні люди. Було зібрано понад 200 книг, які зберігалися у громадській хаті, виписали газети «Вільна Україна», «Нова Рада», «Народна воля» та інші. В роботі товариства брали участь 173 його члени. Вони збиралися вечорами у громадській хаті, читали газети, дискутували з політичних питань. Для неписьменного дорослого населення влаштовано вечірні курси, на яких вчили читати і писати¹⁷⁷.

Особливо активізувалася культурно-освітня робота просвітницьких товариств після Всеукраїнського з'їзду товариств (червень 1917 р.), який висунув перед місцевими організаціями завдання – прискорити створення бібліотек, читалень, клубів, надавати всебічну допомогу в організації українських початкових шкіл для дітей, курсів ліквідації неписьменності для дорослих та підвищення освітнього рівня військовослужбовців¹⁷⁸. 20 червня на засіданні п'ятої сесії Центральної Ради делегат від Уманщини Олександр Ільченко повідомляв: «Після відчитання Універсалу на вірність ЦУР присягнули полк, народ і духовенство... Свідомість

¹⁷⁵ Адамський В. Р. «Просвіти» Поділля в добу Української Центральної Ради (березень 1917-квітень 1918 рр.): Дослідження. Документи. Матеріали. Хмельницький : ФОП Цюпак А. А., 2018. С. 5.

¹⁷⁶ Лозовий В. С. Поширення просвітницьких осередків в українському селі в період Центральної Ради (1917 р.). Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. / гол. ред. кол.: П. Т. Тронько. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2006. Т. 7 : мат. третього круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі у XVIII-на початку ХХІ ст.». С. 3.

¹⁷⁷ ДАКО. Ф. 1. Оп. 398. Спр. 8. Арк. 3.

¹⁷⁸ Вісник товариства «Просвіта» (Катеринослав). 1917. №12. С. 2.

серед народу шириться. Число «Просвіт» росте»¹⁷⁹.

Завдяки народній ініціативі просвітницькі організації почали виникати в селах і містечках Уманського повіту. Періодичні видання того часу є досить інформативним джерелом щодо розгортання просвітянського руху на місцях. Зокрема, газета «Нова рада» оперативно подавала відомості про створення і активну роботу осередків «Просвіти» на Уманщині. З цього джерела маємо дані про заснування «Просвіти» протягом червня-вересня 1917 року у селах Уманського повіту: Дмитрушки, Молодецьке¹⁸⁰, Соколовка¹⁸¹, Покотилове¹⁸², містечку Тальне (очолив місцевий вчитель І. Галай)¹⁸³.

У липневому номері газети «Нова рада» повідомлялося: «В селі Павловці Уманського повіту на Київщині в земській школі засновано товариство «Просвіта». За два дні записалося 70 членів, котрі внесли 30 карбованців грошей. На ці гроші виписано «Вільну Україну», накуплено найпотрібніших книжок. До «Просвіти» записалися тільки молоді сили, котрі з великою охотою приступили до праці... Запис членів з кожним днем збільшується»¹⁸⁴.

У вересні 1917 року в Київській губернії вже діяло 222 осередки, з них: 69 – в Уманському повіті. Просвітницькою діяльністю у повітах проводили і інструктори губернського інформаційних бюро. В Київській губернії працювало 54 інструктори, з них 10 – в Уманському повіті. Інструктори організовували мітинги та лекції, поширювали літературу серед населення¹⁸⁵.

1 жовтня 1917 року в приміщенні політичного клубу м. Умані відбулися установчі збори членів товариства «Просвіта». Учасники зборів заслухали і обговорили доповідь про основні завдання, схвалили статут та обрали раду товариства. До правління товариства ввійшли: М. Крамаренко, Ю. Дуброва, З. Краковецький, В. Шпігель, В. Цешковський, М. Піснячевський, О. Мушинський. Головою ради Уманської «Просвіти» обрали Ф. Ловецького, писарем – С. Іваненка, скарбником – К. Малюшевича. Метою своєї діяльності просвітяни Уманщини визначили: заснувати в місті, селах і містечках повіту українські книгозбірні, провести українізацію місцевих шкіл, влаштовувати для населення музичні і літературні вечори, вистави,

¹⁷⁹Вісті з Української Центральної Ради (Київ). 1917. №10. С. 2.

¹⁸⁰«Просвіта». *Нова Рада. (Київ)*. 1917. 1 жовтня. С. 3.

¹⁸¹«Просвіта». *Нова Рада. (Київ)*. 1917. 25 квітня. С. 4.

¹⁸²Читальня. *Нова Рада. (Київ)*. 1917. 26 червня. С. 3.

¹⁸³«Просвіта». *Нова Рада. (Київ)*. 1917. 2 липня. С. 3.

¹⁸⁴«Просвіта». *Нова Рада. (Київ)*. 1917. 22 липня. С. 3.

¹⁸⁵Інформаційне бюро при Київській Губернській Земській Управі. *Нова рада. (Київ)*. 1917. 28 квітня. С. 2.

лекції, дитячі ранки, тобто все те, що могло сприяти пробудженню національної свідомості українців уманського краю та їх об'єднанню. До складу товариства ввійшли 64 члени. Уманська «Просвіта» проводила культурно-просвітницьку роботу серед козаків Канева і Маньківки, влаштовуючи їм лекції і вистави¹⁸⁶. Товариство проявляло турботу щодо поширення освітніх знань серед населення. З цією метою організовувалися курси для дорослих, які працювали в приміщенні чоловічої гімназії. До проведення занять залучалися вчителі середніх шкіл міста, які читали лекції та проводили практичні заняття, що охоплювали спектр знань української історії, мови і граматики, економічної географії України.

В ці ж дні урочисто відкрито товариство «Просвіта» в селі Верхнячка Уманського повіту. Дали згоду працювати у ньому 30 осіб. У перший же день в селі Ладижинка до товариства записалися 41 особа, зібрано 91 крб. 96 коп. членських внесків. На ці гроші вирішено передплатити газети та придбати українську літературу. Бібліотека й читальня розмістилися у місцевій земській школі

Активним членом просвітянської родини Уманщини був Володимир Дурдуківський – відомий педагог, громадський діяч, один із засновників київської «Просвіти». Володимир Федорович народився в селі Пединівці на Уманщині, у сім'ї священика. Після Української революції став директором Першої української гімназії імені Т. Шевченка у Києві. Педагог підтримував зв'язки з Уманщиною, з її громадськими діячами. Він надавав практичну допомогу в становленні Уманської «Просвіти», надсилав навчальну літературу для учнів та вчителів шкіл повіту.

У докладі про діяльність Інформаційного бюро при Київській губернській земській управі від 3 вересня 1917 року зазначалося: «...більше продуктивними виявили себе Селянські Спілки вже через те хоча б, що вони об'єднують в собі культурно-просвітний, політичний та професіональний елементи, та через те, що у них гуртуються кращі сили села. Просвіти зате виявляють свою діяльність більше усього свій драматичний відділ і виставами приносять велику допомогу в поширенню національної ідеї. У Просвітах гуртуються здебільшого багаті селяне і між нами збувають люде, котрі ще недавно були у «Союзі руського народу». Ці люди часто гальмують роботу Просвіт. Взагалі, діяльність Просвіт і Спілок

---

¹⁸⁶ ЦДАВОУ. Ф. 166. Опис 1. Спр. 6. Арк. 62.

найбільш продуктивна буває там, де на чолі їх стоять інтелігентні сили. На Київщині розповсюджало Бюро протягом серпня 196.636 українських княжок. Цікаво, що тепер зменшився попит на політично-агітаційні брошури, але зате дуже збільшився попит на шкільні підручники, граматики, популярно-наукові та історичні книжечки»¹⁸⁷.

Вагомого значення товариства «Просвіта» надавали видавничій та бібліотечній справам. Практично кожен осередок в населених пунктах Уманського повіту долучався до організації власних книгозбірень та відкриття при них читалень.

Ефективній просвітницькій праці не вистачало фінансового ресурсу. У 1917–1918 рр. «Просвіти» могли покладатися здебільшого на моральну підтримку держави, оскільки через важкий фінансовий стан, проблеми з державотворенням вона не могла надати їм суттєвої грошової допомоги у здійсненні культурно-просвітницької роботи. Утримували просвітянські структури за рахунок кооперативних спілок, добровільних пожертв та членських внесків, розміри яких встановлювали самі просвітяни. На шпальтах тогочасної преси можна відшукати приклади такої допомоги: Так, зокрема «Нова рада» інформувала, що громада і службовці місцевої економії села Шукайвода Уманського повіту на сільському сході постановили заснувати «Просвіту» і бібліотеку. Управитель економії Дамаскин пожертвував на книгозбірню 50 крб., бухгалтер – 5 крб., селяни – по 1 крб. Той же управитель пообіцяв на потреби «Просвіти» витратити з власних прибутків ще 200 крб. і підтримати ініціативу місцевої вчительки Колосовської щодо створення у селі дитячих ясел «Захоронок». Сільський схід села Бабанки цього ж повіту прийняв рішення щодо виділення для роботи місцевого просвітянського осередку 100 крб.¹⁸⁸.

Одним із завдань просвітянських осередків була організація театральної справи. При товариствах утворювалися драматичні гуртки, куди входила місцева інтелігенція та ініціативні селяни; саме вони й репрезентували театральну справу в «Просвітах». Так, в селі Соколівка Уманського повіту просвітяни організували драматичний гурток, який ставив вистави «Москаль-чарівник», «Бувальщина», «Наталка Полтавка»¹⁸⁹. Просвітяни містечка Тальне за демонстрацію

¹⁸⁷ Інформаційне Бюро при Київській Губернській Земській управі. *Нова рада*. (Київ). 1917. 28 квітня. С. 2.

¹⁸⁸ «Просвіта». *Нова рада* (Київ). 1917. 28 квітня. С. 2.

¹⁸⁹ «Просвіта». *Нова Рада* (Київ). 1918. 25 квітня. С. 4.

вистави «Батраки» виручили 232 крб. Прибуток використали для поповнення книгозбірні для односельців.

«Просвіти» влаштовували різні заходи, щоб збільшити свій бюджет і витрачали кошти лише за потреби.

У добу УЦР осередки товариства «Просвіта» в Уманському повіті стали вагомим чинником у впровадженні на місцях культурно-освітньої політики держави. Виникнення та поширення «Просвіт» в добу Центральної Ради свідчило про прагнення української інтелігенції до поширення знань серед населення, до пізнання своєї історії, до використання своєї мови. Вперше за сторіччя українська культура вийшла з підпілля, українська мова залунала на лекціях, зборах, почали виходити українські газети та книги, були засновані національні школи і дитсадки. У цих проявах зростання національної культури і національної самосвідомості значною є й заслуга «Просвіти» Уманщини.

Важливою подією в культурно-просвітницькому житті населення міста Умані було відкриття у травні 1917 року міської громадської бібліотеки, яка, за повідомленням газети «Наша бібліотека», «зразу ж викликала... наплив читачів і поставила перед правлінням бібліотеки ряд суттєвих і невідкладних завдань». Ще в кінці 1897 року за ініціативи місцевої інтелігенції в місті було відкрито громадську бібліотеку-читальню. Це була перша і єдина бібліотека в місті. Однак її діяльність проходила у надзвичайно несприятливих умовах. Однією із причин малоефективної діяльності було постійне скорочення асигнувань на її утримання. У квітні 1914 року громадськість розпочала збір коштів на зведення власного будинку бібліотеки, добилася виділення земельної ділянки під будівництво. Проте, губернатор Київської губернії Михайло Суковкін своїм розпорядженням призупинив її будівництво. І тільки в березні 1917 року міська дума висловилася за повернення майна бібліотеки колишньому товариству. 1 травня 1917 року було зірвано печатки і відкрито двері колишнього приміщення, а 25 травня відбулося офіційне відкриття міської громадської бібліотеки, яка упродовж 1917 року значно поповнилась книгами. У її фонд поступили книги колишнього жандармського управління «Товариство грамотності», яке передало понад 100 книг українською мовою. Фонд нараховував біля 400 українських книжок і 300 журналів. Поповнення бібліотеки проходило за рахунок пожертв різними особами та закладами. Було передано 1540 книг, а присяжні повірені передали 1690 книг і

брошур. Працівники бібліотеки підготували новий каталог, було організовано науковий та дитячий відділи, відділ української белетристики. На одному із засідань правління бібліотеки було вирішено придбати книги на єврейській мові «для задоволення культурних запитів єврейських читачів». Зросла і загальна чисельність постійних читачів, упродовж семи місяців з дня відкриття бібліотеки число читачів зросло до 2505 осіб, з яких майже половину (1160) становили учні. Якщо в червні 1917 року видано читачам 7586 книг, то в червні 1918 року – вже 10521. Однак, перед бібліотекою виникла проблема: читачі не своєчасно повертали книги, які брали для опрацювання. У зв'язку з цим правління бібліотеки вирішило друкувати в місцевій газеті прізвища тих осіб, які не повертали книги¹⁹⁰.

Організації національних меншин також активізували свою діяльність щодо створення бібліотек. Єврейські організації (Поалей-Ціон, Бунд) стали ініціаторами створення в місті Умані єврейської бібліотеки-читальні, яка мала призначення поширювати єврейську культуру. Для здійснення підготовчої роботи по відкриттю в Умані єврейської бібліотеки було створено комісію в складі 12 осіб. З метою задоволення духовних потреб єврейського населення книжковий фонд єврейської бібліотеки мав бути укомплектований літературою як на єврейській мові, так і іншими мовами¹⁹¹.

---

¹⁹⁰Дудник О.В. Національно-демократичні перетворення на півдні Київщини в революційну добу (березень 1918-1920 рр.) : Монографія. Умань : СПД Сочінський, 2008. С. 185.

¹⁹¹Хроніка. *Голос Умани (Умань)*. 1917. №141. С. 3.

РОЗДІЛ 3 УМАНЩИНА У ЧАСИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО

Зміна чиновницького апарату на місцях

Бурхливі революційні події початку 1918 р. показали нездатність Української Центральної Ради вирішити нагальні питання державного будівництва. Встановлено, що 29 квітня 1918 року в Україні відбулася зміна державної влади. Впливова частина суспільства, представлена землевласницькими та підприємницькими колами, заможним селянством, невдоволена політикою Центральної Ради, а також німецька військова адміністрація привели до влади нащадка давнього українського гетьманського роду, генерала російської армії Павла Скоропадського. Газета «Уманское слово» 3 травня 1918 року повідомила, що події в Києві, пов'язані із зміною влади, викликали в усіх установах міста розгубленість. Окремі установи у зв'язку з невизначеною ситуацією припинили роботу¹⁹². А вже 4 травня ця ж газета в рубриці «События в Киеве», посилаючись на офіційні матеріали, помістила інформацію про склад нового уряду, про належність його членів до політичних партій. Наявні джерела дають підстави стверджувати, що громадськість Уманщини зустріла зміну влади і прихід до неї гетьмана П. Скоропадського неоднозначно. Київська міська дума вже 30 квітня 1918 року заявила, що прихід гетьмана до влади є порушенням основних принципів народовладдя і запереченням усіх завоювань Української революції. Дума висловилася за Всеукраїнські Установчі збори, обрані народним голосуванням¹⁹³. Вітали гетьманську владу представники промислових, торгівельних, банківських, кооперативних і сільськогосподарських об'єднань. Про це, зокрема, свідчать заяви «Союзу домовласників», «Уманської спілки землевласників», «Уманського торгово-промислового союзу». Слушною виглядає версія, що участь землевласників у хліборобському русі стала політичним наслідком погіршення їх майнового стану.

Німецькі окупаційні власті, сприяючи здійсненню державного перевороту в Україні, мали сподівання, що диктатура гетьмана

¹⁹²Новости. *Уманское слово (Умань)*. 1918. №88. С. 3.

¹⁹³События в Киеве. *Уманское слово (Умань)*. 1918. №89. С. 3.

протистоятиме більшовизації українського суспільства і сприятиме організації вивозу сировини та продовольства до Німеччини. Міцна державна влада потрібна була ще й для того, щоб припинити анархію у селах, повернути поміщицьку землю, що самовільно конфісковувалась селянами після проголошення III Універсалом Центральної Ради скасування приватної власності на землю.

Національно-демократичні сили Уманщини засудили прихід Скоропадського до влади. Газета «Союз» (Умань) у передовій статті оцінила прихід до влади П. Скоропадського як «державний переворот»¹⁹⁴. Українські соціал-демократи, що діяли в Уманському повіті, виступили на захист Центральної Ради. На зборах громадськості Умані, присвячених 1-му Травню, на пропозицію соціал-демократів була прийнята резолюція, у якій закликали демократичні організації та населення повіту об'єднатися навколо Української Центральної Ради, «як єдиної заступниці і представниці інтересів трудового народу»¹⁹⁵. Понад дві тисячі учасників другого Всеукраїнського селянського з'їзду 8-10 травня 1918 року заявили про невизнання гетьмана і висловилися за збереження УНР та негайне скликання Установчих зборів. На зібранні відзначалося, що гетьман обраний невеличкою купкою землевласників та капіталістів. З'їзд закликав селянство встати «на боротьбу з контрреволюцією!», «умрем, а землі і волі не віддамо!»¹⁹⁶.

Невдоволення та протести з приводу приходу П. Скоропадського до влади висловлювались на масових мітингах, зборах та демонстраціях. 13 травня зі співом революційних пісень на демонстрацію в місті Умані вийшли представники трудових колективів, профспілок та партій: «Серпу», Бунду, соціал-демократів, соціалістів-революціонерів. Демонстранти несли плакати із закликами: «Земля трудящим!», «Хай живе єдність пролетаріату України!», «Вічна пам'ять загиблим борцям за свободу». Учасники демонстрації несли плакати на підтримку Центральної Ради та закликали до скликання Українських установчих зборів¹⁹⁷. У ці ж дні у місті Тальному відбувся масовий мітинг робітників Тальнівського і Майданецького цукрових заводів. У ньому взяли участь представники єврейських політичних партій – «Серповців», «Бунду» та професійних спілок робітників-швейників. На мітингу звучали

¹⁹⁴Новости. *Союз (Умань)*. 1918. №8. С. 3.

¹⁹⁵По Умані. *Уманское слово (Умань)*. 1918. №89. С. 3.

¹⁹⁶Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917-1920 рр. Відень, 1921. Т. 3. 160 с.

¹⁹⁷Новости. *Уманское слово (Умань)*. 1918. №100. С. 2.

гасла «Нехай живе свобода коаліцій і страйків», «Хай живе 8-ми годинний робочий день», «Хай живе міжнародне свято Перше травня», «Хай живе III Інтернаціонал!», «Геть імперіалізм!». Представники соціалістичних партій закликали до єдності в боротьбі із зростаючою реакцією, під чим розумілось усунення Центральної Ради і прихід гетьмана до влади. Промови проголошувалися на українській, російській та єврейській мовах¹⁹⁸.

Промисловці і землевласники Уманщини не тільки вітали гетьмана, але й вимагали від нього враховувати їх позицію у справі державного будівництва, проведенні реформ. «Уманська спілка землевласників» 20 травня 1918 року направила гетьманському урядові листа, у якому вимагала, щоб він негайно видав «розпорядження щодо переобрання всіх виборних урядових осіб на нових началах», а також наполягала, «щоб в основу виборів було покладено цензові начала, щоб поміщикам і орендарям була негайно повернена їх власність, маєтки, сади, ліси, ставки, майно, хліб і фуражі, щоб власникам було сплачено за все, що зіпсовано і чого не вистачає, а зруйновані або спалені будівлі відбудовано та приведено до ладу»¹⁹⁹. У своєму виступі на з'їзді Уманської спілки землевласників відомий у повіті поміщик Дзевановський заявив, що для власників розпочалося відродження: «З бідних, ми знову зробилися заможними. Рік зневаги пройшов». «Тверда влада повинна бути в наших руках», – такі вимоги звучали з уст землевласників Уманського повіту²⁰⁰.

Джерела свідчать, що селянство Уманщини негативно поставилося до гетьманського перевороту. Одна із причин такого ставлення полягала в тому, що гетьман став на сторону великих землевласників і видав наказ про повернення землі поміщикам, які володіли нею до Центральної Ради.

7 травня 1918 року в приміщенні окружного суду розпочав роботу черговий селянський з'їзд Уманщини. З'їзд мав намір обговорити питання про заходи, пов'язані з засівом полів. Але з'ясувалося, що адміністрація окружного суду відмовила в приміщенні і засідання було перенесено до помешкання уманського мирового суду. Засідання з'їзду відкрив член Селянської спілки Іван Кухар. Отримавши підтримку делегатів з'їзду, головуючий розповів

¹⁹⁸В городе. *Уманское слово (Умань)*. 1918. №198. С. 2.

¹⁹⁹Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). Ф. Р-3990. Оп. 1. Спр. 79. Арк. 33.

²⁰⁰Уманский съезд. *Свободный голос*. 1918. 8 червня. С. 3.

про останні події в Києві, що мали місце 29 квітня 1918 року і відзначив, що з приходом до влади П. Скоропадського «відбувся переворот», і на місце Центральної Ради обрано гетьмана, який з волі хліборобів «повинен буде правити так, як правили до революції». Німецькі військові загопи розігнали повітовий селянський з'їзд, оскільки будь-які масові акції населення розглядалися як загроза владі. Як тільки учасники з'їзду обрали склад президії, у приміщення увірвалися німецькі офіцери із загоном солдат і оголосили з'їзд незаконним. Офіцери затримали склад президії з'їзду, а учасникам запропонували залишити приміщення. Делегати намагалися довести, що вони нічого протизаконного не роблять і що їх зібрання цілком мирне. Однак, німці добилися свого: делегати змушені залишити приміщення і невеликими групами продовжили розмову на вулиці. Але і там німці стали розганяти учасників зібрання, а затриманих вивезли у закритому автомобілі в супроводі німецьких вояків²⁰¹.

Протестні настрої селян Уманщини ілюструє резолюція Пединівського сільського сходу: «Гетьману, як виборцеві самих буржуїв, чорносотенців не коритись і постанов його і його уряду не виконувать, а підтримувати тільки вибраний народом демократичний орган – Центральну Раду і домагатися скликання Всеукраїнських Установчих Зборів, які повинні затвердити Земельний Закон і всі ті закони, які були вироблені Центральною Радою. Крім того вимагати негайного виведення з України німецького війська, позаяк воно втручається в наші справи, чого в договорі, коли запрошувалося німці не було, а запрошувалися вони тільки для допомоги Центральній Раді установити лад на Україні»²⁰².

Гетьманський режим суттєво обмежив демократичні засади місцевого самоврядування. Це проявилось зокрема в тому, що влада заборонила з'їзд представників міст, який мав відбутися 9 травня 1918 року в Києві. У червні вийшов гетьманський закон про заснування ревізійних комісій щодо діяльності місцевого самоврядування, при цьому перевага надавалася губернським комісіям, оскільки вони мали право призначити склад повітових комісій. Ревізійні комісії справи вели до того, що земства необхідно не тільки переобрати, але й розпускати. У вересні 1918 року появилася постанова Колегії верховних правителів, якою

---

²⁰¹ Дудник О.В. З історії суспільно-політичного життя в південних повітах Київської губернії в добу гетьманату. Університет. №3. 2010. С. 30-38.

²⁰² Ганьба самозванцеві Скоропадському. *Звенигородська думка*. 1918. 10 травня.

заборонялося скликати губернські та повітові земські зібрання без спеціального на те дозволу Міністерства внутрішніх справ. Державна варта із підпорядкування місцевому самоврядуванню перейшла у підпорядкування Міністерства внутрішніх справ. Заступник голови Всеукраїнського союзу земств Костянтин Мацієвич дії влади щодо місцевого самоврядування оцінив як «замах на права української національної і державної справи». Він із прикрістю констатував, що уряд «замість того, аби досягти якогось порозуміння з українськими земствами, систематично їх розганяв». Ще раніше губернський староста отримав право розпускати волосні земські зібрання та управи. Ліквідувавши місцеве самоуправління, Скоропадський цим створив «тріщину» між державою та суспільством. Як показали наступні події, гетьману так і не вдалося ліквідувати цей розкол.

За доби Центральної Ради урядові так і не вдалося створити дієву систему місцевих органів влади, що призвело до втрати контролю над провінцією, без якого система державного управління виявилася малоефективною. Новий уряд змінив структуру управління на місцях. Вона мало чим відрізнялася від ієрархії владного режиму за імперських часів, колегіальні революційні органи влади замінили на дореволюційні. Так, 14 травня указом гетьмана замість губернських комісарів запроваджувалися посади старост, а наказом міністра внутрішніх справ Федора Лизогуба повітові комісари були звільнені та на їх місце призначалися старости²⁰³.

Дотримуючись концепції використання тільки перевірених кадрів, урядові чиновники підбирали на відповідальні посади кандидатів винятково з числа прихильників «єдиної й неподільної Росії». 9 травня 1918 року Київським губернським старостою призначено Івана Львовича Чарторижського (колишній губернатор окупованої російським військом Тернопільщини). З приходом на посаду міністра внутрішніх справ Ігоря Кістяківського одіозний Чарторижський був одразу ж звільнений з посади. З 30 серпня губернським старостою призначено росіянина, генерала Павла Маркевича Андріянова. Посаду Уманського повітового старости обійняв Ібрагім Солтик, в дореволюційний час служив діловодом, справником в черкаській міліції²⁰⁴.

В Умані та волостях повіту знаходилися осередки

---

²⁰³Дорошенко. Д. Історія України, 1917–1923: документально-наукове видання. В 2-х т. Т. 2: Українська Гетьманська Держава 1918 року. К.: Темпора, 2002. С. 62.

²⁰⁴Там само. С. 62.

самоврядування. Апарат управління формувався за принципом професійної придатності, отриманої в роки служби в дореволюційних установах.

Гетьман прийшов до висновку про необхідність заміни складу існуючих установ самоврядування шляхом проведення виборів на основі нового законодавства. 2 жовтня 1918 року гетьман затвердив Закон «Про зміну діючого статуту громадського управління міст», згідно якого повноваження гласних міських дум припинялося з моменту оголошення закону. 10 жовтня 1918 року була розпущена Уманська міська дума²⁰⁵.

Під тиском заможної частини суспільства, зокрема членів Протофісу, гетьман прийняв Закон про вибори до місцевих органів влади. Розпочата урядом П. Скоропадського реформа місцевого самоврядування мала увінчатись реалізацією виборів, які мали повністю змінити характер земських зборів та міських дум. Міністр внутрішніх справ в гетьманському уряді І. Кістяківський, зауважив, що земське життя мала спрямовувати «середня курія – хлібороби, елемент досить культурний і виключно національний»²⁰⁶.

Підготовка до земських виборів розпочалася з формування дільничних виборчих комісій. Згідно з наказом Міністерства внутрішніх справ для проведення земських виборів губернський староста затвердив склад Уманської виборчої комісії: голова – І. Гадамський (колишній голова міської думи), М. Чарнецький (член суду), члени: Золін (мировий суддя), П. Слободяник (член управи), І. Пейхель (податковий інспектор). Для проведення виборів комісії ассигновано 2000 крб., з розрахунку 50 копійок на виборця²⁰⁷. Була визначена кількість гласних до Уманської міської думи – 48 осіб. Земські вибори мали проходити за куріальною системою: виборці ділилися на три виборчі курії (платники вищих ставок податків, особи з вищою освітою, ті, хто володів землею і вів власне господарство; платники середніх податків; решта платників). До уваги бралось їхнє нерухоме майно і грошова сума земського податку, що свідчить про те, що вибори до земств не були рівними і всезагальними. На Уманщині до першої курії входило біля 150 виборців, до другої – 2 тис., до третьої – понад 40 тис. виборців. В

---

²⁰⁵ Закон «Об изменении действующего устава общественного управления городов». *Свободный голос*. 1918. 10 жовтня. С. 2.

²⁰⁶ Завальнюк, О. М. Стецюк, В. Б. Земства Поділля в добу Української революції 1917-1920 рр. Кам'янець-Подільський : Аксіома. 2009. С. 63.

²⁰⁷ О выборах в городскія и земскія самоуправленія. *Свободный голос*. 1918. 26 жовтня. С. 2.

такий спосіб гетьманська влада мала на меті усунути зі складу гласних революційні елементи і поповнити заможними громадянами²⁰⁸. Проте через ряд причин вибори так і не відбулися.

Земства втратили право виконувати правоохоронні функції. Постановою Ради Міністрів «Про заміну існуючих законів про міліцію і створення Державної варти» (від 18 травня 1918 р.) органи міліції були виведені із підпорядкування земств і міських дум, Державна варта підпорядковувалася безпосередньо губернському старості. У повіті діяв начальник держварти, який керував певною кількістю міських та волосних вартових, мав у розпорядженні кінну сотню²⁰⁹. На початку серпня 1918 року губернська влада усунула з посад начальників Державної варти: міської – В. Суровцева та повітової – Г. Кодинця. Начальником міської Варти призначено В. Тарасенка, повітової – В. Терновського, помічником начальника – Кулішова. 3 жовтня 1918 року начальником уманської повітової Варти призначено Я. Соколовського²¹⁰. Уманська газета «Свободный голос» за 28 серпня 1918 року опублікувала інформацію про розмір заробітної платні особового складу місцевої установи Варти: повітовий начальник – 7200 крб., помічник повітового начальника – 6000 крб., начальник району – 4800 крб., помічник начальника району – 4200 крб., вартові – 6300-6600 крб., секретар службової канцелярії – 4800 крб., діловод і бухгалтер – 4200 крб. в рік. Начальник міської Варти отримував зарплатню 8000 крб., його помічник – 6600 крб., начальник району – 5400 крб., бухгалтер – 4200 крб., вартові – 2100-4200 крб. (залежно від розряду). Рівень забезпеченості службовців варти був вищий, ніж в інших державних відомствах.

Військове питання гетьман Скоропадський одразу ж поставив в розряд пріоритетних – створення основного війська не раніше осені 1918 року. Гетьманським проектом «особистої гвардії» стала Сердюцька дивізія. В липні 1918 року Уманський повітовий староста розіслав волосним управам циркуляр, в якому зазначалося, що відбувається формування 1-ої гетьманської гвардії і у вересні поточного року здійснити набір до Сердюцької дивізії юнаків (по одному з кожного села) віком 19 років. В циркулярі зазначалося, що

²⁰⁸Універсал Його Світлості Ясновельможного Пана Гетьмана Всієї України та Військ Козацьких Павла Скоропадського до Народу Українського. *Державний вісник*. 1918. 26 жовтня. С. 3.

²⁰⁹Гимошук О. В. Державна варта Української Держави (історико-юридичний аналіз). К. : Ін-т держави і права ім. В.С. Корецького НАН України. 1998. С. 15.

²¹⁰Монке С. Ю., Петренко А. І., Кузнець Т. В., Карасевич А. О., Кривошея В. В., Кривошея І.І Нарис історії Уманщини (з найдавніших часів до 60-х років ХХ століття). Монографія. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університе». 2001. С. 103.

на військову службу бажано приймати новобранців із заможних сімей («дітей хліборобів»), які не були причетні до грабежів і безпорядків. У повіті проводилась реєстрація тих, хто у 1910-1913 роках служив в царській армії²¹¹.

Повним складом замінялись інші установи. 19 травня 1918 року на посаду уманського повітового старости замість Ібрагіма Солтика було призначено росіянина Михайлова, який не приховував своєї ворожості до української державності. 21 травня він своїм наказом розпустив сільські ради і земельні комітети, які були сформовані в добу Центральної Ради і заборонив висилати селянські делегації до гетьмана по земельних питаннях²¹². Наказувалося, щоб на сільських сходах обиралися сільські старости, а останні мали чітко виконувати всі розпорядження повітових властей. У випадку невиконання наказів та розпоряджень гетьманської влади, сільські старости звільнялися з посад, а їх справи передавалися до суду. Функції сільських сходів мали обмежені права – скликалися лише за дозволом сільських старост або голови волосного земства. На волосну і сільську владу покладался обов'язок належним чином підтримувати порядок і спокій на місцях. Особи, які агітували проти державного ладу у формі Гетьманату, закликали до погромів і грабежів, мали бути заарештовані і доставлені дільничним начальникам міліції, а якщо вони чинили опір, то проти них дозволялося застосовувати збройну силу. На рахунки Уманської повітової земельної управи накладено арешт, а її помешкання – опломбовано.

Аналіз архівних матеріалів дає підстави стверджувати, що кадровий потенціал у системі влади Уманщини українським духом не проникся. Спеціалісти «старої школи» не встигали за розвитком подій, не враховували нові вимоги, що їх висував час, діяли застарілими методами, непопулярними в народі.

Репресивна політика гетьманської влади

Внутрішня політика нової влади дуже швидко переросла спроби зміцнити державний лад, встановити тверду владу і громадський порядок і набрала відвертого репресивного характеру. Представники гетьманської адміністрації почали застосувати репресії щодо органів самоврядування та їхніх представників. У першу чергу взяли за тих,

²¹¹В Уманском уезде. *Свободный голос*. 1918. 10 липня. С. 2.

²¹²Вісті з краю. *Нова рада*. 1918. 23 червня. С. 3.

хто на думку агентів держварти, викликали підозри щодо політичної лояльності до нового уряду. У рішеннях зборів різних рівнів звучали протести проти порушення елементарних прав і свобод людини. Цього Державній варті було достатньо, щоб реагувати на подібні дії, як антидержавні.

У травні 1918 року Голова Всеукраїнського земського союзу Симон Петлюра у меморандумі до німецького посла в Україні Мумма писав: «В зв'язку з державним переворотом скрізь на Україні почалися арешти і замикання в тюрми без суду та слідства різного стану громадян України. До мене, як до голови Всеукраїнського Союзу Земств, звертаються делегації з повідомленням, що в однім місці арештовано земських гласних, а в другім членів земської управи...»²¹³.

Хвиля арештів прокотилася по революційній демократії і на Уманщині. 25 травня 1918 року німецький етапний комендант Умані Бухер наказував: «За всякие действия против Германских законов, распоряжений и приказов, которые влекут за собой наказание лишением свободы, начиная от 10 лет и более, как, например: подстрекательство, порча телеграфных и телефонных сооружений, хранение оружия без разрешения и невыдачи такового – как мера наказания впредь может быть применяема смертная казнь. Потому предостерегаю население и предлагаю воздержаться от всякого рода агитации, приказываю и требую»²¹⁴.

17 червня за наказом уманського старости були заарештовані і кинуті до в'язниці голова Уманської земської управи Камінський, члени управи: Кухар, секретар повітової міліції Бабенко, вчителі міської гімназії Волков і Славинський, член Українського клубу Руденко, через два місяці – секретаря земської управи В. Шмигеля²¹⁵. У кінці серпня цього ж року в Умані без оголошення причин була заарештована група громадських діячів повіту: міський голова С. Крижанівський (належав до українських есерів), заступник голови Є. Зісерман, гласний думи, член думи З. Манзон, член продовольчої управи Р. Бітман, лікар Д. Тихолуз, секретар повітового продкомітету С. Карпінський, К. Фрайденберг та інших. Щоб з'ясувати причини

---

²¹³ Солдатенко В. Ф. Винниченко і Петлюра: політичні портрети революційної доби. К. : Світогляд. 2007. С. 233.

²¹⁴ УКМ. Спр. НДФ. 72/8. Арк.1.

²¹⁵ Вісті з краю. *Нова рада (Київ)*. 1918. 23 червня. С. 3.

арешту, представники демократичних організацій на початку вересня 1918 року направили свою делегацію до заступника міністра внутрішніх справ і Київського губернського старости. У ході розмови делегація заявила, що арештовані дотримувалися політичної лояльності, ворожих дій не проявляли і просила звільнити затриманих. Затриманих звинуватили в агітації проти існуючого ладу, до повстання проти німецько-австрійських окупантів – «активним виступом проти існуючого ладу і нинішніх властей», і за наказом губернського старости – вислати за межі України, у розпорядження німецької влади. Проте в чому проявився їх «активний виступ» представники офіційної влади пояснення не дали. Тільки втручання київських чиновників призупинило виконання цього покарання й у вересні, після місячного ув'язнення звільнили С. Карпінського і К. Фрейденберга, в жовтні – Зісермана і Манзона, Бітман і Тихолуз переведені у Лук'янівську в'язницю. Як зазначає історик В. Солдатенко «Учасники земського не були ні керівною, ні просто скільки-небудь активною складовою повсюдних селянських повстань проти режиму. Однак останній вважав за необхідне обмежувати, подавляти діяльність будь-яких громадських осередків, поширював репресії, зокрема практикував розгони цілих повітових земств, арешт їх функціонерів»²¹⁶.

Особливо болісна ситуація утворилася на селі, де, підтримані гетьманською владою та німецько-австрійським окупаційним військом, поміщики вимагали відшкодування завданих їх господарствам та оселям збитків: «Мы, крестьяне-собственники, заявляем, что не признаем Рады, министров и земельных комитетов и просим их немедленного удаления, а все награбленное ими под видом закона должно быть возвращено»²¹⁷. У дію пішли Державна варта, каральні загони.

22 травня 1918 року Уманський повітовий староста видав наказ про відновлення приватної власності і повернення власникам у повному обсязі їхнього колишнього майна та землі, якими вони володіли до революції. У разі непокори та невиконання цього наказу староста погрожував застосуванням збройної сили, залякував репресіями. «В деревнях должно быть спокойствие и порядок, – попереджав гетьманський староста, – иначе я пошлю карательные отряды немецких войск». 14 липня 1918 року повітовий староста та

²¹⁶ Солдатенко В. Ф. Винниченко і Петлюра: політичні портрети революційної доби. К. : Світогляд. 2007. С. 226.

²¹⁷ Съезд хлеборобов. *Киевская мысль* (Киев). 1918. 30 апреля. С. 1.

німецький повітовий комісар обер-лейтенант Ф. Енкефорт, як свідчить місцева газета «Союз», звернулися до селян з вимогою: «Те сельские общества, которые не соберут хлеб или не вовремя соберут хлеб, я накажу высокой контрибуцией, а именно: безвозмездным отобранием скота и зачислением части общества в рабочие батальоны и выселением вне пределов Украины»²¹⁸.

Провінційна преса оперативно інформувала про події в губернії, в містечках та селах повіту. Цінними є матеріали преси, які дозволяють простежити наругу з боку гетьманських каральних загонів, зловживання німецьких окупантів влітку-восени 1918 року. Так, на початку осені загін Державної варти організував облаву в північній частині Уманського повіту (Буки – Христинівка). При цьому, на сільських сходах військові чини пояснювали селянам, що «приехали с отрядом только для поемки преступников и лиц, вносящих смуту», у результаті – затримано 54 особи, яких звинувачували «в агітації проти існуючого державного ладу»²¹⁹.

Не бажала німецька військова адміністрація довго розбиратися з актами непокори або спробами збройного опору. У с. Ладижинка за приховування зброї було заарештовано 40 селян. 16 червня 1918 року до с. Молодецьке ввійшов німецький каральний загін і наказав здати гвинтівки. «Не всі послухалися наказу і вночі загін запалив дві хати, а з ними згоріло ще чотири хати, кілька клунь і будинків людей зовсім не винних»²²⁰. У с. Краснопілка у проїжджаючих через село німців вийшов з ладу автомобіль і вони його залишили біля Повітового правління, «... но пришли мужики, а может даже мальчишки, открывали и забрали в нем всякие винтики и принадлежности... Приехали немцы... наложили на селян контрибуцию в 10 000 руб., вознаграждение за убытки. За порубку казенного леса немцы наложили контрибуцию на крестьян 1 300 000 руб. Вот как у нас немцы восстанавливают порядки, и без всяких разговоров»²²¹.

На Уманщині слідчі органи відкривали масу кримінальних справ. 23 липня німецький військово-польовий суд в Умані за участь у повстанні чи агітації проти гетьмана і німецьких окупантів засудив

²¹⁸Губа П. І. Українське відродження: Спроба джерелознавчої оцінки вітчизняної преси 1917-1920 рр. Черкаси : ЧДТУ. 2002. С. 102.

²¹⁹Монке С. Ю., Петренко А. І., Кузнець Т. В., Карасевич А. О., Кривошея В. В., Кривошея І. І. Нарис історії Уманщини (з найдавніших часів до 60-х років ХХ століття) : Монографія. К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет». 2011. С. 104.

²²⁰Ящурженський Х. Село Молодецьке Уманського повіту. Історичний нарис. *Союз (Умань)*. 1918. 11 жовтня. С. 3.

²²¹Торгалю Ю. В. Умань і уманчани очима П. Ф. Курінного. Умань: Видавець «Сочінський». 2014. С. 94.

до смерті восьмеро селян: М. Гец з Багви, матроса Сурда з Ольшани, четверо селян з Лисянки. У с. Покотилове заарештовано братів А. і Г. Сорокопудових, у яких було знайдено антигетьманську прокламацію. За публічну образу 4-х німецьких офіцерів – «оскорбленіє германских офицеров», – комендатурою був заарештований на три місяці власник кондитерської по Київській вулиці Я. Петров. А 27 липня з уманської тюрми під конвоєм за межі України було відправлено 79 арештантів. У жовтні за участь у повстанні до 10 років позбавлення волі засуджено Андрія Височкіна і Дмитра Вельбуша. За участь у боях проти окупантів і вбивство сина поміщика Довгановського було страчено Автонома Дубовенка²²².

Такі повальні арешти викликали протест прихильників української демократії і трактувалися нею як боротьба з «українством». Демократична громадськість висловлювала протести щодо репресивних дій гетьманської адміністрації. Особливо гучно цей протест прозвучав на Всеукраїнському з'їзді діячів преси, який відбувся у червні 1918 року. З'їзд прийняв рішення про створення Всеукраїнського комітету захисту преси, а також про створення таких комітетів на місцях. До складу Всеукраїнського комітету захисту преси було введено від уманської газети «Свободный голос» С.Духовного²²³.

Гетьманська влада суттєво похитнулася в середині листопада 1918 року. Київська губернія була оголошена на військовому становищі, 17 листопада 1918 року в Уманському повіті було оголошено військовий стан. Повітовий староста своїми наказами заборонив без спеціального дозволу пересуватися в повіті у визначені години. В наказах звучало попередження, що особи, винні в порушенні встановленого розпорядку, будуть арештовуватися.

Соціальні конфлікти в добу Гетьманату

Прийшовши до влади, гетьман Павло Скоропадський відновив приватну власність на землю, ліквідував земельні комітети, сформовані при Центральній Раді. На їх місці були створені органи Української Держави – земельні комісії. З 15 липня 1918 року до роботи приступили губерньська земельна комісія і всі повітові

²²²Монке С. Ю., Петренко А. І., Кузнець Т. В., Карасевич А. О., Кривошея В. В., Кривошея І.І. Нарис історії Уманщини (з найдавніших часів до 60-х років ХХ століття) : Монографія. К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет». 2011. С. 104.

²²³По городу. *Уманское слово (Умань)*. 1918. №118. С. 2.

Київської губернії. Створені земельні комісії призначалися для вирішення завдань землекористування та земельної власності, займалися купівлею та продажем землі, тимчасовим управлінням сільськими маєтками, сприяли розвитку приватного сільського господарства.

Уманську повітову земельну комісію очолював представник Міністерства земельних справ гетьманського уряду Максимчик, членами були Рожнятовський і Мороз (від Союзу землевласників), Тілер (мировий суддя), Золін (від з'їзду мирових суддів), Костенко (від дрібних землевласників), Нечаєв (від Селянського поземельного банку), Захарченко (від повітової управи), Макаревич (агроном), Маєвський (землетехнік)²²⁴. До комісій не включали представників безземельних і малоземельних селян. Персональний склад та діяльність спрямовувалася на захист приватної власності та великого землеволодіння.

Водночас із земельними комісіями Рада міністрів створила тимчасові губернські та повітові земельно-ліквідаційні комісії. До їх компетенції входили розгляд справ про відновлення порушеного володіння і користування землею, про повернення відібраних у добу Центральної Ради підприємств, знаряддя та всякого рухомого майна, рибних угідь, про відшкодування збитків і винагороду за користування майном, про розрахунки за посіви на чужих землях без дозволу власників, володарів чи орендарів. Земельно-ліквідаційні комісії переглядали всі справи, пов'язані з діяльністю колишніх земельних комітетів, земельних відділів, Рад робітничих, селянських депутатів та інших організацій, які діяли у березні 1917-квітні 1918 р. на території губернії. Встановлювався і порядок розгляду заяв про відновлення порушеного землеволодіння чи землекористування. Для подачі відповідних заяв та прохань надавався шестимісячний термін. Одним із перших подав заяву до Уманської ліквідаційної комісії поміщик Журавський. Землевласник звинувачував селян у пограбуванні майна, що йому належало в дев'яти селах повіту. Поміщик вимагав, щоб комісія примусила селян повернути майно і відшкодувати йому втрати²²⁵.

Відповідно до закону гетьмана від 14 червня 1918 р. на Уманщині розпочався продаж та купівля землі поза міськими

²²⁴Монке С. Ю., Петренко А. І., Кузнець Т. В., Карасевич А. О., Кривошея В. В., Кривошея І. І. Нарис історії Уманщини (з найдавніших часів до 60-х років ХХ століття) : Монографія. К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет». 2011. С. 104.

²²⁵По городу. *Уманское слово (Умань)*. 1918. №100. С. 2.

оселями. Право продажу без будь-яких обмежень надавалося кожному власнику сільськогосподарських та лісових маєтностей у повіті. Обмеження встановлювалися при купівлі землі для юридичних і фізичних осіб, за винятком Державного земельного банку, і полягало в тому, що куплені або даровані земельні ділянки не повинні перевищувати 25 десятин. Якщо ж ділянки належали земельному товариству, то їх розмір обмежувався загальною площею у розрахунку не більше 25 десятин на кожного члена товариства. При цьому було передбачено, що протягом двох років товариство зобов'язувалося розмежувати куплену землю на відрубні ділянки між своїми членами. Якщо такого розмежування не відбулося, то повітова земельна комісія своїм рішенням мала право самостійно його провести. Рішення повітової земельної комісії з цього питання вважалося остаточним і оскарженню не підлягало. Таким чином, гетьманська влада за допомогою повітових комісій передбачала ліквідувати на селі колективне господарювання.

За умовами Брестського мирного договору постачання хліба та сільськогосподарської продукції Центральним державам в роботі урядових структур визначалося як першочергове завдання. Тому для його реалізації 6 квітня 1918 року було підписано угоду про створення Німецько-австро-угорського господарського центру (Wirtschaftszentrale) в Києві та філіями в губерніях України, які наділялися монополієм правом експорту зернових і бобових культур та продукції їх переробки²²⁶. Для забезпечення хлібозаготівель українська сторона, згідно з постановою Ради Міністрів від 3 квітня 1918 року, створила організацію, яка отримала назву Державне хлібне бюро, і була наділена широким колом повноважень: правом залучення до роботи приватного торгівельно-закупівельного апарату та кооперативів²²⁷.

За гетьманського режиму зберігалася державна монополія на хліб. Ніякі закупівлі поза Державним хлібним бюро не допускалися. Залишалася у силі встановлена система дозволів на перевезення зерна залізницями і водними шляхами. Перевезення хліба мало відбуватися лише з відомих контор і агентств Державного хлібного бюро. У липні Рада Міністрів видала закон, за яким весь обсяг харчового і кормового хліба врожаю 1918 року, за винятком запасу, визначеного

---

²²⁶Рафаловський Є.П. Продовольча політика урядів Української Держави гетьмана Павла Скоропадського : автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2007. С. 12.

²²⁷Накази гетьмана всієї України. *Державний вісник*. 1918. 24 липня. С. 1.

Міністерством продовольства і земельних справ, мав передаватися державі. Запас включав потреби власника у харчуванні і для господарства. Всі ж лишки надходили у розпорядження Української Держави і могли відчужуватися державними продовольчими установами. При цьому під хлібом розуміли жито, пшеницю, гречку, просо, сочевицю, квасолу, горох, кукурудзу, ячмінь, овес, борошно, висівки, крупи, відходи продуктів при переробці з названих культур, масляне насіння і, навіть, макуху. Передбачалося, що селянину на рік залишалося для харчування лише 240 кг пшениці і жита та 48 кг крупів у розрахунку на одну душу. Це означало, що денна норма споживання однією людиною становила 660 г пшениці та жита та 130 г крупів. Продовольчі органи Уманщини отримали право вимагати від власника за першою ж вимогою доповісти їх працівникам про кількість і місце зберігання запасів хліба, число осіб, що мають харчуватися, про кількість власної худоби і площу засіяної землі. Всі «лишки» належало здати державі за твердими цінами у встановлені строки. У тих, хто намагався ухилитися від державних заготівель, хліб ревізували за цінами, нижчими від встановлених на 30%, а, хто приховував – на 50%. Зберігати хліб власник мав на свій страх і ризик, бо за неналежне зберігання зерна він притягався до карної і цивільної відповідальності²²⁸.

Велике невдоволення у селянства викликала політика уряду Української Держави, що проводилося в інтересах Німеччини та Австро-Угорщини. Незважаючи на вкрай тяжке, напівголодне становище з продовольством в Україні, 3 червня 1918 року гетьманська влада підписала торгівельну угоду про поставки з нового врожаю до Австро-Угорщини і Німеччини²²⁹. Тільки за 20 днів владними структурами зі станції Умань (з 1 липня по 20 липня 1918 року) німцям було відправлено вантажів: 57382 пуди цукру, 207 волів, 209 свиней, 1369 пудів проса, 1665 пудів ячменю, 884 пуди кукурудзи, 500 пудів гречки, муки пшеничної – 837 пудів, крупи гречаної і ячмінної – 1460, вівса – 693 пуди, картоплі – 4 пуди, гороху – 158, пшона – 1879 пудів, макухи – 579, жита – 300 пудів²³⁰. При проведенні таких акцій військовики постійно порушували дозвільні документи, а іноді діяли самочинно. Так, на Рижавській цукроварні німецькі військові силоміць забрали в селян худобу (48 коней, 26

²²⁸Новости. *Союз (Умань)*. 1918. № 11. С. 2.

²²⁹Історія України. Лановик Б.Д., Матейко Р.М., Матисякевич З.М. Навч. посіб. Тернопіль : Економічна думка, 1998. С. 289.

²³⁰УКМ. Спр. 202. Арк. 23.

волів), 71 тис. 644 пуди цукру, 6 тис. пудів збіжжя. Зі станції Поташ з німецького військового магазину 27-го резервного полку тільки 31 серпня 1918 року було відправлено 1145 пудів гороху, 603 пуди ячменю, 95 пудів жита, 123 пуди гречки. З мешканців містечка Юстинград окупанти вимагали контрибуцію в 10 тис. крб. і попередили, що в разі невиконання їх вимог містечко буде зруйноване. На Іванівському цукровому заводі в листопаді 1918 року для потреб українського населення було виділено 1277 пудів цукру, а країнам Центрального блоку – 89965 пудів. У Тальнівській і суміжних волостях окупанти примусили селян віддати княгині Долгоруковій 50% врожаю, 485 голів великої рогатої худоби, 470 коней. У селах Молодецьке і Антонівка німці розграбували навіть крамниці споживчих товариств²³¹.

Справа доходила до того, що німецькі солдати в крамницях реквізували товар, особливо предмети першої необхідності, і нічого не платили, або ж платили значно менше встановленої вартості. Саме так сталося в магазині Поповської споживчої кооперації, коли окупанти за товар заплатили 165 крб., замість 658 крб. 10 коп. Побідні ганебні акції проходили в Молодецькому споживчому товаристві. Спираючись на ці та інші факти, управління Уманського кооперативного союзу направило 31 липня 1918 року Центральному кооперативному комітету листа, в якому висловило протест проти таких дій німецьких солдат. Правління кооператорів просило повідомити гетьманські урядові структури з тим, щоб вони прийняли всі заходи до припинення таких руйнівних дій німецький військ²³².

Виконуючи вимоги гетьмана, повітова влада сприяла поверненню колишнім власникам їх майна та землі. В цьому їх активно підтримували німецькі окупаційні війська. Повертаючись до маєтків, землевласники обкладали селян непомірними податками та контрибуціями, розміри яких самі ж визначали. Розміри контрибуції у більшості випадків були непосильними і значно перевищували матеріальні втрати поміщиків. І. Мазепа відзначав, що селяни не встигли перебрати до своїх рук панські землі, коли гетьманська влада почала їх відбирати назад поміщикам²³³. Так, 22 травня 1918 року Уманський повітовий староста Михайлов видав наказ про відновлення приватної власності і повернення власникам у повному

²³¹ Ящурженський Х. Молодецьке Уманського повіту. Історичний нарис. *Союз (Умань)*. 1918. 11 жовтня. С. 3.

²³² УКМ. Спр. НДФ. Арк. 1.

²³³ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917-1921. Прага. 1942. Т. 1. С. 56.

обсязі їхнього колишнього майна та землі, якими вони володіли до революції. У разі непокори та невиконання наказу №3, староста погрожував застосуванням збройної сили, залякував репресіями. «Наблюдение за точным исполнением сего приказа возлагаю на председателей волостных земских (народных) управ и сельских властей; уездной милиции оказывать в этом свое содействие»²³⁴.

14 липня 1918 року уманський повітовий староста та німецький повітовий комісар обер-лейтенант Ф. Енкефорт, як свідчить газета «Союз», звернулися до селян з вимогою: «Те сельские общества, которые не соберут хлеб или не вовремя соберут хлеб, я накажу высокой контрибуцией, а именно: безвозмездным отобранием скота и зачислением части общества в рабочие батальоны и выселением вне пределов Украины»²³⁵. Такі репресії мали здійснювати каральні німецькі загони. Останньою репресивною акцією повітової влади був арешт 8 листопада охорони залізничної станції Умані. Причиною послужило те, що колишній її начальник Оффілко був одним з керівників штабу повстанців.

Реквізичійні заходи постійно проводилися із застосуванням фізичної сили з боку озброєних окупантів, тому селянство повіту відреагувало непокорю й відновленням антипоміщицьких виступів. На теренах краю стали формуватися з селян партизанські загони, які виступали проти повернення землі дореволюційним власникам, проти відновлення поміщицького землеволодіння. Уманський повітовий староста доповідав губернському старості: «В сільських поселеннях Уманського повіту... сильне бродіння серед селян, направлене проти українського уряду і німецької влади»²³⁶.

Вже у травні 1918 року зафіксовані випадки збройних виступів населення проти німецьких окупаційних військ. Так, 2 травня в селі Маслениковці Уманського повіту група селян обстріляла земську школу, в якій ночував німецький військовий загін в кількості 10 осіб. Незважаючи на малочисельність загону, німці стали відстрілюватися, тоді селяни підпалили школу. Невдовзі із Новоархангельська прибула підмога – німецький загін із бомбометом і кулеметом. Німецькі вояки стали обстрілювати село, в результаті чого було знищено 80 селянських дворів. З'ясувавши, що серед нападників були і жителі села Тернівка, німецькі карателі направилися до цього села і стали

²³⁴УКМ. Спр. НДВ. 72/6. Арк. 1

²³⁵Губа П. І. Українське відродження: Спроба джерелознавчої оцінки вітчизняної преси 1917-1920 рр. Черкаси : ЧДТУ, 2002. С. 65, 102.

²³⁶УКМ. Спр. 1852. Арк. 2, 35, 363.

вимагати видачі учасників нападу на німців. Мешканці села відмовилися видати організаторів, тоді німці запалили будинки і пограбували 152 двори. У зв'язку з цими подіями постраждали і селяни Тишківки.

На початку червня 1918 року масове селянське повстання проти німецьких окупантів почалося у Звенигородському та Таращанському повітах Київської губернії. У ньому брали участь селянська біднота, частина середнього селянства, робітники-залізничники та вояки Вільного козацтва.

Кількість повстанців досягла 15 тисяч осіб, перед такою силою німецький батальйон і гетьманський гарнізон Звенигородки 9 червня здались без бою. Повстання перекинулося на Таращанський повіт. І вже 12 червня 1918 року німці і гетьманці були вигнані з Таращі. До зброї взялися селяни Жашкова, Ставищ, а згодом полум'я повстання перекинулося на Київський, Васильківський, Бердичівський, Канівський, Сквирський та Уманський повіти Київщини і на сусідні губернії. 8 липня 1918 року прокурором Уманського окружного суду було надіслано подання прокурору Київської судової палати, у якому доповідалося, що райони Тетиївської і Животовської волостей, охоплені вогнищем повстання і є ареною дій каральних німецьких загонів.

У липні сили повсталих налічували майже 40 тис. осіб, на озброєнні у них були 200 кулеметів і 12 гармат. Три дивізії німецьких окупаційних військ і гетьманців нічого не могли вдіяти проти повсталих, які розбилися на маневрені загони (по 1,5-2 тис. бійців) і перейшли на тактику партизанської боротьби. Газета «Уманское слово» повідомляла, що в результаті збройного зіткнення повсталих і німецьких військ на полях появилася маса трупів, нараховувалися сотні поранених.

Радник німецького посла в Києві у донесенні в Берлін повідомляв, що німецькі війська застосовували до повсталих сурові репресивні заходи, але бродіння серед селян продовжується. Дипломат виділяє райони повстанського вогнища між Таращею і Новомиргородом, південніше Звенигородки та Умані. Саме тут знаходилася «загроза серйозних виступів». Австрійський посол у Києві Георг Форгач інформував Відень про повстання на Україні, бачив його причину в «планомірній діяльності і підбурюванні з боку

Антанти, чехів і революційних емісарів»²³⁷. За даними дослідника І. Хміля влітку 1918 року на території України діяли понад 1 тисяча озброєних селянських загонів та груп, у їх числі і повстанці Київської губернії²³⁸.

Селянське повстання на Київщині під проводом боротьбиста Миколи Шинкаря перетворилося у селянську війну проти гетьманського режиму. Воно проходило під гаслами повернення добутих демократичних прав і вольностей, відновлення діяльності Центральної Ради і скликання найближчим часом українського парламенту. Повстанці зайняли три повіти – Уманський, Чигиринський, Черкаський, роззброївши німецькі та гетьманські загони. Проте, як зазначав В.Винниченко, «зле озброєні недисципліновані, розріжені групи повстанців не могли змагатися з таким ворогом, як німецьке регулярне військо. Це був вибух народного гніву й одчаю, але, на жаль, проти його була непереможна сила»²³⁹.

Недостатня підготовка повсталих, слабкий зв'язок між повітами, елементи стихійності, початок жнив та турботи селян про збір врожаю, ослабили антинімецький і антигетьманський виступ селян. До того ж і співвідношення сил ворогуючих сторін було різним. Кілька німецьких полків, озброєних артилерією, погасили вогнище повстання на Уманщині. Учасники анти гетьманського повстання зазнали жорстоких репресій. Уманська повітова варта затримувала учасників повстання та невдоволених режимом, передавала німецькій комендатурі, яка, в свою чергу, відправляла їх до військово-польового суду. Так, повелася уманська влада з жителями села Небелівки (брати А. і Г.Скоропади), села Оксанина (А. Нечипоренком, В. Гевелем, Г.Шлапаком, Л. Кучером, С. Єзитчуком і Є. Кучером. За вироком німецького військово-польового суду 23 липня 1918 року в Умані було розстріляно 8 осіб, 2 вересня – 7 повстанців²⁴⁰.

Селян заарештовували і відправляли до суду за підозру в агітації проти німецьких військ та закликів до виступів проти існуючої влади. Німці палили непокірні села, розстрілювали тих, у

²³⁷ Документи истории гражданской войны в СССР. Под редакцией И. Минца, С. Городецкого. М. : Политиздат при ЦК ВКП(б). 1941. С. 324-325.

²³⁸ Хмель И.В. Аграрное преобразование на Украине. 1917-1920. АН УССР. Ин-т истории. К. : Наукова думка, 1990. С. 109.

²³⁹ Винниченко В. Відродження нації. (Історія української революції [марець 1917 р.-грудень 1919 р.]). Частина III. Київ-Відень, 1920. К. : Видавництво політичної літератури України, 1990. С. 71-72.

²⁴⁰ УКМ. Спр. НДФ. 72/5. Арк. 1.

кого знаходили зброю, вивозили у концентраційні табори до Німеччини багато борців, переважно членів Селянської спілки і соціалістів-революціонерів.

16 червня 1918 року в селі Молодецькому з'явився німецький каральний загін і наказав селянам здати зброю. Газета «Союз» з цього приводу писала : «Не всі послухалися наказу і вночі загін спалив дві хати, а з ними згоріло ще чотири клуні і будинки людей зовсім не винних»²⁴¹. Частина повсталих ще деякий час партизанила у лісах Київської губернії та сусідніх із нею навколишніх повітах.

Невдоволення і протест з приводу внутрішньої політики уряду Української держави проявлялося і в тому, що селяни самостійно усували осіб, які призначалися владою на керівні посади. Уманський староста в серпні 1918 року визнавав, що в багатьох селах повіту без його відома селяни на своїх сходах зміщують старост і міняють їх іншими виборними особами. Щоб припинити такі акції селян, влада погрожувала арештами сільських активістів. Губернський староста зобов'язував старост сіл визначати селян, які схильні до виступів і висилати їх за межі села. У своїх рішеннях сільські товариства мали вказати обставини висилки, а копії рішень надсилати повітовому старості.

Отже, повстання селянства набиало різних форм: від стихійних виступів до організованої збройної боротьби. Як свідчить звіт німецької адміністрації, в Україні за 6 місяців було вбито 19 тис. німецьких жовнірів і офіцерів у сутичках з селянами. З боку селянства втрати були значно більшими²⁴². Разом з тим захист гетьманською владою власників великих землеволодінь розчарував українське селянство, і воно схилилося до більшовизму, прихильники якого обіцяли селянам надати землю.

Активізувався проти гетьманської влади і німецьких окупантів робітничий рух. Поряд із селянськими виступами негативний вплив на соціально-економічну ситуацію в Україні мало масове безробіття. Згідно з даними Міністерства праці тільки з 16 по 25 червня 1918 року в Умані зареєстровано 1500 безробітних²⁴³. Коли трудові колективи наважувалися на страйк, влада, як правило, забороняла, не зупиняючись перед брутальним застосуванням сили.

---

²⁴¹Умань. *Союз (Умань)*. 1918. №39. С. 2.

²⁴²Політична історія України. ХХ століття: У 6 т. / Редкол.: І.Ф. Курас (голова) та ін. К. : Генеза, 2002-2003. Т. 2. Революція в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917-1920) / В.Ф. Солдатенков (кер.), В.Ф. Версток. 2003. С. 263.

²⁴³Безработица в Умани. *Уманское слово (Умань)*. 1918. 10 жовтня. С. 3.

Гетьман відновив чинність закону Російської імперії про заборону страйків та покарання за їх проведення, а влада дозволила приватним і відомчим підприємствам відступати від вимог про 8-годинний робочий день. Ці обставини, а також невиконання обіцянки щодо поліпшення правового становища робітників і умов праці, вилились у Всеукраїнський страйк залізничників, доведених до відчаю. Він тривав майже всю другу половину літа 1918 року (припинили роботу майже 200 тис. залізничників) і паралізував на цей час залізничний рух.

Робітники і службовці залізничних станцій Умань, Христинівка приєдналися до липневого Всеукраїнського страйку залізничників, а у вересні робітники-вантажники станцій Тальне і Поташ відмовились вантажити награване німецькими окупантами збіжжя. Страйкували працівники пивоварних заводів і тютюнової та гільзової фабрик. Власники пивоварень змушені були задовольнити вимоги страйкуючих і збільшили заробітну платню на 45-50%. Результатом місячного страйку робітників тютюнової фабрики Мар'яновського було підвищення заробітної платні на 100% і робітникам надавалася двохтижнева відпустка для відпочинку. Конфлікт на гільзових фабриках також було вирішено на користь страйкуючих – робітники отримали 125% надбавки до зарплатні і 100% – в нічні зміни²⁴⁴.

На соціальне становище всіх верств населення Уманщини безпосередньо впливали паливна та енергетична кризи. Потреба у паливі штовхала міське і сільське населення до вирубки лісу. На ринку піднялися ціни на дрова, стала поширюватися спекуляція на паливо. Паливна криза поглибилася у травні 1918 року у зв'язку з відсутністю мазуту і нафти для місцевих електростанцій. Наслідки кризи енергопостачання особливо гостро відчули мешканці повітового міста. За Центральної Ради для постачання населення паливом влада виділяла приватні ділянки лісу. Продаж дерева контролювала спеціальна комісія, яка мала спеціальні санкції. Гетьманська влада ж відновила приватну власність на лісові ділянки, суттєво обмежила право місцевої влади на використання лісових площ. Згідно закону гетьмана лісові площі надавалися юридичним та фізичним особам в обсязі 25 десятин. Але дозвіл на використання лісових площ для вирубки і використання дерева для палива щоразу мав надавати окремим рішенням Міністр земельних справ. Повітові

---

²⁴⁴Новости. Уманское слово. 1918. 20 серпня. С. 2.

земельні комісії мали право звертатися у письмовій формі до міністра за дозволом на вирубку лісу, обґрунтовуючи своє прохання промисловими, культурно-господарськими та громадськими потребами.

Соціальні проблеми у багатьох повітах Київської губернії, зокрема і в Уманському, ускладнювали військовополонені. У зв'язку з Листопадовою революцією в Австро-Угорщині на свою батьківщину хлинули тисячі військовополонених. До 5 тис. військовополонених опинилася на залізничній станції Христинівка. «Становище полонених страшенно тяжке. Більшість з них голодні, босі, обірвані. Щодня вмирає на станції по кілька чоловік», – писала в ті дні уманська газета. Військовополонені групами розмістилися в приміщенні станції та навколо неї у примітивних шатрах із шинелей. Всі вони чекали залізничний транспорт, щоб виїхати на батьківщину. Ситуація ускладнювалася і тим, що назустріч полоненим хлинула маса біженців із Херсонщини та Катеринославщини, інших міст прифронтової зони.

Першочерговою необхідністю було нагодувати полонених і надати їм медичну допомогу. Газета «Уманское слово» для вирішення цієї соціальної проблеми звернулася до населення та громадських організацій із закликом допомогти голодуючим військовополоненим. На сторінках часопису висвітлювалася діяльність товариств, організацій, банків, підприємств, крамниць та окремих осіб, які надавали посильну допомогу голодуючим полоненим. Самі ж працівники газети і типографії відрахували половину одноденного заробітку в фонд допомоги військовополоненим. На зібрані кошти влаштовувалися громадські пункти харчування полонених в Христинівці, Умані, де для них готувалася гаряча страва, випікався хліб.

З ініціативи громадськості Умані стали виникати комісії, які займалися передусім організацією харчування полонених. Активно працювала комісія з службовців станції Христинівка, яка звернулася до заможних людей, місцевих українських, російських, єврейських благодійних товариств з проханням відгукнутися і внести посильні кошти для допомоги полоненим. З такою ж пропозицією комісія звернулася і до сільських старост. Активно відгукнувся Уманський кооперативний союз, виділивши до 5 тис. крб. на закупівлю хліба для полонених і прибулих у повіт людей. Із najbliżчих до станції Христинівка сіл також надходили продукти.

Аграрне законодавство гетьманського уряду спрямовувалось на відновлення прав колишніх власників. Тому, конфлікт між більшістю селянства Уманщини і владою був неминучим. Каталізатором конфлікту стали репресії німецьких військ щодо місцевого населення та діяльність більшовицької агентури. На Уманщині розгорнувся повстанський рух, що з різною інтенсивністю тривав до листопада. Жорстка робітнича політика гетьмана не сприяла внутрішній стабілізації в регіоні, лише збурювала робітництво, штовхаючи його на радикальніші засоби протистояння та боротьби.

Така соціальна політика не могла стати шляхом до соціального миру в українському суспільстві.

Стан культурно-освітнього життя Уманщини

В добу Гетьманату на Уманщині також зроблено позитивні кроки у розвитку шкільної освіти. Становленню української школи значну увагу приділяла держава, громадські організації, місцева влада. Упродовж 1918 року проблеми шкільництва розглядалися на Всеукраїнському робітничому з'їзді, Всеукраїнській конференції представників земств, у роботі яких брали участь і представники повітів Київської губернії. Конференція прийняла резолюцію про всебічну підтримку державними та іншими фондами будівництва національних освітніх і культурних закладів та звернулася до місцевих органів влади, культурних організацій із закликом взяти активну участь у цій роботі.

Уманська шкільна рада спільно з повітовою управою розробила перспективний план відкриття сітки початкових та середніх шкіл. Цей план обговорювався 10 червня 1918 року і передбачав відкриття у повіті щорічно, до 1921-1922 навчального року 17 вищих початкових шкіл, маючи на увазі, що в повіті вже працювало 5 вищих початкових шкіл. Згідно плану, в Уманському повіті до 1921 року мало функціонувати 22 школи. Якщо взяти до уваги, що кожна початкова школа випускала 15-20 учнів, то така кількість вищих початкових шкіл могла задовольнити всіх бажаючих навчатись. З початком 1918-1919 навчального року передбачалося відкрити вищі початкові школи в Кузьміній-Греблі, Шаулісі, , Ладжинці, Буках. Планувалося, що з початком 1919 – 1920 навчального року вищі початкові школи розпочнуть працювати у Бабанці, Верхнячці, Ягубці, Кам'яночому, Іваньках. Упродовж двох наступних років мали

відкритись у повіті ще 8 вищих початкових шкіл, визначалися села, діти з яких мали відвідувати вищі початкові школи. Одночасно повітова управа запропонувала план відкриття у повіті гімназій. Передбачалося, що починаючи з 1919-1920 навчального року, послідовно мали відкриватися по одній гімназії щорічно: у м. Тальному, Маньківці, Кузьміній-Греблі, Бабанці, Верхнячці, Буках. Запропонована народною управою сітка навчальних закладів була ухвалена Уманською повітовою радою. В ході обговорення цього документа було вирішено: «щоб гімназію в 1919 році було одчинено в першу чергу в селі Бабанці Уманського повіту і щоб навчання в усіх цих школах і гімназіях велось на рідній населенню українській мові». За даними Міністерства народної освіти упродовж літа 1918 року за рахунок держави було відкрито в Україні 40 українських гімназій і 10 українських реальних шкіл²⁴⁵.

Про турботу уманської влади щодо розвитку освіти свідчили й інші рішення повітової управи. Народна управа прийняла пропозицію великої шкільної ради повіту про перетворення з вересня 1918 року Антоновської, Свилярської та Христинівської існуючих однокласних початкових шкіл в двокласні. Повітова Рада підтримала прохання сільських громад і дозволила відкрити ремісничі філії при народних школах, де б учні набували спеціальностей: в Антоновці – ковальства і шевства, у Шукайводах – з обробки дерева, в Шаулисі – ремісничу філію з підготовки спеціалістів слюсарно-ковальського і столярно-токаряського ремесла, і затвердила видатки на утримання приміщень, придбання інструментів та визначила заробітну плату обслуговуючому персоналу.

Суттєву допомогу у розвитку шкільної освіти надавали кооперативні організації. Це виявлялося у тому, що правління кооперативів із своїх прибутків виділяли кошти на підтримку навчальних закладів, кращим учням надавали стипендії, учителям виділяли дотації до їх заробітної платні. Разом з тим, активісти кооперативів вносили пропозицію вивчати в навчальних закладах предмет історії кооперативного руху. Так, Кооперативний союз Уманщини запропонував навчальний план, який передбачав вивчення проблем кооперації в старших класах і вищих початкових школах повіту, в українській гімназії та педагогічних курсах. У двохкласних

---

²⁴⁵Губа П. І. Українське відродження: Спроба джерелознавчої оцінки вітчизняної преси 1917-1920 рр. Черкаси : ЧДТУ, 2002. С. 193.

школах передбачалося викладання курсу споживчої кооперації, у вищих початкових – споживчої і кредитної кооперації, а в гімназіях і на курсах вивчалися ще й сільськогосподарські кооперації. Союз виділив кошти на організацію підготовчих курсів для тих учителів, які мали читати цей предмет в навчальних закладах. За дозволом Міністерства освіти предмет з кооперації вивчався в Тальнівській і Дзенгелівській Вищих початкових школах. Приймалися заходи щодо зміцнення співробітництва педагогічних і батьківських колективів освітніх закладів.

Уманська повітова рада затвердила 10 червня 1918 року статут батьківського комітету при початкових школах повіту. Статут передбачав «зблизити батьків учнів з школою та вчителями...». До шкільного батьківського комітету обирали на загальних зборах батьків тих дітей, які вчилися в школі. Завдання батьківського комітету полягало у допомозі учням малозабезпечених сімей матеріально, впливові на недбалих учнів з метою їх кращого навчання. Також слідкував за тим, щоб громада міста і повіту прихильніше ставилися до школи та виховання дітей. Комітет мав стежити за тим, аби школярі не нищили рослин і птахів. Для цього серед іншого рекомендувалося засновувати при школах відповідні дитячі гуртки. Батьківський комітет мав свого представника у педагогічній раді школи з правом вирішального голосу.

Заслугове на увагу практика стимулювання учнів та студентів до навчання, яку запровадило Уманське земство. Для найбільш здібних і сумлінних та найменш забезпечених учнів земство встановило стипендії, виділені Кооперативним союзом (10 тис. крб. на 1918 рік) та було визначено порядок їх призначення. Вони видавалися студентам та учням з незаможних сімей Уманщини, які і навчалися в освітніх закладах, розміщених не лише в Уманському повіті. Спільним рішенням земства та правління кооперації за безпосередньої участі педагогічного колективу школи стипендії призначалися учням, батьки яких працювали у повіті не менше 5 років. Стипендіати, їх батьки чи опікуни давали зобов'язання, що їх діти після закінчення навчального закладу повернуться в Уманський повіт і відпрацюють стільки ж років, скільки користувалися стипендією. Учні і студентів могли її позбавити у випадку, якщо без поважної причини вони стали вчитися незадовільно. У 1918 році, як свідчать документи, стипендії земства отримували 10 учнів Уманської дівочої гімназії, 5 учнів Уманської хлопчачої гімназії; 2

учням призначено стипендії в Уманській школі садівництва та хліборобства. Стипендії Уманського земства отримували кілька студентів Коростишевської учительської семінарії, в школі інструкторів з гончарного навчання, С. Харченко, житель с. Безпечної Хижнянської волості – у Бобрицькій школі садівництва та городництва Канівського повіту. Серед стипендіатів цієї школи був П.Хавронюк, родом із Шаулиської волості. 10 стипендій виділяло земство для слухачів Вищої навчальної школи, що функціонувала на Уманщині. Споживче товариство у селі Веселий Кут Уманського повіту заснувало при Шаулиській учительській семінарії щорічну стипендію імені Тараса Шевченка у сумі 300 карбованців²⁴⁶.

Розширення освітнього середовища за гетьманської влади висувало і нові завдання перед учительством. Уманська повітова рада визнавала, що тогочасний «склад учительства може учити так, як його учили і може і не може навчити тому, що потрібне дітям селянства». З метою підвищення кваліфікації учителів прийнято рішення про організацію у літню пору загальноосвітніх курсів, «на котрих учительство матиме можливість освіжити, поповнити і поширити свої знання». Було прийнято пропозицію про організацію курсів українознавства, бо як відзначалося у рішенні Ради, «учительство дуже нуждается в допомозі навчання в школах на українській мові». Повітова Рада уповноважила управу клопотати перед губернським земством про виділення Уманським педагогічним курсам 900 крб. для поліпшення їх діяльності і асигнувати 700 крб. з коштів повітового земства на допомогу малозабезпеченим слухачам педагогічних курсів²⁴⁷. Влаштувалися курси для вчителів національних меншин. Так, законом 9 липня 1918 року було асигновано 87 тис. крб. на організацію курсів для вчителів єврейських шкіл у Києві, Одесі і Катеринославі²⁴⁸. На курсах підвищували свою кваліфікацію вчителі єврейських шкіл, які діяли у повіті.

Ще в добу Центральної Ради Уманська повітова народна рада прийняла рішення відкрити в Умані учительську семінарію імені Тараса Шевченка, проте не встигла реалізувати свого рішення. В добу Гетьманату повітова рада повернулася до цього питання і виділила з бюджету 50 тис. крб. на утримання учительської семінарії. Виділені кошти передбачалося витратити на обладнання навчальних

²⁴⁶ Стипендія імені Шевченка. *Нова рада (Київ)*. 1918. 28 січня. С. 3.

²⁴⁷ УКМ. Спр. 1852. Арк. 56.

²⁴⁸ Дорошенко Д. *Історія України. 1917-1923 рр.* Том II. Українська Гетьманська Держава 1918 року. Ужгород, 1930. С. 236.

приміщення, на заробітну платню вчителям. Поряд з цим, 20 тис. крб. призначалося на допомогу учням та влаштування інтернату²⁴⁹.

Подібна історія розвивалася навколо Уманської громадської гімназії. Місцева влада вирішила відкрити гімназію, назвати її Першою Уманською українською гімназією імені Бориса Грінченка. Передбачалося, що гімназія буде утримуватися за рахунок народних коштів із бюджету повітової народної управи. У двох класах гімназії навчатиметься 89 учнів, винятково селянських, але окремим дітям було відмовлено через брак навчальних приміщень. У цих умовах повітова народна управа вирішила передати під помешкання гімназії будинок і садибу уманського арештного дому, «камери якого влучно можуть бути пристосовані під класи і інші необхідні помешкання». На утримання гімназії повітова Рада із бюджету передбачила 55670 крб.²⁵⁰.

Міністерство народної освіти Української Держави значну увагу приділяло питанню українізації народних шкіл. Рада Міністрів ухвалила законопроект про обов'язкове вивчення в навчальних закладах української мови, літератури, географії і історії України. 22 липня 1918 року Міністерство народної освіти надіслало лист за підписом Миколи Василенка губернiальним і повітовим земствам, міським управам, губернiальним та повітовим комісарам у справах освіти. В листі повідомлялося, що на ринку є значна кількість книг для національної школи, а земства, придбавши їх, зможуть забезпечити свої школи підручниками. В першу чергу, зауважувалося у листі, має бути забезпечена вчителями і підручниками на українській мові нижча початкова школа²⁵¹. Міністерство народної освіти зробило перші кроки щодо підготовки і видання комплексу підручників українською мовою. З вересня 1918 року в усіх середніх навчальних чоловічих, жіночих, комерційних школах Уманщини, як обов'язкові дисципліни вводилися українська мова і література, історія та географія України. Відповідно і вводилися у штати шкіл посади викладачів цих навчальних дисциплін. Право займати учительські посади мали особи з відповідною освітою.

Гетьманська влада велику увагу приділяла підвищенню кваліфікації учителів, які викладали українознавство. В Умані при шкільному відділі земства у червні 1918 року розпочали

²⁴⁹УКМ. Спр. УКМ 1852. Арк. 28.

²⁵⁰ДАКО. Ф. 1447. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 22.

²⁵¹Національна бібліотека України імені В. Вернадського. Інститут рукопису. Фонд стародруків. Кл 0755. Арк. 1.

функціонувати курси української мови для народних учителів, які мали викладати на курсах. Міністерство народної освіти відібрало лекторів з відповідною підготовкою та педагогічним стажем. На курсах навчалися вчителі Уманського, Липовецького Звенигородського повітів. Для них були розроблені спеціальні інструкції щодо їх майбутньої роботи з організації вивчення таких предметів: історія України і сучасний момент, арифметика, географія, родинознавство і природознавство, шкільництво і принципи організації нової школи (трудової), організація діловодства. На курсах великого значення надавалося вивченню українознавства. Для досягнення ефективності у навчанні групи слухачів складалися не більше як з 6 осіб. Головною ж метою курсів було підвищення кваліфікації недипломованого вчительства, яке вже працювало у школі та підготовка нових учительських кадрів за скороченою програмою вчительських семінарій та інститутів. Для роботи на курсах українознавства Міністерство освіти відрядило відомих київських педагогів. Зокрема, лекції з історії України для слухачів курсів читав відомий учений Йосип Гермайзе.

Згідно з циркулярним розпорядженням Міністерства народної освіти, з вересня 1918 року для того, щоб отримати спеціальність учителя нижчої початкової школи, претендент мав скласти іспити з українознавства у межах програм учительських семінарій, а спеціальність вчителя вищої початкової школи – в межах учительських інститутів. В Умані курси працювали на базі училища садівництва і землеробства, слухачами яких були 200 вчителів Уманського повіту, 100 – Липовецького. До складу цієї ж групи мали увійти 100 вчителів Звенигородського повіту, але внаслідок подій, пов'язаних з селянським повстанням, вони не прибули на заняття. При курсах працювали бібліотека, читальня, влаштовувалися виставки нових підручників і книг. Навчання учителів стимулювало Міністерство народної освіти, надавши слухачам по 100 крб. допомоги, а Уманське земство з цією метою виділило вчителям повіту по 50 крб.

Підготовка педагогічних кадрів для початкових і середніх шкіл здійснювалася в учительських семінаріях і учительських інститутах. До перших приймалися особи з атестатом вищих початкових шкіл, які витримали письмовий іспит з арифметики, російської або української мови і ті, хто не мали атестата, але склали іспити за програмою вищої початкової школи. Необхідний раніше для вступу

до вчительських інститутів 2-х річний стаж на вчительській посаді скасовувався. Народною освітою в Уманському повіті були зайняті 481 учитель, які за освітнім цензом розподілялися наступним чином: з вищою освітою – 5 учителів, з середньою – 150, зі спеціальною – 136, з правом викладання – 178 і без права – 12. Викладачі у земських школах отримували платню – 70 крб. за місяць, а в церковноприходських училищах – по 50 крб. Міністерством народної освіти було прийнято рішення про переведення церковноприходських училищ з духовного відомства у відання повітового земства. Перед цим, владою було встановлено однакову зарплату вчителям за їх роботу – 150 крб. в місяць.

Уряд Скоропадського приділяв увагу підготовці педагогічних кадрів для шкіл, у яких навчалися діти національних меншин. 25 червня 1918 року Рада Міністрів асигнувала кошти на організацію курсів для вчителів єврейських і польських шкіл. Вживались заходи щодо відкриття Київської єврейської вчительської семінарії, яка мала стати базою підготовки вчителів для єврейських шкіл.

Українізація поширювалося не тільки на навчальні заклади. Запроваджувалися заходи щодо вивчення української мови і в робітничих колективах. На залізничних станціях Уманського вузла для вивчення української мови відкривалися курси, відвідування яких було обов'язковим для кожного службовця.

Предметом активного обговорення Уманською повітовою радою стала пропозиція щодо переведення до Умані Кишинівського вчительського інституту. Захопивши Бессарабію, румунський уряд намагався румунізувати і Кишинівський учительський інститут, у якому навчалося багато українців, готуючись до роботи на батьківщині. В інституті функціонували фізико-математичний, історико-філологічний та природничо-географічний факультети. Поряд з іншими предметами в інституті вивчалось українське письменство та українська мова, історія України. Не бажаючи румунізуватися, студенти звернулися до педагогічної ради інституту з проханням про переведення їх разом із частиною викладачів у яке-небудь місто на Україні. Педагогічна рада, у якій також перебували українці, згодилась із цим проханням і уповноважила одного зі своїх представників, родом з с. Колодистого (Звенигородський повіт), з'ясувати в органах уманського місцевого самоврядування про можливість розмістити вчительський інститут в Умані. 9 червня 1918 року надзвичайні збори Уманської повітової Ради ухвалили рішення

про переведення до повітового міста Кишинівського учительського інституту. Збори виділили на допомогу інституту 35 тис. крб., надавши право управі, у разі потреби, збільшити асигнування до 50 тис. крб. Для функціонування закладу тимчасово виділялися приміщення та ділянка землі для нового будівництва²⁵².

Турбота гетьманської влади про освіту виявилася і в тому, що Військове міністерство позитивно відгукнулося на клопотання Міністерства народної освіти щодо звільнення шкільних приміщень, які були зайняті військовими. На губернаторів і повітових комендантів урядом покладался обов'язок слідкувати, щоб у майбутньому шкільні приміщення не займалися під військові потреби.

Активно підтримуючи внутрішню політику гетьманської влади, німецька військова адміністрація безпосередньо втручалася в суспільне і освітянське життя населення повіту. Німці у кінці квітня 1918 року заборонили проведення учительського з'їзду Уманщини, на який прибуло 150 учителів повіту. На порядку денному: план українізації шкільництва у повіті, обмін досвідом у цій справі.

Значні перепони на шляху розвитку національної освіти, зокрема запровадження української мови чинили політичні російськоналаштовані кола промисловців та землевласників. У серпні 1918 року Союз земельних власників подав до Міністерства внутрішніх справ декларацію, у якій пропонував уряду відмінити введений Центральною Радою «галиційсько-латинський язык, некультурный и чуждый для Украины». З подібною пропозицією виступила і російська політична організація Протофіс, подавши уряду «Записки о русском языке». У ній, визнаючи право української мови на існування та розвиток, проросійські сили пропонували – поки українська мова утвердиться і вчені розроблять словник української мови залишити в урядових структурах державною мовою російську.

Рішучий протест проти запровадження гетьманською владою цензури прозвучали на Всеукраїнському з'їзді діячів преси, який проходив у Києві на початку червня 1918 року. Делегати піддали критиці політику влади щодо преси – закриття багатьох газет та запровадження цензури. З'їзд прийняв рішення про створення Всеукраїнського комітету захисту преси в центрі і на місцях. Від імені учасників з'їзду група журналістів передала Раді Міністрів записку з

---

²⁵²УКМ. Спр. 1852. Арк. 92-94.

протестом проти арештів редакторів газет, інших діячів преси. Було створено правління Всеукраїнського професійного союзу журналістів. До складу Всеукраїнського комітету захисту преси від редакції газети «Уманское слово» було обрано Я. Епінгера, а до правління Всеукраїнського професійного союзу журналістів С. Духовного – працівника ще однієї уманської газети «Свободный голос».

Таким чином, в добу Гетьманату на Уманщині у сфері освіти стали відбуватися позитивні зміни. Зростали навчальні заклади, підвищувалася кваліфікація учителів, зроблено кроки в українізації освіти. Вони були наслідком державної політики, яку проводила влада у цьому напрямку. Разом з цим слід відзначити, що далеко не всі наміри місцевої влади були реалізовані, бо, як відомо, в грудні 1918 року гетьмана було усунуто від влади політичними та військовими силами, які об'єднувалися навколо Директорії.

РОЗДІЛ 4 БОРОТЬБА ЗА ДЕРЖАВНІСТЬ УКРАЇНИ (ГРУДЕНЬ 1918-ЛИСТОПАД 1920)

Встановлення та перші кроки влади Директорії УНР на Уманщині (кінець 1918 р.)

В умовах Гетьманату виник опозиційний Гетьманату політичний блок – Український національно-державний союз (УНДС), у серпні 1918 року УНДС став іменуватися Українським національним союзом (УНС). Представники УНС створювали на місцях свої осередки для згуртування опозиційних гетьманській владі сил як в центрі так і на місцях. Філія УНС була створена і в Умані. За повідомленням місцевої газети «Союз» до складу уманської філії УНС входило по три представники від партії українських есерів та українських соціал-демократів. Головою Уманської філії УНС обирався І. Краковський, секретарями – П. Курінний та Й. Кучеренко.

У перші дні свого створення Уманська філія УНС через пресу звернулася до мешканців повіту, стверджуючи, що український народ силою своєї енергії створив свою державу, а «тепер йому треба закріпити її, щоб дужими і сильними могли ми бути». Визнавалося, що українські політичні сили розпорошені, що їм важко виконувати свої завдання і тому філія закликала їх до згуртування «...во імя зміцнення Української держави і на процвітання демократичних принципів громадського життя, щоб дужими могли ми виступити на міжнародній конференції світовій»²⁵³.

Є підстави вважати, що філії УНС, що діяли у повітах Київської губернії не були обізнані з перспективними намірами керівників Українського національного союзу. Як стверджує очевидець тих подій Арнольд Марголін, УНС діяв у «повній конспірації». На місцях члени філій УНС не завжди знали, які питання обговорювали члени Союзу та які рішення приймали. Про рішення УНС розпочати повстання проти Гетьманату філії, що діяли у повітових містах Київської губернії дізналися із відозви Директорії, яка з'явилася в місцевій пресі одночасно із грамотою П. Скоропадського про федерацію Української Держави з Росією. У

---

²⁵³Новости .Союз (Умань). 1918. С. 3.

відозві Директорії говорилося «Всі чесні громадяни, як українці, так і неукраїнці, повинні разом з нами стати зібраною дружною силою проти злочинців і ворогів народу, і тоді всі соціальні і політичні здобутки революційної демократії будуть повернені. А Українські Установчі збори твердо й непохитно закріплять їх на вільній Українській землі»²⁵⁴.

26 листопада 1918 року уманський староста Михайлов із загоном державної варту залишив місто. 28 листопада 1918 року загін республіканських військ на чолі з полковником Володимиром Оскілко зайняв Умань і Христинівку. Інформаційне бюро республіканських військ з оптимізмом повідомляло: «в руках республіканської армії знаходяться всі важніші міста, залізнодорожні вузли. Армія поповнюється мобілізованими і добровольцями і серед загальної симпатії населення непохитно закінчує справу визволення України від московсько-гетьманського уряду. Мобілізація, де її оповіщено, проходить дуже гарно. Люде йдуть охоче. Дисципліновано. Скрізь порядок. Наказів слухаються без жодних розмов. Вояки самі домагаються, щоб був твердий порядок і самі того вимагають від своїх товаришів»²⁵⁵.

10 грудня німецькі солдати були евакуйовані з Умані. 14 грудня гетьман Павло Скоропадський зрікся влади і виїхав до Німеччини..

Центральна преса повідомляла про ситуацію в грудні 1918 року в Умані: «В місті установився повний спокій. Місцеве життя по всіх галузях входить в норму. Нема необхідности в надзвичайних заходах охорони, котрі обмежують нормальне життя міста. Міська дума звернулась до Директорії з проханням скасувати стан облоги»²⁵⁶. Начальником військового гарнізону в Умані став командир 8 Республіканської дивізії Воронін, тут же знаходився 22 піхотний Канівський полк (командир Бобрик) цієї дивізії. Уманським повітовим комісаром був призначений Кравченко, а начальником його штабу – Фещук.

Ставлення до Директорії, до приходу її до державної влади, висловили селянські з'їзди, які відновили свою діяльність і відбулися у грудні 1918 року, зокрема 21-23 грудня в Умані (500 делегатів). У

---

²⁵⁴Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917-1920 рр. Українська революція. Розвідки і матеріали. Книга перша. Т.1. Відень, 1921. С. 114.

²⁵⁵НБУ імені В. Вернадського. Інститут рукопису. Фонд стародруків. Кл. 793. С. 1.

²⁵⁶Життя в Умані. *Нова рада (Київ)*. 1918. 28 грудня. С. 3.

резолуції Селянського з'їзду Уманського повіту звучали вимоги перед новою владою: проведення радикальних соціальних і політичних реформ, організація дисциплінованої армії, арешт гетьманців та денікінців.

5 січня 1919 року було затверджено «Інструкцію для виборів на Конгрес трудового народу України», згідно з якою розпис депутатів до Трудового конгресу по губерніях і повітах передбачався з 527 представників селянства, робітництва, інтелігенції. Згідно з квотою, 377 депутатів від селянства обирались на повітових селянських зібраннях, 97 обранців від робітників – на губернських робітничих з'їздах, а 33 представники від інтелігенції України – на губернських форумах. Згідно з інструкцією про вибори, до парламенту можна було обирати громадян віком від 21 року незалежно від статі, віросповідання та національної належності²⁵⁷. Від Уманщини до Трудового Конгресу були обрані делегатами Пилип Дорошенко, Всеволод Камінський, Федір Новак і Матвій Богач. Кандидатами – Сас, Святенко²⁵⁸.

Трудовий конгрес запрацював 23 січня 1919 року в Києві. Селянський з'їзд Уманщини 7 лютого 1919 року визнав рішення Трудового Конгресу правомірними, висловив повне довір'я Директорії УНР і звернувся з вимогою «прийняти всі заходи до того, щоб внести заспокоєння в широкі маси народу і цим дати можливість... як можна скоріше проводити в життя широкі суспільні реформи». З'їзд підтримав орієнтацію Директорії на Трудові ради і висловився за негайне прийняття закону про організацію на місцях трудових рад робітничих і селянських депутатів на основі пропорційного представництва. У прийнятому зверненні до Директорії учасники селянського з'їзду вимагали залучити всі сили до охорони територіальної цілісності і незалежності УНР, обіцяючи зі своєї сторони повну підтримку Директорії. Селянський з'їзд Уманщини прийняв рішення про створення в повіті Ради селянських депутатів.

З приходом до влади Директорії на Уманщині відновилася діяльність повітової (земської) народної ради. Вона керувалася інструкціями, прийнятими ще Центральною Радою. Народна рада оцінювала суспільно-політичну ситуацію, що склалася в Україні і

---

²⁵⁷ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918-1920 : Документи і матеріали : У 2 т., 3 ч. Т. 2. Київ : Видавництво ім. Олени Теліги, 2006. С. 406-412.

²⁵⁸ Селянський з'їзд Уманського повіту. *Народна воля (Київ)*. 1919. 11 січня. С. 4.

висловлювала своє бачення подальшого розвитку подій. Учасники надзвичайних зборів Уманської повітової народної ради прийняли резолюцію, в якій заявили, що рада обрана населенням повіту на підставі рівного, загального, таємного та безпосереднього голосування. Що ж стосувалося державотворення, то думка ради зводилася до наступного: підтримка Директорії і вимога скликати передпарламент «куди в першу чергу мають бути запрошені представники від усіх місцевих самоврядувань України». Учасники зборів висловилися проти втручання у долю України чужоземної сили, «втручання якої, крім шкоди для населення та знищення нашого краю, нічого не принесла». В ході обговорення поточних політичних питань надзвичайні збори вшанували Українську Центральну Раду і заявили, що долю України можуть вирішити лише Українські установчі збори. Оскільки згідно закону повітова рада мала припинити свою діяльність у січні 1919 року, то її члени, посилаючись на складну політичну обстановку, звернулися до Директорії з пропозицією, щоб вона видала закон про продовження діяльності народних рад. Збори доручили двом представникам повітової народної ради – Т. Безкоровайному і І. Захарченку виїхати до Києва і передати Директорії резолюцію зборів відносно сучасних подій і ставлення до них Уманської народної ради²⁵⁹.

Директорія виходила з того, що її законодавство має слугувати перехідному періоду, тому і закони приймалися лише за необхідності «швидкого реагування» на конкретні обставини. Такий підхід відображався і в ставленні до організації місцевої державної влади. Уряд Директорії призначив уповноважених комісарів для керівництва губерньськими, міськими та повітовими адміністраціями. Поряд з уповноваженими комісарами формально існували і органи місцевого самоврядування – «громадсько-сільське, міське у першій інстанції, волосне у другій, а потім губерньське земство. Це останнє фактично не було відновлене за той короткий час».

Політична програма Директорії відкидала існуючу до цього систему міського самоврядування (думи та управи), проголошуючи за основу побудови української державності трудові Ради селянських і робітничих депутатів. Обирати і бути обраними до них могли лише робітники, трудова інтелігенція та селяни. По суті, проголошувався курс на створення класових органів управління міськими справами.

---

²⁵⁹ДАКО. Ф.Р.-2798. Оп. 2. Спр. 1. Арк. 5.

Закон від 28 січня 1919 року надавав Трудовим радам не адміністративного, а як висловився Матвій Стахов, «судово-слідчого» характеру, націлюючи їх не на вирішення питань місцевого самоврядування, а на «боротьбу з контрреволюцією і анархією»²⁶⁰. Між тим питання про місцеву владу у ряді повітів вирішувалося за активної діяльності філій Українського національного союзу. З відновленням Української Народної Республіки, в умовах безвладдя на місцях, Уманська філія УНС намагалась виконувати владні функції. Рада філії вирішувала фінансові питання, контролювала перегляд кримінальних справ, займалася питанням звільнення політичних в'язнів. Були зроблені кроки щодо організації роботи серед солдат, при повітовому комісарові створено інформаційне бюро. Для оперативного зв'язку зі ставкою Головного командування республіканських військ до Умані надіслали свого представника. З ініціативи філії УНС було створено Трудову соціалістичну Раду, до якої увійшли представники українських політичних партій, що підтримували Директорію. Вона претендувала на тимчасову перехідну владну структуру на Уманщині. 9 лютого 1919 року Трудова соціалістична Рада заявила, що, виходячи з рішень Селянського з'їзду Уманського повіту, складає з себе повноваження, а владу на Уманщині передає Раді селянських депутатів. Враховуючи складну військово-політичну ситуацію, рада запропонувала передати владу у повіті Головному військовому комісару і рекомендувала на цю посаду командира Уманського резервного полку полковника Петра Дерещука. 10 лютого того ж року Трудова соціалістична Рада отримала від Головного отамана Симона Петлюри телеграму, в якій повідомлялось, щоб він затвердив полковника Петра Кузьмовича Дерещука на посаді Головного військового комісара Уманщини²⁶¹.

З приходом до влади Директорії та відновленням УНР на Уманщині активізувалися демократичні процеси. Відновлювали свою діяльність українські політичні партії, які визначали свою лінію поведінки у нових політичних умовах. 15 грудня 1918 року відбулися збори Уманської групи української партії соціалістів-революціонерів. На зборах з аналізом військово-політичної ситуації в Україні виступив один із керівників партійної організації Степан Ільченко. Українські соціал-демократи вирішили відновити свою діяльність, активізувати діяльність селянських спілок, зосереджуючи їх увагу на

²⁶⁰ Стахів М. В добу Директорії УНР. Т.1. Торонто. 1962. С. 91-92, 169-170.

²⁶¹ ДАКО. Ф.Р.-2798. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 32.

вирішенні аграрного питання. Проведено перевибори керівного органу повітової організації українських соціал-революціонерів. До керівного ядра партійної ячейки УПСР обрано Новака, Славинського, Коваленка, Задчковського, Дорошенка. Відновила свою діяльність і Уманська парторганізація УСДРП, переобравши партком. До його складу ввійшли: Ловецька, Сторожук, Бойцун, Звеглін, Вовк, Бондаренко.

Директорія УНР намагалася зміцнити республіканську армію за рахунок місцевих можливостей. Було вирішено організувати два полки – один в Умані, другий у Макіївці, в кожному з них мало служити до 4 тис. козаків. Повітова військова влада оголосила, що з 10 лютого 1919 року у повіті розпочинається призов у ряди республіканського війська чоловіків, які до цього не відбували військову повинність або ж мали відстрочку. Називалося число осіб, яке передбачалося мобілізувати до армії, зокрема 526 чоловіків із сіл Уманського повіту і 156 – з міста Умані. За наказом уманського коменданта тоді ж проведено реквізицію казенного та німецького майна для потреб республіканської армії: лишки продовольчих продуктів, а також сукно, чоботи, печатки, сорочки, шапки, які призначалися для війська. Повітовий військовий комісар контролював процес реквізиції майна, своїми наказами забороняв продавати та купувати речі, потрібні для армії.

Боротьба з більшовиками

Залишивши українські землі під натиском німецьких та австро-угорських окупантів, московське більшовицьке керівництво не позбавилось свого прагнення захопити Україну. 24 грудня 1918 року Радянська Росія заявила, що більше не визнає Україну за суверенну державу й припиняє діяльність усіх її установ на своїй території²⁶². Але 8 січня 1919 року війська радянської Росії розгорнули свій наступ на Україну. Більшовицький військовий комісар Київського округу вимагав якнайшвидше захопити і південні повіти України, зокрема Уманщину, називаючи їх «хлібним місцем». У цих умовах армія Директорії УНР виявилася абсолютно небоєздатною в захисті республіки та в боротьбі проти більшовицьких військ. Під натиском Червоної армії республіканські війська УНР 10 березня залишили

²⁶²Держалюк М.С. Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917-1922 роки. К., Оріяни, 1998. С. 99.

Умань. А 11-го березня до міста вступили червоноармійські загони 7-го та 8-го полків 2-ої бригади 2-ї Української радянської дивізії, які відновили в місті владу Рад.

На початку 1919 року Україна, за винятком незначної частини Правобережжя, знову опинилася під контролем більшовиків. За висловом Володимира Леніна, вторгнення радянських військ супроводжувалося «хрестовим походом по хліб, насадженням колективних господарств, репресіями проти класових ворогів».

Особливість встановлення радянської влади на Уманщині в тому, що в цьому процесі вирішальну роль відігравали підрозділи Червоної армії. 6 січня 1919 року ЦВК Російської федерації прийняв постанову про чинність на території України декретів та розпоряджень радянського уряду з військових питань. При армійських політвідділах були створені підрозділи (відділи) радянського будівництва. Вони мали у своєму розпорядженні політпрацівників, які в міру вступу підрозділів Червоної армії на українські землі проголошували радянську владу, створювали революційні органи, які перебували в залежності від військових підрозділів. Політпрацівники Червоної армії у червні 1919 року в Україні повністю контролювали 12 захоплених повітів, у липні – 18 повністю і 2 – частково, а в серпні – вже 31 повіт. Для кожного з повітів виділялись значні групи спеціально підібраних працівників для постійної роботи. У Балтський, Ананьївський, Первомайський, Уманський повіти у червні було послано 73 політпрацівники, з метою створювати в селах та містах партійні (більшовицькі) осередки. Політвідділи 14 армії за липень створили в Уманському повіті 10 таких осередків.

Озброєні більшовицькі війська відкрили шлях для легальної діяльності політичних сил, які підтримували більшовиків. Вийшов із підпілля і розпочав свою діяльність Уманський військово-революційний комітет.

Військово-революційним комітетом видані накази: «Приказ №15 Уманского военного Комиссариата по гор.Умани. 28 марта 1919 года Всем бывшим чиновникам военного времени до 55- летнего возраста, независимо от того, при каком правительстве они служили, немедленно явится для регистрации в мобилизационный отдел Уманского уездного Военного Комиссариата. Регистрации подлежат также и те бывшие военные чиновники военного времени, которые в мирное время работают в гражданских советских общественных и

числе военных учреждений. Лица, которые уклонятся от исполнения означенного приказа, подлежат расстрелу: тому же наказанию подлежат председатели и секретари районных и домовых комитетов каждой улицы или дома, где таковых нет, то домовладельцы, если в их районе или доме будут обнаружены незарегистрированные вышеуказанные лица. Днем регистрации назначено воскресенье 30 марта 1919 года от 11 до 13 часов дня. Комиссар Вуль. Военный руководитель Драгошевский. Начальник мобилизационного отдела Н. Волянский»²⁶³.

3 березня 1919 року Уманський більшовицький ревком призначив комендантом міста Ананія Степановича Страйгородського, сина сторожа Софіївського саду. Страйгородський відзначився тим, що віддавав накази про накладання на містян контрибуції та про ревізиції різного майна. Згідно з наказом №31 Уманського військового комісаріату від 4 квітня 1919 р. населення Умані повинно було: «...с 6-го апреля по 8-ое апреля включительно о 10 часов утра до 6 часов вечера сдать коменданту г. Умани (гостиница «Бристоль», комната №4) все нательное белье свыше 4-х пар (в пару входит рубаха, кальсоны и носки) и постельного: простынь свыше 2-х штук, на каждую постель, наволочек, полотенец свыше 4-х штук на каждого человека. Кроме того все имущество классы, а таковыми считаются лица обложенные контрибуцией, должны сдать еще по одному одеялу. Все сдаваемые вещи должны быть в исправном виде, вымыты и вполне годны к употреблению». Звісно, що до всіх тих, хто не виконав наказу застосовувався «строгий революционный закон»²⁶⁴.

14 квітня 1919 року Уманський ревком передав владу новообраній Раді робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. Черговий раз влада на Уманщині змінилася, але її позиції теж були хиткими.

Згідно одного із перших наказів комітету створювали пробільшовицькі комісії для «чистки радянських організацій від засилля буржуазних елементів і контрреволюціонерів» та «непідходящих элементов». У першу чергу зазнали більшовицької «чистки» службовці повітового продовольчого комітету. Своім спільним наказом від 5 квітня 1919 року Уманський ревком ліквідував Уманське повітове земство, розпустив суд. Поряд із цим звільнялися

²⁶³Приказ. *Известия (Умань)*. 1919. 29 березня. С. 1.

²⁶⁴Приказ. *Известия (Умань)*. 1919. 8 квітня. С. 1.

з роботи сотні чесних і кваліфікованих службовців²⁶⁵.

7 травня 1919 року більшовики кинули до в'язниці голову Уманської волосної земської управи Гордія Олександровича Діденка та писаря Каленика Петровича Петрова, яких звинуватили в тому, що «будьто бы виной несогласия крестьян на введение (у себя) в Уманской волости коммунистических учреждений». При цьому у Діденка конфіскували коней вартістю 3000 крб. 9 травня після жахливих тортур були розстріляні. Надзвичайно-оперативний штаб Уманщини (склад: Фиш, Преображенський, Славинський, Томасевич, Кошовий) попереджав населення, що будь-який виступ проти радянської влади буде придушуватися, зокрема, розстріл²⁶⁶.

У травні 1919 року на засіданні ревкому стверджувалося, що створена комісія не виконала свого завдання, бо у «різних комісаріатах та закладах залишились після чистки особи, не тільки сумнівної репутації, але й явно контрреволюційні»²⁶⁷. Це означало, що для ревкомів поле репресивних дій залишилося. 7 вересня 1919 року більшовики розстріляли агронома В.П.Максимчика, колишнього мирового суддю С. Н. Чулаєвського. Щоб пограбувати майно Максимчика, більшовики організували провокацію – у двір підкинули зброю. Це і був привід до арешту і конфіскації майна. Більшовики затримували і грабували містян на вулицях під виглядом розшуку спекулянтів. «Такого ограбления правительством своїх поданных не знает история» – зафіксував у своєму щоденнику Петро Курінний²⁶⁸.

Ревкоми зайнялися реєстрацією колишніх «поміщиків, капіталістів і осіб, займавших відповідальні посади при царському та буржуазному устрою». Обов'язковій реєстрації підлягали колишні чиновники, жандарми, прокурори, члени судових палат, земських управ, працівників акціонерних товариств, поміщики, власники підприємств, на яких працювало не менше 20 робітників, поміщики. Населення суворо попереджалось – особи, які не з'являться у ревком у зазначений термін для реєстрації, будуть оголошені зрадниками, арештовані і відправлені у концтабір.

Більшовики заявляли, що влада у повітах, волостях, селах і містах належить радам. Проте вони ж розпустили народні ради, які

²⁶⁵ДА ЧО. Ф.Р.-3990. Оп. 1. Спр.21. Арк. 9.

²⁶⁶Извещение. *Известия исполнительного комитета Совета рабочих депутатов (г.Умань)*. 1919. 10 травня. С. 2.

²⁶⁷ДА ЧО. Ф.Р.3990. Оп. 1. Спр.10. Арк. 22

²⁶⁸Щоденники українського селянина Петра Федоровича Курінного. 1919 рік. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Київ : «Видавництво Людмила», 2019. С. 99.

були сформовані в добу Директорії. А формування нових рад проводилося далеко не на демократичних засадах – більшовики маніпулювали виборами до рад, прикриваючи цим встановлення своєї диктатури. Оскільки ради не обиралися, а призначалися владою, то до них негативно ставилося населення. В інформації ЦК КП(б)У від 27 травня 1919 року, де йшлося про повіти Київської губернії, зазначалося: «Населення виключно куркульське... Відношення, не говорячи вже про компартію, до рад погане. Сильно розвинутий антисемітизм»²⁶⁹.

Більшовицькі органи надавали ревкомам широкі права, а трудящі маси були позбавлені найменшої можливості контролювати їхню діяльність. Представники трудових верств населення могли потрапити до рад лише в тому випадку, якщо вони підтримували більшовицьку владу. До складу рад входили переважно більшовики та їх прихильники.

У липні 1919 року більшовики створили Уманську раду оборони. Згідно постанови ради оборони, військовим комісаром Уманщини призначено Т.Острякова, якому було доручено формування робітничо-селянського батальйону Уманщини з кулеметною ротою та його штабу. Передбачалося, що зі складу батальйону буде виділено підрозділ для боротьби з бандитизмом та вирубкою лісу.

До Червоної армії більшовики забирали чоловіче населення під гаслом «робітничої мобілізації». При волосних комісаріатах функціонували мобілізаційні відділи, які спішно проводили реєстрацію чоловічого населення від 16 до 40 років, (робітників фабрик, заводів, великих майстерень), запроваджували для них загальне військове навчання. Для потреб більшовицького війська було оголошено і мобілізацію лікарів випуску 1919 року. Особи, які уникали реєстрації, передавалися до суду воєнно-революційного трибуналу. За наказом повітового військового комісаріату мешканці Умані і повіту повинні були здати вогнепальну і холодну зброю. За невиконання наказу повітова влада погрожувала розстрілом без суду і слідства²⁷⁰.

Уманська більшовицька влада змогла мобілізувати тільки 18,4

---

²⁶⁹Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). Ф. 1. Оп. 20. Спр. 36. Арк. 51.

²⁷⁰Приказ №158 по городу Умани и его уезду Уманского уездного военного комиссариата. *Известия исполнительного комитета Совета рабочих депутатов (г.Умань)*. 1919. 17 червня. С. 4.

тис. чол., за іншими даними – 20-25 тис. чоловік²⁷¹. Більшовикам вдалося створити мобілізаційний загін і в Уманському повіті, який був відправлений на фронт. Шляхом тотальної мобілізації більшовики планували відправити з України до Червоної армії до 1 млн. новобранців.

Уманська Рада оборони запроваджувала адміністративні методи у забезпеченні порядку в повіті. У наказі ради оборони попереджалося, що запізнення на роботу більше як на 10 хвилин тягне за собою штраф у розмірі від 100 до 300 крб., при запізненні вдруге – будуть звільнятися з посади, а їх справи передаватимуть до суду²⁷².

Особливість встановлення радянської влади в Україні полягала і в тому, що більшовики переносили і запроваджували на українських землях політику, яка проводилася в Росії. У прийнятому Тимчасовим робітничо-селянським урядом України «Положенні про організацію радянської влади на місцях» зазначалося, що будівництво влади в Україні має відбуватися на основі Конституції РСФРР. Як стверджує історик Ю. Терещенко, у 1919 році більшовики в Україні запровадили державну монополію на цукор, залізну та марганцеву руди, вугілля, на всю продукцію металургійної і металообробної промисловості²⁷³. На Уманщині у березні 1919 року більшовики націоналізували електростанцію, встановили контроль над приватними магазинами, аптеками. У перших числах квітня воєнно-революційний комітет Уманщини провів «зачистку» приватних банків. Наявні у них гроші переводились на рахунок ревкому, а золото і срібло було націоналізовано.

Більшовики переносили на українські землі запроваджений у радянській Росії досвід, надзвичайних комісій, яким надавалися надзвичайні повноваження. У 1919 році було створено Всеукраїнську Надзвичайну Комісію (ВУЧК) і, відповідно її губернські та повітові відділення. При військах створювались «особливі відділи». І невдовзі вся Україна вкрилась сіткою більшовицьких каральних органів, які робили труси, арештовували і розстрілювали без суду і слідства за доносами, за підозру у «контрреволюції», належність до «буржуїв», офіцерства та інтелігенції.

Республіканська влада не встигла реалізувати аграрну реформу,

²⁷¹ На повіті. *Червона зоря (Умань)*. 1919. 11 липня. С. 2.

²⁷² Там само. С. 2.

²⁷³ Терещенко Ю. Великий Октябрь и становление социалистической экономики на Украине. Очерк истории экономической политики (1917-1920). К. : Наукова думка, 1986. С. 46-47.

проголошену Директорією. На заводі стала передусім військово-політична ситуація, пов'язана із захопленням влади більшовиками, зосередилися на продовольчих ресурсах краю. Комуністична влада встановила в Україні свій контроль над хлібом та сировиною, насильницьким шляхом реквізували продовольство в селах, постачаючи ним, передусім, червоноармійські загони та вивозили харчі до Центральної Росії. З цією метою більшовицьке керівництво приймало відповідні рішення та проводило адміністративні акції. Ще в січні 1919 року більшовики запровадили державну монополію на хліб та заготівлю сільськогосподарських продуктів. Декретом «Про організацію продовольчої справи на Україні» заборонялася будь-яка приватна торгівля цукром, хлібом, сіллю і чаєм. І у подальшому продовольча політика більшовиків ставала жорстокішою. На залізницях та водних шляхах заборонялося перевезення зерна, м'яса, борошна, муки, масла, цукру та торгівля ними.

Рада оборони України запроваджувала систему заручників, рекомендувала місцевим більшовицьким органам оточувати і навіть спалювати населені пункти, де виявлялося невдоволення радянською владою. Більшовицькі комісари наказали керівникам волостей і сільським комбідам уважно стежити, щоб хліб ніхто самотійно не продавав. А далі вказувалося, якщо виникла потреба у хлібові, то його можна отримати тільки з дозволу повітового продовольчого комітету. Попереджалося, що ніякі накази і розпорядження повстанців про видачу хліба не виконувати.

Народний секретаріат з продовольчих справ УСРР у квітні 1919 року розіслав відповідним органам, що діяли в губерніях, повітах та волостях директиву, якою зобов'язував сприяти у проведенні закупівельних операцій на місцях. У директиві називалися організації, які представляли інтереси радянської Росії. До їх числа входили: Всеросійський господарський робітничий центр, Московський центральний робітничий кооператив, Московське товариство кооперативів, поряд з цим виділялися відділи харчування та продовольства Народного секретаріату. Комітети бідноти, наголошувалося у директиві, зобов'язувалися слідкувати за виконанням розпорядження українського радянського уряду – Народного секретаріату²⁷⁴. Оцінюючи таку політику, часопис «Український козак» від 8 червня 1919 року писав, що політика

---

²⁷⁴ Державний архів Вінницької області. Ф. Р-5009. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 184.

більшовиків була спрямована на «знищення усіх слідів економічної сепаратності України», «цілковите зруйнування української кооперації, знищення фінансової системи (як Укрінбанк, Союзбанк)». За деякими офіційними даними до травня 1919 року з України, що перебувала під владою більшовиків, до радянської Росії було відправлено близько 4 мільйонів пудів продовольчих товарів, а упродовж червня – ще 3244 вагони з харчами²⁷⁵. Продовольче пограбування відчули на собі і жителі сіл Уманщини, бо результати їх праці насильними методами вилучалися. Характерно, що більшовики, забираючи хліб з українського села, лякали населення приходом денікінців, заявляючи, що ці «банди йдуть з тим, щоб забрати ваш хліб і щоб зробити з дерев шибениці для трудівників»²⁷⁶.

Більшовицькі військово-революційні комітети Уманщини своїми наказами встановлювали грошові податки та продовольчу контрибуцію для заможної верстви населення. Податки призначалися довільно, без відповідної законодавчої основи, визначалися дні, навіть години, коли мешканці зобов'язувалися їх передати владі. Уманський більшовицький ревком у квітні 1919 року попереджав, що в разі невиконання наказу мешканці будуть арештовані і «відправлені в тюрму на хліб і воду». Через кілька днів видано черговий наказ, згідно з яким усі жителі Уманщини, які мали шапки, шуби та інші речі, «взяті у буржуазії», мали передати комісаріату з соціальних питань, а хто не поверне владі названі речі, «той буде переданий до суду»²⁷⁷.

Більшовицькі органи реалізовували курс на усупільнення сільського господарства, на створення колективних форм господарювання через комуни, радгоспи, тсози тощо. Для досягнення мети застосовували насильницькі методи. З одного боку Тимчасовий робітничо-селянський уряд України, щоб забезпечити собі підтримку селян і солдат, у своєму маніфесті оголосив про негайну передачу селянам усіх поміщицьких земель разом із живим і мертвим інвентарем, а з другого – за прикладом радянської Росії форсовано насаджувалися в Україні різні типи колективних господарств, хліборобських артілей. Поміщицькі маєтки, у яких було налагоджено сільськогосподарське виробництво, влада перетворювала у колективні господарства. Більшовики переконували селян у тому, що

²⁷⁵Павленко Ю., Храмов Ю. Українська державність у 1917-1919 рр. (історично-генетичний аналіз). К. : «Манускрипт», 1995. С. 236.

²⁷⁶Наказ. *Сільська біднота (Умань)*. 1919. 21 квітня. С. 2.

²⁷⁷ДА ЧО. Ф. Р-2796. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 1.

колективні господарства дадуть можливість працювати за таким принципом: хто з артільників упродовж сезону сільськогосподарських робіт більше працював, той отримував більшу платню. Організовувалися товариства для купівлі племінної худоби, посівного матеріалу, сільськогосподарських машин, організації збуту сільськогосподарської продукції. Більшовики закликали сільське населення до створення колективних товариств по вирощуванню городини, молочних та ягідних артільей²⁷⁸.

У реалізації цього курсу більшовики спиралися на комбіді. Перші трудові комуни на Уманщині стали організовуватися у квітні 1919 року, у районі міста Тального. У червні 1919 року в Уманському повіті було засновано 15 комун, на початку липня – вже 25. Христинівська трудова комуна була створена з учителів, учнів та працівників-залізничників. До першої трудової Тальянківської комуни входило 30 родин, які обробляли 50 десятин землі. Крім цієї комуни в Тальянківській волості було створено ще чотири. Організовано трудову комуну в селі Соколівочка, яка охоплювала сільськогосподарських робітників. До комуни «Вишнопільська» входило 12 родин, яким влада виділила 12 десятин родючої землі.

Колективні господарства на Уманщині (як і взагалі в Україні) організовувалися без врахування конкретних умов, із порушенням принципу добровільності. На поміщицьких землях, відведених під комуни, часто-густо селилися не споконвічні селяни, а міські жителі або ж люди з інших губерній. Зі створенням комун, радгоспів та тсозів радянська влада не розв'язувала аграрне питання. І це було однією із причин антибільшовицьких виступів селянства. Селянство Уманського повіту негативно сприйняло насильне насадження колективних форм обробітку землі. У квітні 1919 року проти утворення комун та інших видів колективних господарств виступили селяни 12 сіл Уманського повіту, (Громи, Псярівка, Паланка)²⁷⁹.

Газета «Червона зоря», аналізуючи ситуацію в Оксанинській волості, зазначала, що «відношення селян до радянської влади співчуваюче, вороже – до комун». А далі повідомляла, що під час повстання проти комуни виступили 40 селян – в с. Оксаниній, 30 чол. у селі Небелівка, 20 – Нерубайці²⁸⁰.

Активну і безпосередню участь у вилученні хліба проводили

²⁷⁸ На Уманщині. *Сільська біднота (Умань)*. 1919. 1 липня. С. 2.

²⁷⁹ Щоденники українського селянина Петра Федоровича Курінного. 1919 рік. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Київ : «Видавництво Людмила», 2019. С. 47, 55, 57.

²⁸⁰ Від повітового земельного відділу. *Червона зоря (Умань)*. 1919. 6 липня. С. 3-4.

продовольчі загони, які під приводом наявності лишків насильно забирали і вивозили з села не тільки хліб, але й різну сільськогосподарську продукцію. Загони формувалися із найбільш агресивно налаштованих більшовиків та тих, хто їм співчував. У складі продзагонів були спеціально підготовлені агітатори, які намагалися переконати селян у тому, щоб вони добровільно здавали хліб. В ряді наукових праць стверджується, що продрозкладка передбачала вилучення в селян тільки хліба. Однак архівні документи свідчать, що політика продрозкладки зводилася і до того, щоб забирати у селян не тільки хлібну продукцію, але й худобу, птицю, яйця, мед, м'ясо, молоко. Крім цього, вимагалася від селян безкоштовна здача державі соломи, сіна, навіть рогів і копит²⁸¹. Газета «Новини» (орган інформаційного бюро Армії УНР) повідомляє, що «більшовики так грабують села, як ніколи. Селяни журяться та нарікають, що навесні не буде чим обробляти поля і обсіювати».

До початку липня 1919 року в Україні діяло 46 продзагонів Росії, в яких налічувалося більше 1500 бійців²⁸².

Більшовицька влада своєю соціально-економічною політикою загострила і до того складну ситуацію у селах Уманського повіту. В регіоні поширювався голод, який супроводжувався страхітливими хворобами. 17 червня 1919 року Уманський повітовий комітет визнав, що у повіті панував голод, люди помирали²⁸³. Уманська газета «Известия» 20 червня 1919 року писала: «Голод с самыми ужасными его последствиями – голодным тифом царит в нашем городе, и особенно среди работающих масс ... Было уже много голодной смерти ...» Далі газета повідомляла, що ціни на предмети першої необхідності досягли небувалих розмірів. Купити продукти за твердими цінами не було ніякої можливості, трудящі маси у відчаї, багато підприємств зупинилося, і працівники позбавлені всякої роботи, сім'ї їх голодують. Часопис констатує, що такі трагічні події відбувалися в одному із тих повітів, який був житницею не тільки в Україні, але й Росії²⁸⁴.

Ради і комбідри, продзагони і продармія – вся ця значна сила

---

²⁸¹ ДАКО. Ф. Р-1. Оп. 1. Спр. 20. арк. 84.

²⁸² Політична історія України. ХХ століття: Т. 2. Револуція в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917-1920). К.: Генеза. 2003. С. 346.

²⁸³ ДАЧО. Ф. Р-2796. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 47, 48.

²⁸⁴ Местная жизнь. *Известия исполнительного комитета Совета рабочих депутатов (г. Умань)*. 1919. 17 квітня. С. 2.

грабувала українське селянство. Більшовики в Україні в першій половині 1919 року бажаної кількості хліба не взяли навіть накладанням продовольчої розкладки, яку реалізували силовими методами шляхом реквізиції і конфіскації. «Большевики в тревоге и каждый день посылают в деревни свои команды с пулеметами: забирать у крестьян хлеб и проч., и арестовывать «контрреволюционеров»... Так они называют тех крестьян, которые не дают хлеба или возражают против грабежей, производимых при обысках... Такие действия вызывают страшную ненависть к большевикам в народ...» – зафіксував у своєму щоденнику Петро Курінний²⁸⁵.

Селянські маси переконувалися, що більшовицька влада не задовольняє їх потреб, не вирішує аграрне питання, душить село продрозкладкою, примусовими реквізиціями. Селяни були невдоволені такими діями більшовиків і в різних формах висловлювали свій протест.

У середині травня 1919 року Уманщина була у руках повсталих на чолі із Никифором Григор'євим. Перед цим, колишній штабс-капітан Н. Григор'єв встиг виступити проти Центральної Ради та Гетьманату. На бік Директорії УНР він перейшов у районі Миколаєва у ході повстання проти Гетьманату. Проте через деякий час під впливом лівих есерів та анархістів командир дивізії та її командний склад стали «дуже гостро реагувати на дії більшовицьких продзагонів». Згуртувавши навколо себе 15-20 тис. вояків, Григор'єв у кінці квітня вирушив у похід на Київ і Харків. До середини травня у руках григор'євців опинилося чимало міст і сіл, серед яких Катеринослав, Кривий Ріг, Умань, Черкаси, Вознесенськ, Чигирин та інші²⁸⁶. У виданому 9 травня 1919 року керівниками повстанців Універсалі говорилося «Україна для українців», «Владу Рад народу України без комуністів», «диктатуру трудящих» тощо. Відійшовши від більшовиків, григор'євці почали розстрілювати членів продзагонів, розганяти ревкоми, і на їх місце призначати власних комендантів. По дорозі на Київ і Харків влаштовували численні єврейські погроми, позасудові криваві розправи над прихильниками радянської влади, грабували мирне населення. Але у другій половині травня червоноармійці завдали поразки військам Григор'єва, вигнали

²⁸⁵ Щоденники українського селянина Петра Федоровича Курінного. 1919 рік. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Київ : «Видавництво Людмила», 2019. С. 98-99.

²⁸⁶ Українське державотворення. Невитребуваний потенціал: Словник-довідник К. «Либідь», 1997. С. 109.

їх майже з усіх міст, у тому числі із Умані та Уманського повіту. У червні-липні 1919 року залишки григор'євців були остаточно ліквідовані.

Окремі отамани Київщини (Уманського, Сквирського, Липовецького, Чигиринського повітів) почали звертати увагу на Директорію, встановлювати з нею контакти. Ще у березні 1919 року армію більшовиків залишив загін Нестора Махна. Ще в часи свого об'єднання Н. Махно та Н. Григор'єв відправили лист до Директорії УНР, у якому пропонувався союз на засадах створення «тимчасової головної ради Республіки із соціалістичних елементів, які стоять на ґрунті радянської влади в незалежній Українській Республіці». Наприкінці липня Н. Махно відрядив кількох емісарів до голови Директорії УНР із пропозиціями воєнного союзу, а в серпні відправив до С. Петлюри емісара Х. Шпоту. 14 вересня махновські підрозділи ввійшли до Умані. На ст. Христинівка було підписано воєнну угоду між махновськими емісарами й командуванням армії УНР про спільну боротьбу проти білогвардійців. Махновці мали отримати від УНР набої, амуніцію, залишили в лазаретах своїх поранених та хворих, армія Махна тримала спільний фронт шириною 40 верст. 20 вересня відбулося підписання політичної угоди між командуванням армії УНР (С. Петлюра, Ю. Тютюнник) та махновською делегацією (О. Чубенко, В.Ейхенбаум). У разі спільної перемоги над «білими» махновцям було обіцяно автономію «вільного району» в складі Української Народної Республіки.

Найбільш впливовий отаман Київщини Зелений (Данило Терпило) із п'ятьма представниками командного складу дістався до Кам'янець-Подільського, де перебував уряд УНР. Там він провів переговори з Симоном Петлюрою. Делегація прибула у справі приєднання дивізії Зеленого до регулярного війська УНР. Під час переговорів головний загін під орудою самого отамана перебував на Уманщині.

Упродовж місяця загін витримав до 38 боїв у районі Київщини: Київському, Таращанському та Уманському повітах²⁸⁷. На Черкащині лідер селянських повстанців Василь Чучупак вперше підняв жовто-блакитний прапор і почав тіснити загони, які підтримували російських більшовиків²⁸⁸. В інформації з Уманського повіту Секретаріату ЦК КП(б)У відзначалося, що у кінці травня 1919 року

²⁸⁷ ЦДАВОУ. Ф. 1738. Оп. 1. Спр. 50. Арк. 47, 60, 69.

²⁸⁸ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 38. Арк. 58.

«масовим повстанням був охоплений весь повіт». Селяни Шукайводської волості насильно повернули 1500 пудів хліба, відібраного більшовицькими продзагонами, поміщицького маєтку в селі Ладижинка – 800 пудів пшениці. А перед цим селяни відмовилися надати місцевому комбїду коней та возів для вивезення з маєтку зерна²⁸⁹.

Найбільш резонансними збройними виступами проти радянської влади на Уманщині були повстання під керівництвом О. Штогрїна і М. Клименка. Як свідчать окремі джерела, О. Штогрїн родом із Уманщини (с. Старі Бабани), за політичними переконаннями був прихильником українських соціал-революціонерів, з часом примкнув до більшовиків. Коли червоноармїйці захопили Умань, служив на посаді інструктора військомату, часто роз'їжджав селами повіту. Спостерігаючи за життям селян, він розчаровувався у політиці більшовиків. Свої поїздки став використовувати для підготовки селянського повстання проти більшовиків. Сучасники О. Штогрїна у своїх споминах згадують, що він був середнього зросту, сухорлявий, із загорілим обличчям, зосереджений, маленькі, але дуже виразні очі. Навесні 1919 року О. Штогрїн зійшовся із М. Клименком, який займав посаду начальника одного з військових більшовицьких загонів, що перебував в місті Умані. Вони домовилися про збройний виступ проти радянської влади. Уманському військовому коменданту В. Вулю було заявлено по телефону: «Я, Клименко, підняв весь загін проти радянської влади, яка душить нашу Україну. Ми виженемо всіх більшовиків і самі будемо управляти, нам чужих не потрібно». Загін у кількості 150 чоловік оточив приміщення Уманського військового коменданта і скандував антирадянські гасла: «Бий жидів – спасай Росію!», «Геть радянську владу», «Хай живе народна влада!». Повсталі вимагали видати єврея-більшовика – Уманського військового коменданта, якого повсталі називали «гідрою революції»²⁹⁰.

У травні 1919 року прокотилося селянське повстання по селах Уманського повіту (Паланка, Заячківка, Бабанка, Подібна, Посухівська волость), «чтобы освободить наш край от большевиков».

Про цю подію також повідомляли і самі більшовики. Зокрема, більшовик Іван Кулик доповідав: «Прибыл в Умань приблизительно 8 мая. Незадолго до этого в Умани произошло восстание отряда

²⁸⁹ДА ЧО. Ф. Р-2796. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 23, 28.

²⁹⁰УКМ. Справа НДФ 72/2. Арк. 2, 3.

чрезвычайной комиссии и местного батальона под предводительством эсера-коммуниста Штогрин и российского эсера Клименко . будучи разбитыми в городе, они перешли в уезд. Штогрин расстрелян, Клименко продолжал организовывать крестьянство в уезде под лозунгом «Долой коммуны и жидовских комиссаров». 11 мая уже 11 сел восстали... Восстание подавлено. 11 мая днем собрался уездный крестьянский съезд, целиком кулаческий. После того как все наши кандидаты были провалены, мы, ссылаясь на осадное положение, отложили его до более благоприятствующих условий»²⁹¹.

12 травня 1919 року повсталі селяни захопили повітове місто. Повстанці розібрали залізничну колію, затримали вагон з продуктами, заарештували біля сотні більшовиків. Ввечері цього ж дня повсталі селяни захопили ст. Христинівка, розстріляли помічника коменданта станції Ляховського, затримали більшовицькі вантажі. «Мы пришли не грабить, а освободить нас от грабежников», «Мы не бандиты», «Мы ищем правды, порядка и закона»²⁹².

12 травня влада перейшла до Повстанського Революційного Комітету. Клименко призначив комендантом міста Бурлаку. 13 травня був розстріляний комендант Уманської волості Ананій Страйгородський.

Про повстання на Уманщині стало відомо у Вінниці, де розташовувався штаб Червоної армії. Звідти до Умані було направлено спеціальний кавалерійський загін. Але йому не вдалося захопити повсталих, вони встигли втекти. Тоді по Уманському повіту була розіслана телеграма: «Приказываю всему населению Уманского уезда задержать Штогрин, Клименка, Брыжатога и Скрыпача. Лиц, укрывающих их, буду расстреливать. В селениях, в которых будут формироваться контрреволюционные отряды, буду сжигать жителей, расстреливать из пулемета. За ложные сведения буду расстреливать. Начальник боевого участка Уралец»²⁹³.

О. Штогрін і М. Клименко продовжували вербувати в селах Уманщини нові сили для подальшої боротьби проти радянської влади. У червні 1919 року повстанці захопили і перекрили рух потягів лінією Умань – Христинівка, перервали телеграфний зв'язок з

²⁹¹ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 20, Арк. 20.

²⁹²Щоденники українського селянина Петра Федоровича Курінного. 1919 рік. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Київ : «Видавництво Людмила», 2019. С. 107-108.

²⁹³Гусев-Оренбургский. С. Книга о еврейских погромах на Украине в 1919 году. Петроград, Б.г. С. 53.

Києвом. М. Клименко виступав проти створення комітетів бідноти та більшовицьких революційних комітетів. Повстанці розігнали виконавчий комітет Ладиженської волості, захопили і утримували у своїх руках сім днів місто Умань²⁹⁴. Захопивши місто, керівники повсталих мали намір скликати селянський з'їзд і на ньому проголосити народну владу²⁹⁵. Повсталі були під впливом лівих соціал-революціонерів. Проте виконати свої наміри повстанцям не вдалося. Проти них були направлені значні червоноармійські сили. Для придушення виступу прибув озброєний комуністичний батальйон. Червоні після перестрілки вступили у місто Умань. Біля 70 повсталих було убито. Тоді ж стало відомо, що червоноармійський загін розстріляв О. Штогріна, одного з керівників українського національного руху, який мав значний авторитет серед селянства. За голову Клименка більшовики оголосили винагороду в 10 тис. крб. і заочно винесли смертний вирок.

Більшовицька преса постійно «інформувала» населення про успішні дії проти повстанців й декілька разів оголошувала про ліквідацію «банди»: «...волнение подавлено, остатки банд разбежались... мы полны признательности восхищения перед нашей доблестной красной армией»²⁹⁶.

М. Клименко з п'ятьма десятками вершників утік з міста, щоб набрати свіжих сил для боротьби з радянською владою.

У липні загони М. Клименка з'єдналися з повсталими, яких очолював Волинець. Масштаби та наміри уманського повстання викликали стурбованість у більшовицького керівництва України. Для його придушення були додатково направлені значні червоноармійські сили.

У боротьбі з повстанцями більшовики вдавалися до найжорстокіших методів, зокрема, катування, вбивства, погроми. Більш детальний опис цих резонансних подій занотував у своєму щоденнику П. Курінний «трупні розстріляних українців кидали на купу гною і забороняли ховати, собаки розтерзували тіла»²⁹⁷. 13 серпня 1919 року П. Курінний записав у щоденнику: «Сегодня большевики напали на больницу в Софиевском саду... и разстреляли раненых

²⁹⁴ЦДАВОУ. Ф. 1738. Оп. 1. Спр. 50. Арк. 21.

²⁹⁵Монке С. Ю., Петренко А. І., Кузнець Т. В., Карасевич А. О., Кривошея В. В., Кривошея І. І. Нарис історії Уманщини (з найдавніших часів до 60-х років ХХ століття). К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2001. С. 107.

²⁹⁶Местная жизнь. *Известия исполнительного комитета Совета рабочих депутатов (г. Умань)*. 1919. 20 червня. С. 1.

²⁹⁷Щоденники українського селянина Петра Федоровича Курінного. 1919 рік. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Київ : «Видавництво Людмила», 2019. С. 217.

повстанцев (36 человек). Розстріляли з кулеметів. Обурені звірствами більшовиків в Софіївській лікарні, мешканці міста врятували поранених повстанців земської лікарні: «...еврейское население, узнавшее о возможности такого нападения поспешило к больнице, окружило таковую и не допустило большевиков... толпой, заявляя, что большевики пройдут к раненым только по трупам толпы... Не решившись разстреливать толпу, большевики ушли на с. Войтовку... и таким образом, раненые здесь остались живы...»²⁹⁸.

Селянські виступи створювали великі проблеми для більшовиків. У першій половині 1919 року в Україні відбулося 660 великих і малих повстань, її територія перетворилася на суцільний повстанський табір. Тільки навесні 1919 року повстанці в Україні прикували до себе сили Червоної армії загальною чисельністю до 21 тис. багнетів з 20-тма гарматами і 3-ма бронепотягами²⁹⁹.

Однак уряд Директорії УНР недооцінював сили і значення повстанського руху, тому що не прагнув створити на Правобережній Україні єдиного керівного центру. Цю обставину можна розглядати як один із факторів, який посилював хитання серед отаманських повстанців.

8 серпня 1919 року червоноармійські частини залишили Умань, оскільки розпочався похід армій УНР проти більшовиків. У напрямку до Одеси рухались наддніпрянські частини української армії, якими командували генерал-хорунжі Василь і Юрко Тютюнники та генерал хорунжий Олександр Удовиченко. Їм протистояла Південна група 12-ї армії більшовицьких військ. Після кількох військових операцій частини української армії зайняли Умань. 2 вересня їх витіснила 58 стрілецька дивізія на чолі з Іваном Федьком. З 2 по 7 вересня через Умань на північ відступали війська Південної групи радянських військ. На деякий час місто знову лишилося без влади. Звернімо увагу на жорстокість більшовицької влади. Швидка евакуація більшовицьких установ підштовхнула каральні органи до дій. Стало відомо, що 2 вересня 1919 року більшовики, відступаючи, за наказом комісара Філатова готувалися розстріляти 150 чоловік української інтелігенції. Місто захопили війська Директорії і наказ не встигли виконати³⁰⁰.

²⁹⁸Щоденники українського селянина Петра Федоровича Курінного. 1919 рік. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Київ : «Видавництво Людмила», 2019. С. 34.

²⁹⁹Антонов-Овсієнко В.А. В боротьбі за радянську Україну. *Літопис революції*. 1932 №1-2. С. 126.

³⁰⁰Щоденники українського селянина Петра Федоровича Курінного. 1919 рік. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Київ : «Видавництво Людмила», 2019. С. 222.

ДЕНІКІНСЬКИЙ РЕЖИМ НА УМАНЩИНІ (ВЕРЕСЕНЬ-ГРУДЕНЬ 1919 Р.)

Завдяки спільному військовому походу армій УНР і ЗУНР більшовицькі війська відступили. 8 серпня 1919 року червоноармійські частини залишили південні повіти Київської губернії, а ряд міст зайняли українські війська. 1919 року до південних повітів Київщини вступили денікінські війська.

У кінці вересня 1919 року російська Добровольча армія генерала Антона Денікіна захопила більшість українських земель. На три місяці під владою денікінського режиму опинилося політично активне й соціально чутливе населення Уманщини, яке з початком революційних подій пережило владу кількох урядів.

За часи денікінської адміністрації в Умані функціонувала різноманітна мережа газетних видань, як російськомовних («Свободный Голос», «Уманская жизнь», «Русское дело»), так і на українській мові («Громадське життя»).

Інформація газетних публікацій свідчить про те, що 24 вересня 1919 року в Умані і повіті встановлено денікінську владу. Населення міст і сіл зустріли білогвардійців неоднозначно. Заможні верстви суспільства, передусім, поміщики, власники нерухомості вітали їх як визволителів.

Населення Уманщини розчароване політикою більшовиків, вбачало в денікінцях визволителів, ставилося до них лояльно. Місцеві раділи не стільки від приходу Добровольчої армії, а радше від закінчення панування більшовиків, про що свідчить замітка в жовтневому номері газети «Киевлянин»: «В Уманському і Черкаському повітах стало спокійніше. Населення відноситься до денікінської влади доброзичливо»³⁰¹. Із приходом білих в Умань вітала денікінців уманська інтелігенція, «...его власть крепче и осмысленнее». 20 жовтня 1919 року Уманська міська дума доручила особливій комісії провести збір на користь Добровольчої армії³⁰².

Неспроможність окупаційного режиму створити дієвий адміністративний апарат, реалізувати свій внутрішньополітичний курс частково пояснюється їх кадровою політикою в Україні.

³⁰¹ В Уманском и Черкасском уездах. *Киевлянин (Киев)*. 1919. 18 жовтня. С. 2.

³⁰² Щоденники українського селянина Петра Федоровича Курінного. 1919 рік. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Київ : «Видавництво Людмила», 2019. С. 236.

Українофобство А. Денікіна підштовхнуло його до заборони прийому на роботу службовців, які працювали в установах Української Держави та УНР. За розпорядженням денікінської влади припинили діяльність Уманська міська Дума і Земські Повітові Збори³⁰³.

Начальником Уманського повіту призначено Венедикта Флоріановича Бялоцького, комендантом Умані – полковника Євгена Рункевича. З призначенням Бялоцького на початку жовтня 1919 року начальником Липовецького повіту, на його посаду був призначений капітан Семенов. «Очевидно, что эта власть как и другия стают на ту же ошибочную дорогу – преследования лиц, служивших при прежних правительствах... упуская из виду, что многие служили или под страхом угроз или в крайности ради куска хлеба и по приказам... Для чего и для кого нужны эти преследования и разстрелы?» – записав у своєму щоденнику свідок тих подій, мировий посередник, громадський і кооперативний діяч Уманщини П. Курінний³⁰⁴. Автор засуджує арешт денікіською владою уманського слідчого Д. Лещенка за те що той служив слідчим при Директорії³⁰⁵.

У зв'язку із закриттям Уманського відділення Українського Банку, у важкому фінансовому становищі опинилися земські установи: школи, лікарні, канцелярія. Вчителі, лікарі, службовці кілька місяців не отримували зарплати, що свідчить про вкрай складну фінансово-економічну ситуацію в повіті.

Необхідність забезпечення продовольством армії за відсутності надійної економічної бази призвела до застосування адміністративних методів. Селянин повинен був внести до 1 вересня одноразовий податок на користь білогвардійців у розмірі 5 пудів зерна цьогорічного врожаю, починаючи з кожної після 4-ї десятини землі. Це відчутним тягарем лягало на селянські господарства³⁰⁶. До того ж, як тільки появилися денікінські війська, поміщики повіту стали вимагати, щоб селяни платили їм худобою та хлібом за захоплені у них землі, або ж за землі, які перебували в оренді. Селяни Уманщини відразу поставились вороже до аграрної політики денікінського уряду. Кореспондент газети «Народна воля» повідомляє: «Загальне враження на місцях – ненависть сільського

³⁰³Щоденники українського селянина Петра Федоровича Курінного. 1919 рік. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Київ : «Видавництво Людмила», 2019. С. 299.

³⁰⁴Там само. С. 274.

³⁰⁵Там само. С. 295.

³⁰⁶Олена Бойко. Денікінський режим на українських землях: державний устрій, соціально-економічна і національна політика. Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 рр. : зб. наук. пр. Нац. акад. наук України, Ін-т історії України НАН України. С. 129.

населення до денікінців і нетерпляче очікування української армії»³⁰⁷. Були випадки роззброєння дрібних загонів денікінців.

Денікінська військова адміністрація почала запроваджувати порядки силами каральних загонів та підрозділами контррозвідки. Так, уманський комендант видав наказ, в якому заборонив приватні розмови телефоном (за винятком лікарів). При цьому попереджав, що «розмови вести на російській мові». 6 листопада 1919 р. окупаційною владою був виданий циркуляр, який наказував педагогічному та учнівському колективу Уманської Української гімназії перейти на російську мову навчання. У випадку невиконання розпорядження влади – припиняється фінансування закладу з державного і місцевого бюджетів³⁰⁸.

Денікінська влада також внесла свою лепту у ганебну справу насильств проти єврейського населення. У містечку Тальному денікінці влаштували єврейські погроми – пограбували всі крамниці, спалили цілий житловий квартал, де проживали євреї. В Умані налякані євреї вітали денікінське військо з квітами, але це не врятувало їх від погрому.

У ніч з 19 на 20 жовтня 1919 року денікінці закатували учасників профспілкового руху на Уманщині Х. Проскуровського і С. Карпінського. Газета «Новини» 12 листопада 1919 року повідомляла, що у селах Уманщини денікінці заганяли селян у воду, вигукуючи: «Это вам второе крещение».

Денікінці виявляли свою ненависть до українства. 27 вересня 1919 року в уманському театрі відбувся концерт національного хору під керівництвом священника П. І. Рендо. Концерт пройшов успішно, але один з офіцерів денікінської армії намагався стріляти в регента хора за те, що хор співав «Як умру то поховайте» Тараса Шевченка³⁰⁹.

Проти денікінців та їх каральних акцій піднялася хвиля протесту, яка переростала у масові повстання. На Уманщині 400 повсталих зробили набіг на станцію Березань, взяли в полон офіцерів-добровольців і наклали на них контрибуцію в сумі 240 тис. крб. Із часом повсталі заволоділи станцією Бобринська і перекрили рух залізницею.

---

³⁰⁷ По Україні. *Народна воля (Київ)*. 1919. 4 листопада. С. 1.

³⁰⁸ Щоденники українського селянина Петра Федоровича Курінного. 1919 рік. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Київ : «Видавництво Людмила», 2019. С. 298.

³⁰⁹ Там само. С. 288.

Фактична реставрація дореволюційних порядків в українському суспільстві, антиукраїнська національна політика білогвардійського режиму викликали відповідний опір населення України, зокрема і Уманщини. Цим скористалися більшовики. 6 грудня 1919 року з'єднання Армії УНР під командуванням генерала М. Омеляновича-Павленка вирушило у «Зимовий похід» по запіллі більшовицької та денікінської армії. Три українські дивізії – Київська (командуючий, генерал Ю. Тютюнник), Запорізька (командуючий, генерал А. Гулий-Гуленко), Волинська (командуючий, генерал О. Загородський) – пройшли близько 2,5 тис. км окупованою ворогом територією, ведучи важкі бої за Липовець, Умань, Смілу, Балту і т.д. 30 грудня під час боїв в Уманському напрямку, у районі залізничної станції Тамянка – Легезино, Волинська група разом з повстанським відділом отамана А. Волинця розбила денікінський полк. 31 грудня 1919 року 6-й загін Запорізької групи захопив Умань, там українська армія була реорганізована так, щоб військові частини відповідали партизанським умовам боротьби і за потреби змогли б знову перейти на положення регулярних військових формацій. З півночі наступали війська Червоної Армії.

Надзвичайно цінний матеріал про боротьбу різних політичних сил за вплив на маси міститься у спогадах дружини Панаса Феденка (члена Центральної Ради і Трудового конгресу) про відвідування нею Умані на початку грудня 1919 року. Жінка за наказом прем'єра І. Мазепи перевозила у надійне місце політичні документи і його записки. Зупинившись у будинку уманського священика Крамаренка вона рушила на базар: «Базар був повний всячини. Сиділи баби, продавали величезні білі булки та паляниці, печені на капустяному листі, ковбаси, сало, яблука... Питаємо ціну каже якусь малу ціну...». Отже, на досить-таки заможній регіон нагрянула Добровольча армія, яку й застала жінка в Умані «...Скоро довідалися, що йде на Умань білогвардійська армія, що по дорозі все змітає, як сарана...»³¹⁰. Тому коли розійшлися чутки, що наступає українська армія, населення краю тішилося і сподівалося на повернення порядку. З приходом української армії ціни на продукти і товари знизилися. Важливо було й те, що населення користувалося гривнями. Цей факт засвідчував віру селян в повернення української влади.

---

³¹⁰ Феденко П. Минуло півстоліття. Зимовий похід Армії Української Народної Республіки 1919-1920 рр. Нью-Йорк, Джерзі Сіті, 1972. С. 50.

Єврейські погроми

1919 рік увійшов у вітчизняну історію як час наймасштабніших найкривавіших ексцесів за національною ознакою. Найбільш трагічним цей рік був для єврейства. «Краткая еврейская энциклопедия» визначає погроми, як – напади оточуючого населення на євреїв з метою вбивств, насильства над особистістю, грабунку, знищення майна, підпалів³¹¹.

Документи трагічної історії України 1917-1921 рр. свідчать, що погроми спричиняли денікінці, маючи на озброєнні великодержавну ідеологію, проявом якої був відвертий антисемітизм. Суспільна думка визнає факти погромів породжених надто радикальним революціонізмом тих червоних частин, які тимчасово опинялися в полоні настроїв партизанщини. Дані про загальну кількість єврейських погромів в Україні дає підставу стверджувати, що вони відбувалися і на територіях, де офіційною владою була проголошена Директорія. За підрахунками дослідника О. Будницького в 1919 році, в Україні військами Директорії було здійснено 40% від загальної кількості єврейських погромів, загонами під командуванням отаманів, які не корилися Петлюрі – 25%, 17% антисемітських акцій здійснили білі частини, 9% – червоні, 4% – григор'євці, 3% – поляки³¹². Найкривавіші погроми відбулися в Бердичеві, Рівному, Житомирі, Проскуріві, Черкасах, Фастові.

Надзвичайно трагічні події відбулися і в Уманському повіті тогочасної Київської губернії. В досліджуваний період Умань – повітове місто Київської губернії з 60-65 тисячним населенням, зокрема, проживало: 35-40 тис. євреїв, 20 тис. українців і росіян, 3 тис. поляків. «Євреи составляли подавляющее большинство в городе, занимая центральные улицы и весь охватывающий их район»³¹³. Єврейське населення Уманщини скупчувалося переважно в повітовому центрі та містечках повіту (Дубова, Буки, Тальне. Покотилове, Антонівка, Ладжінка, Іваньки, Торговиця).

Євреї повіту займалися головним чином дрібними ремеслами і торгівлею. Серед міських і містечкових євреїв багато було представників інтелігенції (юристи, лікарі, акушери, фельдшери),

---

³¹¹Електронная Еврейская Энциклопедия. Режим доступа: <http://www.eleven.co.il/article/15410> (дата звернення: 12.02. 2019).

³¹²Будницький О.В. Российские еврей между красными и белыми (1917-1920). Москва, 2005. С. 172.

³¹³Еврейское местечко в революции. Очерки. Москва, Ленинград, 1926. С. 83.

робітничих професій.

Погромна хвиля, що почалася наприкінці 1917 року, набула масового характеру з грудня 1918 року. Важкі часи довелося пережити єврейським громадам протягом 1919-1920 рр. Провінція була майже повністю відірвана від центру і у найбільш відповідальних, найважливіших моментах не могла встановити зв'язок з Києвом. Повідомлення, які час від часу надходили до національного Секретаріату, мають випадковий характер, і не дають повної картини того, що відбувалося на місцях.

Найкривавішим на Уманщині був травень 1919 року. Протягом місяця в Умані відбулося три погроми (убито 400 людей)³¹⁴. Погроми спіткали містечка і села повіту: Христинівку, Ладижинку, Дубову, Маньківку, Тальне, Буки, Гереженівку. Число жертв більше 100 осіб³¹⁵.

У добу національно-визвольних змагань, особливо в 1919-1921 роках, давня ворожість до євреїв з боку антибільшовицьких сил підігрівалася поширеною думкою про те, нібито євреї стояли на пробільшовицьких позиціях. І це підтверджується тогочасними свідченнями з місць. Як згадує свідок єврейських погромів в Умані 12-14 травня 1919 року студент Б. Рабінович: «Советская власть была установлена в Умани 11 марта. Уманская еврейская молодежь принимала деятельное участие в коммунистическом движении вообще и в организации органов Советской власти в частности. Еврейский элемент был в значительной мере представлен во всевозможных учреждениях и канцеляриях. С самого начала утверждения Советской власти в Умани бросалось в глаза это преобладание евреев повсюду и стали раздаваться с разных сторон нарекания и выражения крайнего недовольства по поводу «еврейского засилия». Як зазначає Орест Субтельний «...фактом є те, що непропорційно багато євреїв було серед більшовиків, зокрема серед їхнього керівництва, командирів продзагонів, збирачів податків і особливо в Чека – таємній поліції, яка викликала ненависть і жах. Тому в цьому хаосі євреї знову стали об'єктом невдоволення»³¹⁶. Так, військовим комісаром Умані більшовицькою владою було призначено єврея Вуля, командиром окремого червоноармійського

³¹⁴Книга погромов. Погромы на Украине, в Белоруссии и европейской части России в период Гражданской войны 1918-1922 гг. : Сборник документов Москва, 2007. С. 222.

³¹⁵Документи трагічної історії України (1917-1927 рр.). Київ, 1999. С. 258.

³¹⁶Субтельний О. Україна. Історія. Київ, 1991. С. 317.

загону Фіша (єврей), з 12 членів Тальнівського ревкому 4 були євреями, до складу виконавчого комітету села Дубова обрано 5 євреїв.

На захист євреїв ставала центральна і місцева українська влада, яка вживала рішучих заходів для припинення антиєврейських ексцесів, розслідувала їх, надавала матеріальну допомогу погромленим. Проте різні ватажки і владні структури неоднозначно ставилися до погромів. Так, в березні 1919 року, перебування більшовиків на Уманщині супроводжувався єврейськими погромами. Прийомами погромництва, якими широко користувалися більшовики в місті та повіті, для узурпації влади, зміцнення своєї фінансової системи були контрибуції, повинності, реквізиції, (в більшій частині були неоплачені), арешти заможного єврейського населення, примусові роботи. Так, у містечку Тальному Уманського повіту за невнесення контрибуції були арештовані «буржуї», серед яких 90% були євреями. Більшовицька влада зобов'язала населення Умані сплатити 15 млн. крб. контрибуції.

Одним з найганебніших видів антиєврейських ексцесів були грабежі і вбивства. Погромниками були підрозділи регулярних армій. Як свідчать документи, в Умані з приходом 8-го Радянського полку «...начались нескончаемые массовые грабежи . населения, главным образом еврейского... Вооруженные люди с красными бантами, красными шарфами и перевязями, с нагайками, револьверами, шашками, ружьями и во многих случаях даже пулеметами, вривались в квартиры и, начав с какого-нибудь предлога или без предлога, производили разгром и расхищение всего имущества, требуя денег и забирая ценности»³¹⁷.

Грабежі супроводжувалися вбивствами. В підтвердження наведемо приклад з доповіді уповноваженого по Уманському району Головної місії Російського товариства Червоного Хреста Х. Проскурівського на засіданні представників громадськості міста Умані 5 липня 1919 року: «Из случаев убийств особенно кошмарным является убийство жены часового мастера Лирмана при налете на его квартиру. Когда его жена подняла крик о помощи, она была тут же расстреляна красногвардейцами»³¹⁸.

Погроми були направлені на знищення всієї єврейської громади

³¹⁷ Книга погромов. Погромы на Украине, в Белоруссии и европейской части России в период Гражданской войны 1918-1922 гг. : Сборник документов Москва, 2007. С. 125.

³¹⁸ Там само. С. 130.

містечка та заволодіння майном погромленого єврея. Так, наприклад, в містечку Юстинград було спалено 140 магазинів, паровий млин, 400 єврейських будинки, 3 заводи сельтерських вод, 6 синагог, 6 шкіряних виробництв, ощадно-позичкове товариство та 2 лазні.

Невід'ємною рисою погромництва стало масове згвалтування жінок.

Уманці, сучасники подій, у своїх спогадах стверджують, що серед нападників були злочинці. Колишні вбивці і злодії записувалися добровольцями до червоних частин, і під час погромів чинили звірства.

Зусиллям гласних Уманської міської думи, вдалося відмовити начальника гайдамацького загону Д'яченка від наміру вчинити погром. Напередодні, сотник був керівником різни єврейського населення Теплика і, ввійшовши в Умань, цинічно заявляв, що не дасть порятунку і уманським євреям. Учасники селянського з'їзду Уманщини, який відбувся в травні 1919 року, прийнявши і заслухавши єврейську делегацію, засудили погроми.

З точки зору історичної справедливості слід визнати, що частина українців вдавалися до антиєврейських ексцесів. Зокрема, начальник військового гарнізону Умані в добу Директорії УНР, колишній австрійський військовополонений, родом з Галичини, полковник Добрянський організував облави на місцевих євреїв. Військовий комісар Умані, місцевий українець, полковник Дерещук наклав на єврейське населення трьохмільйонну контрибуцію. За невиконання наказу гнівно погрожував розправою. Коли радянська влада зміцнилася і набула усталених організаційних форм, вона розпочала непримиренну боротьбу проти погромів і жорстоко карала погромників.

Окремо зупинимось на погромах, вчинених селянами. Для містечка, де спостерігався симбіоз жителів-євреїв і українських селян, цей тип погромів особливо актуальний. В ході боротьби за незалежність українці, яких в основному підтримувало село, пересвідчилися, що більшість міського і містечкового населення вороже ставилися до їх національної справи. Тому село, скориставшись із загальної анархії і хаосу, спробувало взяти реванш. Воно легко знайшло традиційного «винуватця» усіх бід – єврея. Існував стереотип, згідно з яким євреї були насамперед експлуататорами і спекулянтами.

Окрему «криваву сторінку» єврейських погромів вписали

повстанські отамани. Рідко було якесь містечко або місто на території отаманщини, де жили євреї, щоб там не погуляла отаманська рука, де б не було мордування, катування й убивства, грабежу беззбройних людей, починаючи з старих дідів і кінчаючи малими дітьми. Важкі часи довелося пережити єврейській громаді містечка Дубова Уманського повіту протягом червня 1919 року. 3 червня увірвалася банда Казакова. За один день бандити стягнули з мешканців контрибуції в 25 тис. карбованців. Через кілька днів погром вчинила банда Вежелінського, затребувавши у місцевого єврейства 15 тис. крб. контрибуції. 17 червня кривавий погром влаштували об'єднані сили банд отаманів-погромників Казакова, Смирнова, Попова і Шевченка. Аби якось убезпечити себе від набігів, євреї почали копати схованки, де ховалися з усією величезною ріднею й сусідами. Та це їм допомагало лише під час «малих» погромів. Наприклад, під час «великого» погрому в Дубовій у підземному сховищі було перебито одразу дев'ять великих родин – свідків не лишилося. Майже останнім сумним акордом був наліт на житло старого рабина. Його вбивали довго й страшно, вимагаючи показати, де євреї заховали гроші. Хоча перед цим винесли з його хати досить багато грошей та коштовностей, які громада для зберігання віддала рабинові. Вже ледь дихаючи, він просив кулю, але натомість йому викололи очі. Сімдесятип'ятилітньому меламеду Пейсаху Ізборському купка п'яних бандитів відрубувала по суглобах руки, якими він тримав псалтир, а він в цей час голосно читав псалми. Вагітній жінці Естер Дінштейн відрубали голову, а дитиною, яку дістали з її розпоротого черева, гралися як м'ячем. Як загинув адвокат Нестеровський з дружиною, переповідали лише натяками – описати словами, як над ними глумилися, було неможливо. За свідченнями очевидців; «Только два часа продолжалось это посещение местечка, но то были два часа пыток, истязаний... За два часа резни било убито 15 чел. и неисчислимое количество изуродованных, 8 чел. тяжело раненных. ...поповско-казацкий отряд...ушел из местечка, оставив новых сирот и вдов...»³¹⁹.

Низку єврейських погромів влаштували підлеглі отамана Никифора Григор'єва, колишнього командира дивізії Червоної армії, котрий на початку травня підняв антибільшовицький заколот³²⁰.

Український політичний діяч Володимир Винниченко вважав

³¹⁹ Книга погромов. Погромы на Украине, в Белоруссии и европейской части России в период Гражданской войны 1918-1922 гг. : Сборник документов Москва, 2007. С. 169.

³²⁰ Там само. С. 116-117.

отаманщину саме тією силою, яка породила масове свавілля антисемітського забарвлення³²¹.

Щоб хоч якось оборонятися, євреї створювали загони самооборони. Такі загони були організовані єврейською молоддю в Умані, Христинівці. Євреї намагалися чинити опір погромникам. Все ж у більшості випадків вони були безсильні перед регулярними військами і і повстанськими загонами.

На окрему увагу заслуговують взаємини поляків, росіян і євреїв Умані. Польське населення міста зовні підкреслювало свій нейтралітет в погромницькому русі. Проте, зафіксовані випадки, коли поляки утримувалися від надання допомоги єврейству, зокрема, не давали притулку у своїх квартирах під час погромів. За словами свідків: «...средняя русская интеллигенция относилась враждебно и отказывала в убежище. Многие были весьма довольны погромом...»³²².

Отже, в повоєнну революційну ситуацію для євреїв України найгіршим був 1919 рік. Лише цього року – відповідно до підрахунків Міністерства єврейських справ УНР – сталося близько 1300 антиєврейських погромів, в яких від 50 до 60 тисяч євреїв було вбито, понад 100 тисяч дітей залишилися сиротами, близько мільйона осіб стали біженцями³²³.

Серед основних сил, причетних до антисемітських акцій на Уманщині, були як розрізнені повстанські формування, так і окремі частини української, червоної та добровольчої армій.

Внаслідок погромів містечка Уманщини представляли собою повну соціальну руйну, картину морального, матеріального та фізичного знищення. Нестабільність у країні, державні перевороти, що протягом короткого періоду йшли один за одним, непевність у політичній обстановці, і головне, нескінченні погроми – зруйнували єврейське життя в місті і повіті і перешкодили будь-якій громадській діяльності.

Остаточне утвердження влади більшовиків

Суттєво суспільно-політичні зміни відбулися в Україні на початку 1920 року. Ці зміни виникли у зв'язку із відступом

---

³²¹ Винниченко В. Відродження нації. (Історія української революції [марець 1917 р.-грудень 1919 р.] Частина III. Київ – Відень, 1920. Київ, 1990. С. 365.

³²² Книга погромов. Погромы на Украине, в Белоруссии и европейской части России в период Гражданской войны 1918-1922 гг. : Сборник документов Москва, 2007. С. 136.

³²³ Магочій П.-Р. Євреї та українці: тисячоліття співіснування. Ужгород, 2016. С. 59.

денікінської армії під натиском Червоної армії. Відступ був настільки поспішним, що між фронтами залишився простір до 200 верств. Цю обставину використали війська УНР і вступили на землі, де не було окупантів, відновлюючи українську владу.

31 грудня 1920 року 6-й загін Запорізької групи захопив Умань, там українська армія була реорганізована так, щоб військові частини відповідали партизанським умовам боротьби і за потреби змогли б знову перейти на положення регулярних військ. Захоплення Умані відбулося разом з кінним полком імені Костя Гордієнка та повстанським відділом отамана Шепеля. Так, на початок 1920 року, Армія УНР змогла встановити тісний зв'язок з повстанцями і це було сприятливим фактором для подальшого успіху походу. В селі Великі Трояни, що на південь від Умані, селяни проводили бій з відступаючими денікінцями. Об 11-й годині ранку ворог повів наступ на частини Волинської дивізії, яка займала села Майданецьке й Білашки. Ці села після чотирьохгодинного бою були залишені українськими частинами, о 19-й годині Волинці зайняли Кам'яне і Вишнопіль³²⁴.

Повертаючись до подій на початку січня 1920 року та руху Армії УНР Зимового походу ворожим заціллям, варто зазначити, що в той час на території центральної Наддніпрянщини постійно з'являлися вогнища селянських повстань. Так, 1 січня 1920 року в районі села Трояни повстали селяни, які перекрили дорогу денікінцям. Умань була зайнята 6-м загоном Запорізької дивізії, але перебування армії УНР в цьому районі було нетривалим. До Уманського району швидко наближалися частини РСЧА. Перед ними рухався загін отамана Волоха, він діяв як окрема від Червоної Армії частина під гаслами українських боротьбистів³²⁵.

З району Звенигородки білогвардійські частини відходили в напрямку Єлисаветграду, а також на Тальне, а потім і далі, залишивши в місті кінну заставу. Стан озброєння в українському війську був поганий, у зв'язку з цим Тютюнник віддав наказ привести до ладу зброю та розподілити її між вояками рівномірно. Задля цього на 2-3 січня він призначив днювання армії УНР та зайнявся підготовкою до бою за Умань³²⁶.

З 4 січня армія розпочинає загальний рух на південь, в район

³²⁴Галузевий Державний Архів Служби Зовнішньої Розвідки України (далі – ГДА СЗР України). Ф. 11012. Т. 22. Арк. 115.

³²⁵Омелянович-Павленко М. В. Спогади командарма (1917 -1920). К., 2007. С. 280.

³²⁶ГДА СЗР України. Ф. 11012. Т. 22. Арк. 51.

Голованівська, Покотилова³²⁷. Галицька армія зосереджувалась у трикутнику Жмеринка – Вінниця – Вапнярка. В Умані – Вінниці – Хмільнику – Літині. Відділ отамана Волоха після бою з білогвардійцями біля Липовця був змушений відправитися в напрямку на Єлисаветград. Від його відділу в селі Россоша, що в 20 верстах від станції Христинівка, відділився Кінний Слобідський полк, який знищив червоний прапор і під українським національним стягом приєднався до Запорізької дивізії.

Захопивши 5 січня 1920 року Уманський повіт, військові частини УНР створили умови для формування місцевої демократичної влади. Командування призначило полковника Ольшевського на посаду начальника залоги Умані і повіту, а повітовим комісаром призначено Петра Дерещука (уродженця с. Вишнопіль Уманського повіту). Тут доречно з'ясувати, хто ж такий Петро Кузьмович Дерещук. Народився в багатодітній селянській родині 29 червня 1886 року. 1905 року 19-літній юнак здав екстерном іспити при Уманській гімназії на звання народного вчителя. В 1909 році він здобув право викладати у двокласних школах, навчальний курс в яких становив уже три роки. Чи зі своєї волі, чи всупереч їй, але вже 1915 року вишнопілець захищав царя-«батюшку» на Південному фронті Першої світової війни³²⁸. Військовий діяч, учитель; комісар Національного Союзу в Уманському повіті, командир 38-го Українського полку (спробував його українізувати, перевести у розпорядження Центральної Ради, через це навіть потрапив під арешт), інспектор 3-ї Запорізької дивізії, державний інспектор Запорізького корпусу Армії УНР, повстанський отаман (1918-1924 рр.); військове звання – прапорщик Російської (царської) армії. Член Української партії соціалістів-революціонерів (із 1917 р.). Делегат 1-го Всеукраїнського військового з'їзду (Київ, 1917 р.). Один з організаторів повстання проти гетьманату Павла Скоропадського в листопаді-грудні 1918 в Уманському повіті.

У повіті розпочала свою роботу редакція газети «Україна» (надруковано близько 20 тис. примірників), на шпальтах якої друкувалися відозви Тютюнника до селян із закликом підтримувати українську владу. Це була важлива справа, оскільки до цього повіти Київської губернії були цілком позбавлені об'єктивної інформації,

---

³²⁷ Там само. Арк. 116.

³²⁸ Коваль Р. Петро Дерещук і Дмитро Цвітковський. До історії партизанського руху на Уманщині в 1920-1924 рр. Київ : Історичний клуб «Холодний Яр», 2010. С. 19.

поширювалися тільки чутки із джерел денікінської пропаганди. Генерал М. Омелянович-Павленко згадував, що діяльність українців-військових створювала враження, «що з Уманщини розпочнеться знову державно-організаційна праця на всю Україну»³²⁹. Автор спогадів звертає увагу на всіляку підтримку з боку населення Уманщини, наводячи численні приклади: «частини наші всюди тішилися співчуттям мас й їх активною допомогою. Наприклад, частина, яка стояла в селі Оксанино Уманського повіту, охоронялася селянами на їхнє власне бажання на час нічного відпочинку. А частини, які билися в районі Тального, мали активну піддержку в часі бою з боку селян, і був випадок, коли одна з наших гарматних частин через зіпсуття гарматних коліс і сильну багнюку примушена була під ворожим напором кінноти залишити гармату, але селяни виступили активно в поміч, відбили од ворога гармату, запрягли у власні коні й доставили гармату до штабу нашої армії»³³⁰.

О. Волох, знаючи що наближаються більшовики, ухвалив рішення, напавши на Армію УНР, захопити Умань. Командування Армії УНР було повідомлене про загрозу з боку волохівців, тому ретельно вело підготовку війська до майбутніх боїв. Та попри запобіжні заходи, 11 січня гайдамаки, вчинивши раптовий напад на місто, змогли захопити всі головні його установи та роззброїти більшу частину Гордієнківського кінного полку та Богданівського куреня. Отаман поставився досить жорстко до захоплених у полон старшин, за його наказом діяла «чрезвичайка», котра, не розбираючи вини, арештовувала старшин, більшість з яких було розстріляно, в тому числі й командира богданівців Федота Кириченка³³¹. Всіх козаків полку було примусово включено до гайдамаків, вільною залишилася кінна сотня Богданівського куреня, якій пощастило не потрапити до полону. Про уманські події у головному штабі Армії УНР стало відомо лише увечері 11 січня, а наступного ранку українські дивізії почали штурм міста. Більшовицька влада прийняла всі міри, щоб утримати Умань.

Але спроби захопити Умань виявилися марними, і уенеровські війська повернули на південь. На цей час формування Волоха не підлягали роззброєнню в планах Революційної воєнної ради 12-ї радянської армії, їх планували влити до одного зі своїх з'єднань, хоча

³²⁹ Михайло Омелянович-Павленко. Спогади українського командарма. К. : Планета людей, 2002. С. 254, 276.

³³⁰ Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917-1920) : Документально-художнє видання. К., 2007. С. 248.

³³¹ ГДА СЗР України. Ф. 11012. Т. 26. Арк. 113.

боротьбисти намагалися зробити все, щоб гайдамаки збереглися як військова частина.

Командування армією Зимового походу зробило спробу домовитися з більшовиками. Ю. Тютюнником була передана пропозиція до Червоної Армії не переходити залізницю Христинівка – Цвітково, в разі переходу ними зазначеної лінії українське командування буде вважати це відновленням війни між ними. Але пропозиція була передана із запізненням, хоча в загальній ситуації не мала жодного впливу на рішення більшовиків, вони діяли не звертаючи уваги на українську армію³³². 12 січня до Умані увійшов авангард 44-ї червоної дивізії зі складу 14-ї армії, який вибив звідти малочисельну українську залозу. В околицях знаходився полк Таращанської дивізії, що нараховував 300 чол. піхоти, велику кількість кінноти та 4 гармати. На станцію Поташ прибули два більшовицькі ешелони.

М. Омелянович-Павленко наказав усім дивізіям вирушати на Умань, 13 січня при операції захоплення міста було взято в полон біля 30 волохівців 2-го гайдамацького полку, всього 50 полонених. Київська дивізія зайняла південну частину Умані, але о 10-й годині ранку вона залишила місто.

15 січня 1920 року Умань знову стала радянською. Однак, боротьба в Україні тривала: українські військові частини вели боротьбу з денікінською та радянською арміями, і фронт змінювався дуже швидко. Розвиток подій був не на користь більшовиків. У донесенні членам ЦК КП(б)У за 10 березня 1920 року С. Косіор досить об'єктивно описав стан справ на Правобережжі і в Київській губернії: «Становище сумне. Наша партія ніде не встигла розвернутися і майже ніякої роботи не проводила. Політичного керівництва немає ніякого. Кожний повіт веде власну політику, живе своїм місцевим життям. Майже всі без винятку українці в опозиції, і до них зрозуміле недовір'я. В губернії починає розвиватися бандитизм. Тільки що ліквідували Туза, але неможливо нічого зробити з Тютюнником. Діють, як і раніше, банди Соколовського і Струка». Київський губком партії доповідав ЦК КП(б)У, що в усіх повітах губернії діють повстанські загони. Голова уряду республіки Раковський 16 березня 1920 року змушений був заявити, що зараз «за винятком лише губернських міст і деяких промислових центрів, ми

---

³³²Доценко О. Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.VI.1920). Варшава : Праці Українського Наукового Інституту, 1932. С. XLII.

ніде не маємо під собою міцної опори».

17 березня Волинська дивізія Армії УНР робила спроби взяти м. Умань. Перша спроба Мазепинського полку та полку імені Максима Залізняка під проводом полковника Никоніва захопити залізницю була невдалою. 18 березня стало відомо, що Ю. Тютюнник із загonom в кількості 4500 чоловік, половина яких кавалерія з гірською батареєю і великою кількістю кулеметів, зайняв Умань.

Більшовики з бронепотягом відійшли до станції Христинівка. З під арешту було звільнено полонених Волохом. Начальником уманської залози став полковник Ольшевський. Після зайняття міста, 19 березня Волинська дивізія разом з Київською вирушили на з'єднання з Армією УНР³³³.

22 березня Волинська дивізія вирушає з Умані в район містечка Покотилова, наказом на 23 березня від дивізії вислали сильний роз'їзд на містечко і станцію Тальне, який мав захопити його, зруйнувавши залізницю і бік станції Звенигородки. 3-й кінний полк, 5-й піший полк пішли загальною колоною через села Маньківку – Молодецьке в с. Роги³⁷⁴. Станом на 24 березня 1920 року о 8-й годині ранку дивізія стала на марш і перейшла в с. Белашки, с. Майданецьке, м. Тальне³³⁴.

25 березня відбувся бій Київської дивізії з частинами 60-ї російської дивізії. Більшовики відступили до с. Майданецького, і 26 березня, завдяки підкріпленню, витіснили українські частини. Умань була зайнята радянською частиною від 100 до 300 багнетів. До містечка Тальне прибув бронепотяг з кількома вагонами червоної піхоти, він відразу був відігнаний гарматним вогнем, але потім їм вдалося захопити станцію.

Внаслідок «Листопадової катастрофи» Директорія УНР змушена була запросити до Кам'янця-Подільського польські війська й ухвалити рішення про перехід до партизанської війни в боротьбі за незалежність України. Хвиля польсько-радянської війни 1920 року накопилася і на південні повіти Київської губернії. Перші кроки польської влади на території регіону не були схожими на допомогу українському народові. Українське селянство, вчительство, кооператори, навіть попівство дуже швидко відчули, що таке шляхетський гонор. Вони зрозуміли, що С. Петлюра привів

³³³ГДА СЗР України. Ф. 11012. Т. 22. Арк. 234, 265.

³³⁴Доценко О. Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.VI.1920). Варшава : Праці Українського Наукового Інституту, 1932. С. 147.

окупантів, що він не відновить Української Народної Республіки. Повстанські партизанські загони на Правобережжі громили більшовицькі і польські війська. Більшість партизанських загонів, що вели боротьбу проти більшовиків, повертають зброю проти поляків, зокрема в Тарашанському, Сквирському і Білоцерківському повітах. Навіть отаман Ілько Струк, який спочатку клюнув на польську принаду, вже швидко повернув 14 своїх загони проти них. Поляки проголосили його поза законом та про необхідність арешту й обіцяли за допомогу в цій справі велику грошову винагороду. На Київщині, особливо в південних її повітах, розгорнулися жорстокі бої. На допомогу діючій проти ворога 14-ої армії було мобілізовано тисячі бійців. На фронт йшли добровільно селяни навіть з тих повітів, де майже не існувала на той час радянська влада, – Черкаського, Чигиринського, Уманського, Звенигородського, Канівського, Тарашанського.

Важливим моментом для заспокоєння селянства стала спроба міністерства земельних справ УНР відновити чинність земельного закону від 8 січня 1919 року, тобто надання дозволу селянам оселятися на землях колишньої приватної власності. Для найшвидшої реалізації реформи було ухвалено заходи щодо реорганізації місцевих земельних органів шляхом скорочення чисельності працюючих та прямого підпорядкування їх відповідному міністерству УНР³³⁵. На Уманщині з цією справою було не все гаразд. По-перше, відновлені земельні управи не мали коштів для проведення необхідних заходів. У розпорядженні місцевої адміністрації та земельних відділів не було жодних нормативних документів і списків, а надрукувати їх не було можливості: ані друкарень, ані паперу – усе знищили більшовики. Земельна реформа перебувала на стадії відновлення відповідних реєстрів та інших організаційних заходів, що вимагали часу і кваліфікованих працівників. Як виявилось, ні того, ні іншого народна влада Уманщини не мала.

25 травня в Умані розташувався штаб Першої Кінної армії Семена Будьонного. Вона була перекинута сюди з Кавказу для боротьби з польськими військами, які ввійшли в Україну згідно з військовою конвенцією між УНР і Польщею. В червні 1920 року наступ військ Південно-Західного фронту забезпечив перехід стратегічної ініціативи до більшовиків. На територію Правобережної

---

³³⁵ЦДАВОУ. Ф. 538. Оп. 1. Спр. 188. Арк. 2.

України були перекинуті значні військові сили Червоної армії, що забезпечило встановлення радянської влади в Україні втретє.

Слід зазначити, що впродовж липня-серпня 1920 року більшовики намагалися остаточно утвердитися на теренах уманського краю. Прибулі партійно-радянські органи приступили до вирішення головних завдань: 1) організували широкі заходи щодо боротьби з повстанством і в будь-який спосіб намагалися зламати свідомість населення та переконати його в тому, що більшовизм у формі диктатури пролетаріату як механізму здійснення влади прийшов на територію краю назавжди; 2) взяли під контроль всі матеріально-технічні, особливо продовольчі ресурси і встановили жорсткий контроль за їх розподілом і використанням; 3) запровадили систему регулювання товарної маси і фінансових потоків у сфері торгівлі, налагодили збирання податків тощо; 4) прибрали до рук пресу, через яку організували насадження більшовицької ідеології.

Утретє повернувшись в Україну, більшовики, з метою завоювання прихильності селянства, зосередили свої зусилля на ліквідації економічної могутності поміщиків, які були соціальною опорою білогвардійщини. Для забезпечення свого впливу на селянство більшовицьке керівництво стало створювати сільські ревкоми у складі 3-х довірених осіб і волосні ревкоми – в складі 5-х чоловік. 5 лютого 1920 року Всеукрревком затвердив закон про землю, який передбачав передачу поміщицької землі, конфіскованої радянською владою у 1919 році, трудящим селянам без будь-якого викупу.

Обіцяючи передати землю селянам, радянська влада насильно забирала в селянства хліб та сільськогосподарську продукцію. На Другій безпартійній конференції Уманщини (червень 1920 р.) голова Районної Особливо-Продовольчої Комісії по забезпеченню 14 армії Мойсеєв у своєму виступі наголосив: «Через розверстку ми повинні одержати од вас хліб. І ось для вас розверстка є іспит і ви повинні як учень скласти його. На Уманщині збір хліба становить 8 млн. пудів, з них здати державі у вигляді продрозверстки 600 тис. селяни, які мають землі більше 5 десятин здають обов'язково»³³⁶.

Селянська домінанта українського суспільства, незмінно націленої на оволодіння земельними ресурсами, продукувала революційну енергію, яка нерідко набирала антидержавного,

---

³³⁶Друга безпартійна конференція Уманщини. *Вісті ревкому (Умань)*. 1920. 13 червня. С. 3.

анархічного, деструктивного характеру. Організатором масового повстання проти радянської влади на Уманщині в 1920 році став Петро Дерещук. Селянство повсюдно підтримувало повстанських отаманів. Дмитро Цвітковський, який «нищив усе, що тхнуло радянським духом»³³⁷, стверджував, що разом з Дерещуком розраховував мати під своєю рукою до 30 тис. козаків – в Уманському, Звенигородському, Таращанському та Канівському повітах, які повністю перебували під їхнім впливом. Під час насильної мобілізації 1920 року до Червоної армії, до отамана Цвітковського тільки з двох волостей втекло близько 15 тис. селян, які не хотіли служити «московсько-жидівській комуні». І все ж більшовики втримались.

У травні 1920 р., зачувши про наступ польського війська, у складі якого діяли українські дивізії, Петро Дерещук підняв на Уманщині та й загалом на Правобережній Україні повстання проти радянської влади, яке продовжувалося аж до пізньої осені.

Застосовуючи тактику партизанської боротьби, вже на кінець 1920 року повстанці тримали під своїм контролем практично всю сільську місцевість. Підтверджують сказане свідчення генерал-хорунжого Андрія Гулого-Гуленка, заарештованого чекістами в Одесі під час нелегального відвідання України. Він зазначає, що ще наприкінці жовтня 1920 року, в умовах проголошення перемир'я між поляками і більшовиками Головний отаман Симон Петлюра й командування Армії УНР покладали великі сподівання на можливість виправлення тяжкого становища на фронті за рахунок максимального використання надзвичайного піднесення на території України антибільшовицького повстанського руху. З цією метою для прориву фронту та з'єднання з повстанцями готувалася мобільна бригада, яку мав очолити Андрій Гулий-Гуленко як досвідчений організатор партизанського руху. Завданням його підрозділу було об'єднати в одночасній активній боротьбі у ворожому тилу всі повстанські загони Правобережної України. Партизани повинні були руйнувати ворожі комунікації. Українське військове командування готувало наступ по всьому фронту і розраховувало на подальше злиття з повстанцями, але ворог випередив і змусив перейти Армію УНР до тяжких оборонних боїв, під час яких значних втрат зазнала й

---

³³⁷ Щербатюк О. Отаман Цвітковський сформував 15-тисячну армію «дезертирів» [Електронний ресурс] Вісті Черкащини Режим доступу: <http://viche.ck.ua/item/997> (дата звернення: 13.02. 2022).

новосформована бригада.

Стабілізувати фронт так і не вдалося. Незважаючи на відхід 21 листопада українських військ за демаркаційну лінію по р. Збруч і початок їх інтернування, у той самий день за наказом військового командування для з'єднання з повстанцями в тил Червоної армії прорвався поспішно сформований Гулим-Гуленком мобільний підрозділ із 365 добровольців при 50 кулеметах. За зміненим оперативним завданням загін мав провести активні операції в глибокому тилу, об'єднати повстанців Правобережжя і спільними зусиллями надати допомогу Армії УНР у випадку відновлення нею фронту. На початку грудня до підрозділу приєдналися повстанські загони отаманів Д.Цвітковського, С. Гризла й П. Дерещука. Об'єднане формування у складі 3 тис. піхотинців і 600 кавалеристів рейдувало територіями Уманського, Гайсинського, Звенигородського й Таращанського повітів, беручи участь в боях з Червоною армією: частинами 41-ї, 45-ї, 47-ї піхотних дивізій, першого кінного корпусу та кінною бригадою Григорія Котовського³³⁸.

Згідно із відтвореним А. Гулим-Гуленком планом підготовки загального антибільшовицького повстання, територію України було розбито на повстанські групи, райони, курінні підрайони й сотенні ділянки. Правобережжя поділено на Південну й Північну групи по п'ять районів у кожній. Згідно схеми розташування в Україні партизанських загонів та повстанських організацій, п'ятий район Південної групи охоплював Ольгопільський та Балтський повіти Подільської губернії, а також південні землі Брацлавського й Гайсинського повітів Подільської та Уманського повіту Київської губерній³³⁹.

Навесні 1921 року Петру Дерещуку вдалося знову зібрати силу – 2 тис. повстанців. Його загін діяв переважно в Бабанській і Тальнівській волостях Уманського повіту. Восени 1921 року на наказ Повстансько-партизанського штабу Ю. Тютюнника Дерещук привів свій загін у стан бойової готовності. Навіть після поразки Листопадового рейду Української повстанської армії Тютюнника, коли українських підпільників огорнула депресія, Дерещук не зупинив організаційної роботи, сподіваючись навесні 1922 року знову спробувати щастя в новому повстанні проти радянської влади. Попри

³³⁸Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі - ГДА СБУ). Ф. 5 (Р). Оп. 1. Спр. 66646. Арк. 10, 11, 88.

³³⁹ЦДАВОУ. Ф. 1078. Оп. 2. Спр. 204. Арк.1.

несприятливі обставини, Дерещук ще 2,5 роки не складав зброї³⁴⁰. 4 квітня 1924 року на Уманщині викрито відомого місцевого отамана Дерещука. 27 серпня виїзна сесія Київського губсуду в м. Умань засудила його разом із двома заарештованими раніше козаками до розстрілу. У касаційному порядку смертний вирок замінено на 10 років позбавлення волі із суворою ізоляцією. Загалом, за справою проходять 130 повстанців, більшість із яких, щоправда, були засуджені умовно, амністовані або виправдані³⁴¹.

Перемоги більшовиків на Південному й Західному зовнішніх фронтах дали їм змогу зосередитися на фронті «внутрішньому» – повстанському. Із настанням зимових холодів, більшість селян залишили партизанські загони за власної ініціативи чи за вказівкою своїх отаманів до весни були розпущені по домівках. До придушення повстанського руху більшовицький уряд поставився як до відповідальної воєнної кампанії. У 1920 році в Україні було розміщено в 6-ти арміях близько мільйона багнетів і шабель. Узимку проходили численні чекістсько-військові операції з виявлення серед селян «бандитів». На жаль, героїчні зусилля селянства і козацтва не привели до перемоги.

Аналізуючи матеріали про повсякденне життя селян на початку 1920 року, зокрема на Уманщині, виявилось, що події на місцях протікали в руслі насаджених більшовиками заходів в контексті боротьби з «бандитизмом». Паралельно відбувалося становлення управлінських структур на волосному і сільському рівнях та налагоджувалася система збору продовольчих ресурсів у межах оголошеної продрозверстки.

Встановлення комуністичної влади в Україні тісно пов'язане з насильством щодо населення. В умовах руйнування ринку через розгортання бойових дій українське селянство втрачало зацікавленість у збільшенні результатів своєї праці. Для отримання продовольства радянська влада застосовує насильницькі заходи. Насильство стає невід'ємною складовою політики більшовиків щодо селян. 11 січня 1919 року з'явився декрет про продовольчу розкладку, яка протягом року поширилася на всі види сільськогосподарської сировини та продовольства. Держава мала платити за вилучену

---

³⁴⁰Коваль Р. Петро Дерещук і Дмитро Цвітковський. До історії партизанського руху на Уманщині в 1920-1924 рр. Київ : Історичний клуб «Холодний Яр», 2010. С. 31-32.

³⁴¹ГДА СБУ. Ф. 5 (Р). Оп. 1. Спр. 66659. Арк. 4-11.

продукцію символічну ціну. Обсяг вирощеної продукції при вилученні до уваги не брався, тому продовольчу розкладку податком назвати не можна. Здійснення розкладки обумовлювалися потребами держави без огляду на реальні можливості селян. Ефективним механізмом реалізації цих задумів стали місцеві класові організації – комітети бідноти та комітети незаможних селян. На жовтень 1920 року в Уманському повіті діяло 93 комнезами³⁴².

Цілий ряд репресивних заходів, застосованих проти непокірного селянства на початку 1920-х років, за визначенням самих більшовиків, не мав на меті негайного припинення збройного протистояння, а передбачав створення в українському селі атмосфери страху і небезпеки. Так, на початку березня 1921 року загони червоноармійців в селі Подібна Уманського повіту заборонили селянам розпочинати роботу в полі до того часу, доки не отримають з села 70 возів податку³⁴³.

Важливим джерелом для характеристики більшовицького режиму на Уманщині є щоденник відомого громадського діяча, адвоката Петра Федоровича Курінного.

Один з проявів репресивної політики більшовиків щодо селянства – взяття заручників. 26 березня 1921 року більшовики скликали селян Подібної на збори та взяли 20 заручників до того часу, доки селяни не виконають план здачі податків – 150 возів продовольства.

Політика більшовиків щодо селян здійснювалася в умовах нестабільності радянської влади. Представники радянської влади на місцях (комнезами), збирали податки, придумували абсурдні вказівки. Однак членами комнезамів були зазвичай неосвічені та неавторитетні мешканці громади. Зокрема, Головою Волосного Комнезаму на Уманщині був Яків Печериця – колишній двірник уманського адвоката Петра Курінного. У селі Краснопілка ситуація була не кращою: «заправилами», тими, які старе знищували, а нове встановлювали – теж були не кращі люди сільської громади. Очоловав радянську владу на селі чоловік, який був засуджений на два роки позбавлення волі за крадіжку. «Тепер хозяєва не мають голоса, а тільки якісь острожники!», – бідкалися селяни Петру Курінному³⁴⁴.

³⁴²Скільки комнезамів на Київщині. *Вісті ревкому (Умань)*. 1920. 14 жовтня. С. 1.

³⁴³Торгалю Ю. В. Умань і уманчани очима П. Ф. Курінного. Умань : Видавець «Сочінський», 2014. С. 234.

³⁴⁴Там само. С. 248.

Крім того, робітничо-селянська влада поводитися зверхньо, що було типовим для поведінки місцевих більшовиків. П. Курінний кінні екіпажі більшовицької влади порівнював з панськими, адже при зустрічі з ними пішоходи і перевізники були змушені розходитися по боках дороги для того, щоб більшовики проїхали без перешкод³⁴⁵. Навіть під час похоронної процесії, коли жителі Івангородського передмістя Умані супроводжували труну з покійником до монастиря, то зустрічний автомобіль більшовиків розігнав процесію.

На початку травня 1921 року в Умань приїхав член ЦК КП(б)У Володимир Затонський, якого мешканці називали «Начальником Правобережної України». Уманців вразила розкіш, яка оточувала нового керівника: «вагон раскошный, убранство царское, чинопочитание, строгость дисциплины, возможные только при монархизме...Словом, видно, что высшему начальству хорошо». Особливо контрастно це виглядало на фоні злиденного становища населення³⁴⁶.

Ще одна з проблем цього часу – постійне зростання цін та шалена інфляція. Якщо до війни в Умані пересічний мешканець купував бублик за ½ копійки, то у 1921 році його вартість складала 100 рублів. Радянські гроші неохоче приймали купці, а «керенські» не були купівельно спроможні. Винними в цьому більшість містян вважали уманських євреїв, які в основному займалися торгівлею.

Більшовики, що намагалися утвердитися при владі в Україні розглядали українське село головним чином як постачальника матеріальних ресурсів. Прикладом жорстокого матеріального визиску і репресій більшовиків на Уманщині є свідчення сучасників. У квітні 1921 року біля околиць села Коржова Уманського повіту П. Курінний став свідком того, як понад 100 возів з хлібом і стадо худоби супроводжували червоноармійці як «розверстку» з якогось села. Ще через кілька днів він став свідком подібної картини, коли більшовики гнали багато худоби реквізованої в селі Колодистому.

У радянських документах, в яких йдеться про продрозкладку, вилучення продовольства та іншого майна у населення часто називається терміном «контрибуція». Обсяги накладеної продрозкладки були досить важкими для виконання уманським селянством. Так, на мешканців Івангородського передмістя Умані покладалася така розверстка: хліба 2 104 пуди, картоплі 2 275 пуд.,

³⁴⁵Торгалю Ю. В. Умань і уманчани очима П. Ф. Курінного. Умань : Видавець «Сочінський», 2014. С. 235.

³⁴⁶Там само. С. 249.

худоба – 19 шт. (148 пуд.), овець – 62 шт., свиней – 16 шт. (56 пуд.), яєць – 32 тис. шт., масла – 35 ф. і щоденно молоко від корів³⁴⁷. Великі розміри податків призвели до того, що вже з липня 1921 року серед уманчан були поширені розмови про те, що в селах люди залишилися без хліба. 15 серпня 1921 року Комнезам Івангородського передмістя видав розпорядження про додатковий збір 1 пуду зерна з кожної десятини землі для допомоги голодуючим. Якщо в господарстві не було зерна, то з господарів вимагали свиту, чоботи чи інші дороговартісні речі. Окрім цього Комнезам проводив облік та фіксував скільки в господарстві фруктових дерев, скільки росте картоплі, капусти та іншої городини. В залежності від кількості посаженого встановлювався розмір натурального податку для кожного господарства. Наприклад, з фруктового дерева потрібно було сплатити 3 фунти³⁴⁸.

Ще одним елементом продовольчої диктатури більшовиків в Україні було насадження в суспільстві атмосфери страху, доносів та репресій. Відповідно до рішення Ради праці і оборони про застосування надзвичайних заходів під час вилучення продовольчого податку до сіл дозволялося вводити військові частини, які мали повноваження «негайно вживати найрішучіші заходи примусового характеру» для вилучення продовольства. На сторінках щоденника неодноразово зафіксовано, що уманці намагалися уникнути зустрічі з більшовицькими військами. Мешканці передавали один одному інформацію про шляхи, якими пересувалися війська, аби оминати зустрічі з ними. «Какое скверное время! Все боятся войска, как дикой орды... Давно ли мы смотрели на солдат как на защитников, а теперь каждый «товарищ» большевик наводит на каждого гражданина уныние, страх и ненависть»³⁴⁹.

Ненависть до «червоних» була спричинена і неодноразовими грабунками населення. Для прикладу, 7 червня 1921 року на село Ладижинку здійснив набіг кавалерійський загін більшовиків, які пограбували всіх на базарі, а потім базар розігнали. Через кілька днів подібні звістки надійшли з села Псярівка, з містечка Дубова та з інших населених пунктів Уманського повіту. У липні 1921 року на с. Подібна напали кавалеристи 45 дивізії, які окрім того, що здійснювали обшуки в населення та вилучали продовольство, кіньми

³⁴⁷Торгалю Ю. В. Умань і уманчани очима П. Ф. Курінного. Умань : Видавець «Сочінський», 2014. С. 253.

³⁴⁸Опацький І. Голод 1921-1923 рр. на Уманщині (за матеріалами архіву родини Курінних). *Уманська старовина*. 2021. Вип. 8. С. 145.

³⁴⁹Там само. С. 146.

їздили по селянських городах та витолочували посаджену городину. Подібна атмосфера панувала всюди. Автор зазначав: «куда не посмотрю – всюду большевики и шпионы, даже в поле...А в городе судят три «чрезвычайки»³⁵⁰.

Спілкуючись з селянами, П. Курінний фіксував їхні думки на сторінках щоденника. 72-річний житель с. Подібна розповідав Курінному: «розказували батьки, що за поміщика теж робили на панів і пряли мітки, але ж тоді хліба не збирали із селян і не знущались так, як тепер знущаються і ограбляють народ...і казна требувала роботи (на 3 дні), але ж вона і помагала людям. То називалось «панщина», а тепер воля»³⁵¹.

Ради і комбіді, продзагони і продармія – вся ця сила грабувала українське селянство. Большевики в Україні в першій половині 1919 року бажаної кількості хліба не взяли навіть накладанням продовольчої розкладки, яку реалізували силовими методами шляхом реквізиції і конфіскації. «Большевики в тревоге и каждый день посылают в деревни свои команды с пулеметами: забирать у крестьян хлеб и проч., и арестовывать «контрреволюционеров»... Так они называют тех крестьян, которые не дают хлеба или возражают против грабежей, производимых при обысках... Такие действия вызывают страшную ненависть к большевикам в народе...»³⁵².

Упродовж червня-липня 1920 року більшовицькі війська, прорвавши польський фронт, відтіснили частини польської та Армії УНР з України, і в той час, коли ще військові дії тривали, радянською Росією і Польщею розпочався процес мирного врегулювання. Радянсько-польська війна завершилась підписанням 18 березня 1921 року мирного договору. Польща зреклася УНР та визнала УСРР, що і означало поразку для української держави. Рішення Ризької конференції стало останньою сторінкою ідеї національної державності України 1917-1921 рр.

У травні 1921 року Уманський ревком передав свої повноваження новообраній Раді робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. Партійно-державне керівництво країни взяло курс на заміну політики «воєнного комунізму» принципами нової економічної політики.

---

³⁵⁰ Опацький І. Голуд 1921-1923 рр. на Уманщині (за матеріалами архіву родини Курінних). *Уманська старовина*. 2021. Вип. 8. С. 146.

³⁵¹ Там само. С. 147.

³⁵² Щоденники українського селянина Петра Федоровича Курінного. 1919 рік. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Київ: «Видавництво Людмила», 2019. С. 98-99.

Так трагічно закінчився один із найдраматичніших періодів української історії. Він означився масою помилок і необдуманих кроків лідерів національного руху, котрі не зуміли відкинути політичні та особисті амбіції заради державності власного народу. Слушною бачиться думка активного борця за незалежність України Якова Гальчевського про те, що існування УНР на політичній мапі світу не мало перспектив: «Це були б передчасні роди, бо політична концепція з опертям одних на Москву, а других на Варшаву від віків фальшива»³⁵³.

«Більшовизація» культурно-освітньої діяльності

Основною метою в галузі культури більшовики вважали ідеологічне перевиховання народних мас у комуністичному дусі. На їх думку, для цього необхідно було створити нову культуру, основою якої мав стати марксизм у світогляді, колективізм в етиці, диктатура в політиці. Ця культура мала бути єдиною для всіх народів колишньої Російської імперії, пролетарською за своїм духом. Тому першочерговим завданням культурної революції було знищення старих структур з їх національною обмеженістю та релігійними традиціями. Більшовицька влада прагнула підпорядкувати своїм інтересам діяльність усіх культурно-освітніх та мистецьких закладів. У революційний час склалася ціла система культурно-освітніх закладів, пристосована для проведення політичної лінії правлячої більшовицької партії.

Захопивши повіти Київської губернії, більшовицьке керівництво підпорядковувало своїй політиці друковану продукцію, запроваджувався офіційними властями контроль над навчальною літературою. Навесні 1919 року створено Всеукраїнське видавництво, якому підпорядковувалися націоналізовані друкарні, таким чином більшовики концентрували у своїх руках друкарську справу державних та військових відомств. Заборонили без його дозволу друкувати книги, брошури, листівки, плакати та іншу продукцію, посилаючись на дефіцит паперу³⁵⁴. Порушників цього наказу мали віддавати під суд революційного трибунал. Жорстко регламентувалися книгорозподіл та книгопродаж. Право займатися книжковою торгівлею надавалося лише особам з довідкою про

³⁵³Гальчевський Я. Проти червоних окупантів. Краків, «Українське видавництво». 1941. С. 14.

³⁵⁴ЦДАВОУ. Ф. 1738. Оп. 2. Спр. 50. Арк. 32.

політичну благонадійність³⁵⁵. Голова Уманського виконкому Томасевич своїм наказом заборонив усім типографіям міста друкувати брошури, відозви, плакати та інші видання без особливого розпорядження виконкому. В квітні 1919 року Київському губернському земельному відділу було доручено провести ревізію бібліотек і вилучити літературу антисоціалістичного змісту. На облік бралися бібліотечний фонд «Просвіти», книги волосних бібліотек та книги і цінні колекції приватних осіб. Більшовики брали під свій контроль підручники та шкільне приладдя приватних крамниць³⁵⁶.

Радянська влада вимагала провести чистку книгарень і знищити книги, «які по змісту не відповідають сучасному моменту...». 25 червня 1919 року Уманський військовий комісаріат наказав усім власникам книгарень та жителям, які мають будь-які книги військового змісту (підручники, накази, статuti та ін.), передати їх у комісаріат. Все це робилося під приводом «забезпечення військового всеобучу працюючого люду». Комісаріат попереджав: «Особи, що не виконують цього наказу, підлягають суду військового революційного трибуналу»³⁵⁷.

Під час окупації української території «червоними» і «білими» значна частина книг та підручників була знищена. Так, спеціальною комісією було складено список з 118-ти назв українських книг, які підлягали конфіскації і знищенню.

Більшовицькі військово-революційні комітети заборонили видання у повітах всіх газет, окрім газет більшовицького спрямування. Окремі громадські організації висловлювали невдоволення цією акцією і зверталися до більшовицької влади з проханням переглянути таке рішення. Зокрема, Уманський кооперативний союз вважав, що заборона газети «Союз» безпідставна, і звернувся 25 березня 1919 року до військово-революційного комітету з проханням дозволити видання часопису. При цьому вказувалося, що названа газета дотримується громадського, літературного, кооперативного і сільськогосподарського спрямування. Висловлювалося запевнення, що газета «Союз» і надалі буде його дотримуватися. Однак, влада не відгукнулася на прохання уманських кооператорів³⁵⁸.

У той же час радянська адміністрація не заперечувала щодо

³⁵⁵ЩАВОУ. Ф. 166. Оп. 2. Спр .926. Арк. 34.

³⁵⁶ЩАВОУ. Ф. 166. Оп. 1. Спр .152. Арк. 28.

³⁵⁷Наказ. *Сільська біднота (Умань)*. 1919. 29 червня. С. 2.

³⁵⁸ДА ЧО. Ф. Р-2796. Оп. 1. Спр. 21, арк. 5.

появи газет, які не критикували політику радянської влади. Так, 30 червня 1919 року вийшов перший номер газети «Боротьбист», яку видавала Уманська районна організація української партії лівих соціал-революціонерів (боротьбистів), друкувалися кооперативна газета «Центргород» і часопис профспілки уманських друкарів «Печатник».

Своєрідна політика ідеологічному контролю проводилася щодо вчителів та працівників освіти. Зайнявши владні посади, більшовики стали проводити повітові учительські конференції. На цих форумах «обиралися» комуністичні фракції, які мали бути провідниками радянської політики в галузі освіти, і, крім того, таким чином більшовики намагалися розколоти учительство. На посади вчителів призначали людей не за їх освітою, а за ідейними поглядами та переконаннями. При цьому перевага надавалася членам комуністичної партії та її співчуваючим. Такий підхід став домінувати і при формуванні структур, що займалися проблемами освіти. Заміна вчителів, працівників закладів освіти проводилося під гаслом «перевибори шкільних працівників». Для виконання цього завдання більшовицька влада створювала спеціальні комісії³⁵⁹.

У більшовицькій пресі, на нарадах за участі більшовицького керівництва ставилися вимоги про звільнення з усіх шкіл учителів, які мали духовну освіту та вийшли із середовища заможних сімей. Більшовицькі функціонери через уманську газету «Сільська біднота» рекомендували, що «краще було б, для користі справи, увільнити зо всіх шкіл учителів і учительок, скінчивши духовні школи і, взагалі тих, котрі вийшли з буржуазного стану і прийняти їх знов на посади тільки тоді, як відділу освіти буде відомо політичне обличчя кожного з них»³⁶⁰.

Більшовицька влада стала організовувати учительські курси, на яких здійснювали перепідготовку кадрів для втілення в життя комуністичної ідеології і політики. У 1919 році комісаріат народної освіти видав циркуляр, у якому вказувалося на необхідність організації короткотермінових курсів для ознайомлення вчителів з принципами нової єдиної трудової школи. Для його виконання створювався спеціальний апарат і асигнувалися відповідні кошти. У травні-червні 1919 року розпочалася підготовка до відкриття

³⁵⁹ЦДАВОУ. Ф. 166. Оп. 1. Спр. 152. Арк. 11.

³⁶⁰На Уманщині. *Сільська біднота (Умань)*. 1919. 1 липня. С. 2.

учительських курсів у Києві, Умані, Черкасах та інших містах³⁶¹.

29 листопада 1919 року пленум ЦК РКП(б) прийняв, а VIII Всеросійська партійна конференція, що відбулася згодом, затвердила написану В. Леніним резолюцію «Про Радянську владу на Україні». «Зважаючи на те, що українська культура (мова, школа і т.д.) протягом віків придушувалася російським царизмом і експлуаторськими класами Росії, – говорилося у вищезгаданій резолюції, – ЦК РКП ставить в обов'язок усім членам партії всіма засобами сприяти усуненню всіх перешкод до вільного розвитку української мови і культури». При цьому метою «усунення всіх перешкод...» було «перетворити українську мову в знаряддя комуністичної освіти трудових мас» та забезпечити усі радянські установи достатньою кількістю службовців, які володіють українською мовою. 11 січня 1921 року політбюро ЦК КП(б)У, розглянувши питання «Про заходи розвитку української культури», ухвалило: «Доручити т. Затонському разом з Наркомосом розробити заходи для розвитку української культури (зокрема використання Київської Академії наук) і подати проект до ВУЦВК»³⁶². 5 лютого 1921 року політбюро розглянуло питання «Про українську мову». В результаті В. Чубарю та О. Шумському було доручено підготувати циркуляр до членів партії про використання української мови, «як засобу поширення комуністичних ідей серед трудящих мас України»³⁶³.

В умовах нестабільності центральної влади, місцеві органи самі визначали мовну політику у сфері освіти. Відділ народної освіти Уманщини 4 червня 1919 року надав право батькам визначати мову, якою повинно вестись викладання у міських та сільських школах повіту. Відділ задекларував намір активно працювати над розвитком української мови і літератури, для цього необхідно ввести в школах усіх типів як обов'язковими предметами українську мову, історію та географію України³⁶⁴. Такою політикою, як зазначав І. Мазепа, більшовики прямували до того, щоб «перетворити українську мову в знаряддя комуністичної освіти працюючих мас»³⁶⁵.

Ідеологічному тиску було піддано і таке «джерело поширення

---

³⁶¹ Ніколіна І.І. Формування учительських кадрів загальноосвітніх шкіл України в умовах суспільно-політичного життя 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету*. Вип. XI. Серія : Історія. Зб. наук. праць. Вінниця, 2006. С. 226.

³⁶² ЦДАГОУ. Ф.1. Оп. 6. Спр. 14. Арк. 7.

³⁶³ Там само. Арк. 29 зв.

³⁶⁴ ДА ЧО. Ф. Р-2796. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 20.

³⁶⁵ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917-1921 рр. Дніпропетровськ : «Січ», 2002. С. 44.

націоналістичної ідеології», як «Просвіти». Нова влада не могла миритися з яскраво виявленим національним характером цих культурно-освітніх організацій та їх небажанням проводити «пролетарську класову лінію» серед населення. Владні структури вдалися, на їх переконання, до більш «дієвого» методу – закриття «Просвіт» суто адміністративним шляхом. Слід вказати, що навесні 1918 року при першому перебуванні на Уманщині більшовики ставилися до «Просвіт» з недовірою і навіть вороже – закрили багато осередків, мотивуючи це тим, що організації нібито є буржуазно-націоналістичними захисниками антинародної політики Центральної Ради. При другому перебуванні на українських землях більшовицькі партійні комітети почали інкримінувати «Просвіті» пропаганду буржуазного націоналізму, симпатії до Директорії.

Наркомат освіти УСРР за наказом №134 затвердив новий, обов'язковий статут для всіх товариств «Просвіти», який однак мав суперечливий характер. З одного боку, розширювалися права, обов'язки організацій, передбачалося їхнє державне фінансування. Цим нововведенням влада зробила суттєвий крок до одержавлення громадських організацій. Одночасно у статуті було введено параграф, у якому наголошувалося, що українські «Просвіти» стають на ґрунт диктатури пролетаріату і біднішого селянства, всіма засобами й силами зобов'язані боротися проти старого життя, допомагати будувати соціалістичну державу, всебічно підтримувати політику радянської влади. Заборонялося приймати до «Просвіт» «капіталістів, фабрикантів» та інших ворогів радянської влади³⁶⁶.

Як додаток до статей Наркомат освіти видав циркуляр, згідно з яким всі «Просвіти» мали пройти перереєстрацію на основі нового статуту. Ті з них, які приймали статут, називалися радянськими, «пролетаризованими» і вводилися у мережу державних культурно-освітніх закладів, ставилися на державне утримання. Зазначені урядові рішення об'єктивно перетворювали «Просвіти» з демократичних, добровільних, культурно-національних організацій у державні культурні структури з ідеологічною платформою більшовизму. Влітку 1920 року на основі документів, виданих Наркоматом освіти, почалася кампанія перегляду своїх статутів губернськими, повітовими, сільськими товариствами «Просвіта», їх філіями та осередками. Разом із переглядом статутів, відбулася їхня

---

³⁶⁶Новий статут для «Просвіти». *Вісті ревкому (Умань)*. 1920. 12 вересня. С. 3.

перереєстрація та створювалися нові організації³⁶⁷.

Нову українську систему освіти більшовики намагалися будувати за російським зразком. Беручи за основу «Положення про єдину трудову школу», що діяло в Радянській Росії, вони прийняли у травні 1919 року «Положення про єдину трудову школу УРСР». «Положення» передбачало: запровадження безкоштовного і спільного навчання дітей обох статей з 8-ми років, загальноосвітній і політехнічний характер навчання, введення в основу роботи школи продуктивної праці дітей, заборону релігійного виховання.

Упродовж 1919 року у повітах Київської губернії відкривалися трудові школи. 4 червня 1919 року завідуючий відділом народної освіти Уманщини Ф.Коврик видав розпорядження, в якому вказувалося, що всі нижчі і середні сільськогосподарські школи і курси мають бути реорганізовані у трудові школи. Роз'яснювалося, що у них залишаються їхні землі, будови, інвентар і персонал³⁶⁸.

Уманська повітова земська управа планувала відкрити у 1919 році 74 шкільних комплекти, а також відкрити згідно плану на цей рік ще 40. Уманська повітова управа підтримала прохання польського товариства виділити на утримання польських училищ в Умані, Верхнячці і Рижавці у 1919 році субсидію в сумі 40 тис. крб. У травні 1919 року відкрилась школа неграмотних у районі Лисої Гори міста Умані, яку побажали відвідувати до 100 осіб. Здійснено кроки щодо організації такої школи в районі Міщанки. Відділ народної освіти Уманщини направив делегацію у Київ для придбання посібників і книг для вечірніх курсів шкіл грамоти³⁶⁹.

У березні 1920 року було затверджено українську радянську систему освіти, яка діяла з різними доповненнями 10 наступних років. В основу даної системи було покладено соціальне виховання, а робота всіх навчально-виховних закладів будувалася за трудовим принципом (на базі продуктивної праці для виявлення професійних нахилів дітей) і за своїми завданнями та змістом утворювала єдину державну систему професійної освіти.

Наприкінці 1920 року в Уманському повіті працювали: медична школа (для дітей селян і робітників, 2 науково-професійні школи (в приміщеннях бувших чоловічої і жіночої гімназій),

³⁶⁷Розовик Д.Ф. Українське культурне відродження в роки національно-демократичної революції (1917-1920). К. : Київський університет, 2002. С. 226-228.

³⁶⁸ДА ЧО. Ф. Р-2796. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 20.

³⁶⁹Отдел народного просвещения. *Известия исполкома Совета рабочих депутатов. (г. Умань)*. 1919. 21 травня. С. 4.

соціальна (в приміщенні бувшої комерційної), педагогічна (в приміщенні бувшої духовної), художньо-керамічна школа, технічна школа (відділи: слюсарно-механічний, столярний, будівельний), школа для глухонімих. У вересні 1920 року Професійна школа Губнаросвіти ухвалила відкрити в Уманському повіті ще 4 сільськогосподарські школи³⁷⁰. Цього ж місяця селяни с. Роги звернулися з проханням до повітової влади відкрити курси вогнетривалого будівництва³⁷¹. Селянський з'їзд Кузьминської волості Уманського повіту постановив відкрити в поточному році слюсарно-механічну школу³⁷². 15 листопада в повітовому місті розпочала свою діяльність художня студія. У програмі навчання: рисунок, історія мистецтва, портрет, композиція, техніки, пластична анатомія³⁷³.

Запровадження єдиної трудової школи вимагало внесення відповідних змін у підготовку вчителів. У липні 1919 року на вчительських курсах, які мали працювати п'ять тижнів, тематика занять пов'язувалася із діяльністю трудової школи. Зокрема, для вчителів читалися лекції з теорії і практики трудової школи, трудові начала у математиці, етика та естетика у трудовій школі. З лекціями виступали вчені та вчителі з Києва³⁷⁴.

Великого значення місцева влада надавала професійно-етичному вихованню міліцейських чинів м. Умані і повіту. Так, делегатами з'їзду представників повітової і міської міліції було ухвалено звернутися з проханням до губернських властей посприяти відкриттю фахового фонду для культурно-просвітницької роботи серед міліціонерів: відкриття клубів, книгозбірень, придбання літератури, влаштування концертів, спектаклів³⁷⁵.

Таким чином, прикриваючись толерантними національними гаслами, більшовицька влада формувала підвалини нової культури, яка мала бути інструментом пропаганди нового ладу, створювала структуру тотального контролю над культурним життям.

---

³⁷⁰Нові школи на повіті. *Вісті ревкому (Умань)*. 1920. 12 вересня. С. 3.

³⁷¹Селяни хочуть учитися. *Вісті ревкому (Умань)*. 1920. 26 вересня. С. 4.

³⁷²Волостний з'їзд. Кузьминська волость. *Вісті ревкому (Умань)*. 1920. 17 листопада. С. 2.

³⁷³Відкриття художньої студії. *Вісті ревкому (Умань)*. 1920. 12 листопада. С. 2.

³⁷⁴По уезду. *Известия исполкома Совета рабочих депутатов. (г. Умань)*. 1919. 19 липня. С. 2.

³⁷⁵З'їзд представників повітової і міської міліції. *Вісті ревкому (Умань)*. 1920. 8 вересня. С. 2.

ПІСЛЯМОВА

Взаєморозуміння влади та суспільства завжди було одним із вирішальних чинників стабільного розвитку будь-якої держави, незалежно від форми правління. Неодноразово це правило підтверджував український народ у 1917–1921 рр., у тому числі й жителі уманського краю. Як показав перебіг подій, усі політичні режими в Україні не приділяли належної уваги роботі з населенням, з'ясуванню його нагальних потреб та вирішенню проблем повсякденного життя. Так, незважаючи на остаточне встановлення влади більшовиків у результаті революційних подій, можна впевнено стверджувати, що жоден режим не мав стабільної та довготривалої підтримки більшості жителів Уманщини.

Громадськість Уманщини дізналася про ліквідацію самодержавної влади завдяки повідомленням преси. З початком української національно-демократичної революції у містах і селах проходили масові заходи під гаслом: «Вільна Україна», що сприяло консолідації різних політичних сил, які виступали за демократичний розвиток України. У березні 1917 року в Уманському повіті виникали структури, громадські ради та комітети, які претендували на виконання владних функцій. В Умані було сформовано Комітет об'єднаних громадських організацій, які на першому етапі орієнтувалися на Тимчасовий уряд, заявляли про його підтримку в проведенні політики на місцях. Першочерговим завданням громадські об'єднання Уманщини вважали за необхідне забезпечити належний порядок та спокій у повіті. У добу Центральної Ради посилювалася тенденція демократизації земств. Це знайшло відображення не тільки в офіційній заміні земств на народні ради, а й у розширенні їхнього співробітництва в розв'язанні соціально-економічних і культурно-освітніх завдань з громадськими організаціями, селянськими спілками, кооперативами, «Просвітами».

Революційні події активізували процес створення на Уманщині Рад робітничих, селянських і солдатських депутатів. До їх складу входили представники політичних партій різного ідейного спрямування. Діючи без законодавчого забезпечення, ради опікувалися формуванням на місцевому рівні міліції, підвищенням заробітної плати працівникам промисловості, запровадженням на підприємствах 8-годинного робочого дня. У рамках можливого Ради

займалися вирішенням продовольчої проблеми, здійснення робітничого контролю над підприємствами, виступали за негайну передачу всієї землі у відання селянських комітетів. На першому етапі в складі Рад переважали депутати, які на той час виражали погляди меншовиків та бундівців і виступали за еволюційний шлях соціально-економічних та політичних перетворень. Діяльність Рад робітничих, селянських та солдатських депутатів знаходила підтримку військових, робітничих мас, збіднілого селянства, вихідців із малоземельних та безземельних селян.

Центральні владні структури в своїй діяльності намагалися спертися на політичні сили та соціальні верстви населення, що мешкали в повітах та волостях. Центральна Рада намагалася опиратися на українські політичні партії (українські есери, соціал-демократи та соціалісти-федералісти) та їх осередки на місцях. Гетьманат П. Скоропадського знаходив підтримку у землевласників та підприємців та заможного селянства. Саме ці соціальні прошарки прагнули стабільного розвитку країни, позитивно сприйняли зміну влади у країні, сподіваючись, що гетьманська влада стане захисником і гарантом їх інтересів. Для уманської буржуазії соціальна програма гетьмана більше важила, ніж національна. Директорія у своїй боротьбі за владу опиралася на селянство, яке було незадоволене земельною політикою Гетьманату. Суттєву підтримку Директорії надавали філії Українського національного союзу, що діяли в ряді повітів Київської губернії і на Уманщині зокрема. З метою здобуття влади і зміцнення своїх позицій в Уманському повіті більшовики намагалися використати малоземельне і безземельне селянство.

Уманщина причетна до відновлення і розвитку такого національного явища, як Вільне козацтво. Відродження вільнокозачого руху переконливо свідчило про здатність українців до самоорганізації. Продовжуючи козацькі традиції, селянство Уманського повіту підтримало ініціативу мешканців Звенигородщини і відновило вільнокозачий рух.

У революційну добу набуло важливого значення розв'язання земельного питання. Воно зумовлювалося існуванням великого землеволодінням та малоземельних і безземельних господарств. На селянських з'їздах, у заявах українських політичних партій висловлювалися пропозиції щодо шляхів вирішення аграрного питання. На Уманщині широку підтримку серед селянства знаходила позиція українських есерів, які пропагували ідею ліквідації великого

приватного землеволодіння. Однак урядовці тогочасних владних структур, як це було з Центральною Радою, Гетьманатом та Директорією, із запізненням реагували на настрої селянства, проявляли непослідовність у задоволенні потреб збіднілого населення, що призвело до переходу селянства до більш радикальних дій – безземельне селянство стало переходити від мирних вимог до захоплення поміщицьких маєтків та їх земельних наділів. Гетьманська влада намагалася силою зупинити творчий порив селянства та захистити право на землю великих власників. Така політика призвела до того, що у селах Уманщини створювалися селянські озброєні загони, які намагалися силою вирішити аграрне питання. Обнародована Директорією земельна реформа залишилася декларацією намірів, оскільки жодне із проголошених положень внаслідок воєнно-політичної обстановки не було втілене в життя. Непослідовні дії керівників українських державних утворень стали суттєвою причиною підтримки збіднілими селянами більшовиків, які активно пропагували гасло «Земля – селянам», хоч не визначало механізм його вирішення. Більшовики запроваджували колективні форми господарювання. Все це посилювало невдоволення і уманського селянства, яке в різних формах вело боротьбу проти радянської влади.

Стрімке падіння життєвого рівня населення, параліч фінансового та господарського життя, відсутність у правлячих еліт у цілому політичної волі до негайних і послідовних економічних і політичних перетворень в інтересах усіх верств населення, спроби відтягнути початок прозорих і зрозумілих для населення реформ під усілякими приводами – все це дестабілізувало суспільно-політичне життя населення краю. В умовах нестабільності та загострення соціально-економічної кризи, невпевненості у завтрашньому дні активізувалися люмпенізовані елементи, які були у відчаї і зі зброєю в руках приєднувалися до повстанських загонів, чинили терор і насильство над населенням повіту. Іноді загони повстанців очолювали відверті авантюристи, які були проти будь-якої влади. У цей період унаслідок повної анархії на Уманщині сталося так, що повіт опинився у числі найбільш постраждалих від погромів.

Громадськість Уманщини брала активну участь у відродженні та розвитку національної освіти. Шляхи національного розвитку обговорювалися на селянських та кооперативних з'їздах, конференціях учителів, діячів «Просвіти». Відродження освіти

виявлялося у відкритті в Умані і в селах повіту нових навчальних закладів, залучення до навчання дорослого населення, в моральній та матеріально-побутовій підтримці вчительства, підвищенні їх кваліфікації, в підготовці нової навчальної літератури тощо. Невід'ємною складовою національної освіти стало використання української мови, вивчення української літератури, історії, географії України. Право навчатися рідною мовою гарантувалося дітям національних меншин, що проживали в місті і повіті. Мовна політика у цьому напрямку не лише ініціювалася «зверху», але й активно розроблялася уманською інтелігенцією, знаходила широку підтримку серед уманців. В Уманському повіті цими питаннями опікувалися народна рада, «Просвіти», філії українських політичних партій, кооперативи та приватні товариства. З тенденцією, започаткованою українськими урядовцями щодо відродження національної освіти, змушені були рахуватися і більшовики. Щоб залучити на свою сторону українство, радянська влада заявила про використання української мови в навчанні, одночасно посилила партійно-більшовицький контроль над змістом навчання, підготовкою навчальної літератури, упереджено ставилась до учительства, запроваджувала класовий та ідеологічний підхід до їх призначення на посади. Пояснення перемоги більшовиків у подіях 1917–1921 рр., криється, на думку істориків, у тому, що, як відомо, революцію виграє найжорстокіша та найцинічніша влада, яка задля цього не гребує й таким методом, як масовий терор. Далеко не останню роль відіграв і вплив на свідомість селянства утопічних ідей «соціалізації», гасла щодо «експропріації» землі, «оголошення війни експлуататорам»³⁷⁶.

І все ж пробуджена революцією масова активність позначилася не лише протягом 1917-1921 років, вона і в майбутньому проявилася в поставі мешканців міста та уманського краю.

---

³⁷⁶Реєнт О. П. Рекрут В.П. Нариси життя Літинщини 1917–1921 рр.: революційні події та повсякденність. Київ : Інститут історії України НАН України. С. 280.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ГДА СЗР України – Галузевий Державний архів Служби зовнішньої розвідки України
ГДА СБУ – Галузевий державний архів Служби безпеки України
ДАВО – Державний архів Вінницької області
ДАКО – Державний архів Київської області
ДАЧО – Державний архів Черкаської області
ЗУНР – Західноукраїнська Народна Республіка
КП(б)У – Комуністична партія (більшовиків) України
НАНУ – Національна академія наук України
Протофіс – Союз промисловців, фінансистів, торговців і землевласників
РКП(б) – Російська комуністична партія (більшовиків)
РНК – Рада Народних Комісарів
РСДРП(б) – Російська соціал-демократична робітничка партія (більшовиків)
РСФРР – Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка
СЄРП – Соціалістична єврейсько-робітничка партія
СУАФ – Союз українських автономістів-федералістів
ТУП – Товариство українських поступовців
УГА – Українська Галицька Армія
УКМ – Уманський краєзнавчий музей
УНДС – Український національно-державний союз
УНР – Українська Народна Республіка
УНС – Український національний союз
УПСР – Українська партія соціалістів-революціонерів
УПСФ – Українська партія соціалістів-федералістів
УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка
УСДРП – Українська соціал-демократична робітничка партія
УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка
УЦР – Українська Центральна Рада
ЦВК – Центральний Виконавчий Комітет
ЦДАВОУ – Центральний державний архів вищих органів влади і управління України
ЦДАГОУ – Центральний державний архів громадських об'єднань України
ЦК – Центральний Комітет

ОЛЕНА ДУДНИК

**УМАНЩИНА В ДОБУ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ
1917-1921 РР.**

Монографія

Видається в авторській редакції

Підписано до друку 11.07.2022 р. Формат 60x84/16.

Папір офсетний. Ум. друк. арк. 10,05

Тираж 100 прим. Замовлення № 255

Видавничо-поліграфічний центр «Візаві»
20300, м. Умань, вул. Тищика, 18/19, вул. Небесної Сотні 1/2

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 2521 від 08.06.2006.

тел. (04744) 4-64-88, 3-51-33, (067) 104-64-88

vizavi-print.jimdo.com

e-mail: vizavi008@gmail.com

vizavi003@gmail.com